DATE LABEL

THE ASIATIC SOCIETY
1, Park Street, CALCUTTA-16.

The Book is to be *returned on the date last stamped* :

15.11.52.

Taittiriya samhita of the Black Yajurveda
with commentary ~~of~~ by Sayanacharya
~~Satya~~ edited by Satyavrata Samasrami
Calcutta The Asiatic Society
1899

BI 26, v.5

तैत्तिरीयसंहिता-पञ्चमकाण्डस्य।

सूचीपत्रम्।

अग्निचयनब्राह्मणम्।

प्रपाठकाः १—७।

प्रपाठकः १।

प्रपाठकः २।

प्रपाठकः ३।

प्रपाठकः ४ ।

प्रपाठकाः ५—७ ।

अग्निचितेः शिष्टाङ्गविषयकम् औपानुवाक्यम् उत्तरं काण्डम् ।

प्रपाठकः ५ ।

प्रपाठकः ६ ।

प्रपाटकः ७ ।

INDEX

TO THE

FIFTH KÁṆḌA

OF

THE TAITTIRIYA-SANHITA.

AGNICHAYANA BRÁHMAṆAM

PRAPÁṬHAKA 1–7.

PRAPÁṬHAKA 1.

PRAPÁṬHAKA 4.

Prapáṭhaka 6.

PRAPÁṬHAKA 7.

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ओम् ।

सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै चतुर्गृहीतेन जुहोति चतुष्पादः पशवः पशूनेवावरुन्धे चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन् पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुर्गृहीतं जुहोति छन्दांस्येव तत् प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति यं कामयेत ॥ १ ॥

पापीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादाहुतीभिरेवैनमप गृह्णाति पापीयान् भवति यं कामयेत वसीयान्त्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमभि क्रमयति वसीयान् भवत्यथो यज्ञस्यैवैषाभिक्रान्तिरेति

वै एष यज्ञमुखादृध्या: योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेतानि सावित्राणि भवन्ति अष्टाक्षरा गायत्री गायत्र: ॥ २ ॥

अग्निस्तेनैव यज्ञमुखादृध्या अग्नेर्देवतायै नैत्यष्टौ सावित्राणि भवन्ति आहुतिर्नवमी त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि यातयति यदि कामयेत छन्दाꣳसि यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यृचमन्तमां कुर्याच्छन्दाꣳस्येव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमिति यजुरन्तमं कुर्याद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयत्यृचा स्तोमꣳ समर्द्धयेति ॥ ३ ॥

आह समृद्ध्यै चतुर्भिरभ्रिमा दत्ते चत्वारि छन्दाꣳसि छन्दोभिरेव देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै अग्निर्देवेभ्यो निलायत स वेणुं प्राविशत् स एतामूतिमनु समचरद् यद्वेणोः सुषिरꣳ सुषिराऽभ्रिर्भवति सयोनित्वाय स यत्रयत्रावसत् तत्कृष्णमभवत् कल्माषी भवति रूपसमृद्ध्यै उभयतःक्ष्णूर्भवतीतश्च, अमुतश्चार्कस्यावरुध्यै व्याममात्री भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यसम्मिताऽपरिमिता भवत्यपरिमितस्यावरुध्यै यो वनस्पतीनां फलग्रहिः स एषां वीर्यावान् फलग्रहिर्वेणुर्वैणवी भवति वीर्यस्यावरुध्यै* ॥ ४ ॥

---

* अस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्ड-प्रथमप्रपाठक-प्रथमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

कामयेत । गायत्रः । अष्टेयेति । च । सप्तविंशतिश्च ॥
॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
चतुर्थकाण्डे चित्यर्थमन्त्राः सर्वत्र वर्णिताः ।
ब्राह्मणं पञ्चमे काण्डे, तत्र सप्त प्रपाठकाः ॥
मन्त्रव्याख्या चतुर्थादौ, शिष्टमौपानुवाक्यगम् ।
एकादशानुवाका स्युराद्येऽर्थास्तेवमीरिताः ॥
सावित्राहुतिरभ्रेश्च स्वीकारः प्रथमे भवेत् ।
द्वितीये मृत्खनं गच्छन्नश्वेनाक्रामयेद्ध्रुवम् ॥
तृतीये तूल्कामय्याश्वं* भूसंस्कारो जलादिभिः ।
चतुर्थे तु मृदं खात्वा सम्भारैश्चर्मपत्रयोः ॥
पञ्चमे सम्भृतामेतां यज्ञभूमौ समाहरेत् ।
षष्ठे तूखां निर्मिमीत, सप्तमे संस्करोति ताम् ॥
अष्टमे पशवो वह्नेरुख्यस्य नवमे जनिः ।

* 'मृत्क्रामय्याश्वम्' इति सार्वत्रिकः पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

उक्थ्यं दधीत दशमे, स्यादन्यस्याश्वमेधिकः* ॥
अध्येतुमनुवाकोऽत्र प्रोक्तः, उच्यतां ततः ।
'समिद्धः' इत्येवमाद्या अश्वस्याप्रिय ईरिताः ॥
आप्रियः स्युः प्रयाजानां याज्या एकादशात्र ताः ।
अश्वमेधाख्यकाण्डे ताः विनियुक्ताः स्फुटं श्रुतम् ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण क्रियत "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्ध्यै प्रतूर्तं वाजिन्ना द्रवेत्यश्वमभि दधाति रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे युञ्जाथां रासभं युवमिति गर्दभमसत्येव गर्दभं प्रति ष्ठापयति तस्मादश्वाद्गर्दभो सत्तरो योगेयोगे तवस्तरमित्याह ॥१॥

योगेयोग एवैनं युङ्क्ते वाजेवाजे हवामह इत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे सखाय इन्द्रमूतय इत्याहेन्द्रियमेवाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्यो निलायत तं प्रजापतिरन्वविन्दत् प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सम्भरत्यनुवित्त्यै पापवस्यसं वा एतत् क्रियते यच्छ्रेयसा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति पापीयान् ॥ २ ॥

---

† 'स्यादन्यस्यांश्वमेधिकाः' इति अनेकेषु पाठो न संगमति ।

अश्वांगर्द॑भोऽश्व॑ पूर्वं नयन्ति पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छ्रेयाꣳसं पापीयान् पश्चादन्वेति बहुर्वै भवतो भ्रातृव्यो भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्र्यश्वः प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशंस्तीरित्याह वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमव क्रामति रुद्रस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव ॥ ३ ॥

पशून्निर्याच्यात्मने कर्म कुरुते पष्णा सयुजा सहे- त्याह पूषा वा अध्वनाꣳसन्नेता समष्ट्यै पुरीषायतनो वा एष यदग्निरङ्गिरसो वा एतमग्रे देवतानाꣳ सम- भरन् पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेही- त्याह सायतनमेवैनं देवताभिः सम्भरत्यग्निं पुरीष्य- मङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह येन ॥ ४ ॥

सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृङ्क्ते प्रजापतये प्रति- प्रोच्याग्निः सम्भृत्य इत्याहुरियं वै प्रजापतिस्तस्या एतच्छ्रोत्रं यद्वल्मीकोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्याम इति वल्मीकवपामुप तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रति- प्रोच्याग्निꣳ सम्भरत्यग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भराम इत्याह येन सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृङ्क्तेऽन्वग्निरुषसामग्रं ॥ ॥ ५ ॥

अख्यदित्याहानुख्यात्या आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य

वाजिन् पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया विन्दत्युत्तरया द्वाभ्यामा क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमीत्याह एभ्यो वा एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत् रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे वज्री वै, एष यदश्वो दद्भिरन्यतोदद्भ्यो भूयाल्लोमभिरुभयादद्भ्यो यं द्विष्यात्तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रेणैवैनं स्तृणुते* ॥ ६ ॥

आह । पापीयान् । रुद्रादेव । येन । अग्रं । वज्री वै । सप्तदश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

उत्क्रामेदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्तेऽप उप सृजति यत्र वा आप उपगच्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्योषधीः प्रतितिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति तिष्ठन्ति पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादप उप सृजति प्रतिष्ठित्यै यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः ॥ १ ॥

* अस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्ड-प्रथमप्रपाठक-द्वितीयानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

स्याद्रक्षाꣳसि यज्ञꣳ हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञꣳ रक्षाꣳसि घ्नन्ति जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वेत्याह सर्वꣳ ह्येष प्रत्यङ् क्षेति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमित्याहाल्पो ह्येष जातो महान् ॥ २ ॥

भवति व्यचिष्ठमन्नꣳ रभसं विदानमित्याहान्नमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेद आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह तस्माद्यत् पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसामपहत्यै मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन् दधात्यपचितिमान् भवति य एवं ॥ ३ ॥

वेद मनसा तु *वै तामाप्तुमर्हति यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्योराप्त्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघांसन्त्येतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं यर्ह्येनदाहुतिरश्नुते परि लिखति रक्षसामपहत्यै तिसृभिः परि लिखति त्रिवृद्वा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्माद्रक्षाꣳस्यप हन्ति ॥ ४ ॥

* त्वैतामिति B पु० पाठः ।

गायत्रिया परि लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं परि गृह्णाति त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियेणैवैनं परि गृह्णात्यनुष्टुभा परि लिखत्यनुष्टुप् सर्वाणि छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप् तस्मान्मध्यतो वाचा वदामो गायत्रिया प्रथमया परि लिखत्यथानुष्टुभाथ त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री, यज्ञोऽनुष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो यज्ञं परि गृह्णाति* ॥ ५ ॥

अन्धोऽध्वर्य्युः। महान्। भवति य एवं। हन्ति। त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री। त्रयोदश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमित्याह ज्योतिरेवैतेन जनयति सोऽग्निर्जातः प्रजाः शुचार्पयत् तं देवा अर्धर्चेनाशमयन् शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तमित्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति द्वाभ्यां खनति प्रतिष्ठित्या अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा ॥१॥

---

* अस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्ड-प्रथमप्रपाठक-द्वितीयानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

हरत्यपां वै एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णꣳ रूपेणैवै-नत् आ हरति पुष्करपर्णेन सम्भरति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णꣳ सयोनिमेवाग्निꣳ संभरति कृष्णाजिनेन सम्भरति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञꣳ सम्भरति यद् ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेद् ग्राम्यान् पशून् शुचार्पयेत् कृष्णाजिनेन सम्भरत्यारण्यानेव पशून् ॥२॥

शुचार्पयति तस्मात् समावत् पशूनां प्रजायमानाना-मारण्याः पशवः कनीयाꣳसः शुचा ह्यृता लोमतः सम्भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं कृष्णाजिनञ्च पुष्करपर्णञ्च सꣳस्तृणाति इयं वै कृष्णाजिनमसौ पुष्करपर्णमाभ्या-मेवैनमुभयतः परि गृह्णात्यग्निर्देवेभ्यो निलायत तम-थर्वान्वपश्यदथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न इति ॥३॥

आह य एवैनमन्वपश्यत् तेनैवैनꣳ सम्भरति त्वा-मग्ने पुष्करादधि इत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितम-विन्दत्तमु त्वा दध्यङ्ङृषिरित्याह दध्यङ् वा आथर्वण-स्तेजस्व्यासीत् तेज एवास्मिन् दधाति तमु त्वा पाथ्यो वृषेत्याह पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभि गृणाति ॥ ४ ॥

चतसृभिः सम्भरति चत्वारि छन्दाꣳसि छन्दोभिरेव गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुग्भी-राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यो यं कामयेत वसीया-

त्स्यादित्युभयीभिस्तस्य सम्भरेत् तेजश्चैवास्मै इन्द्रियं च समीची दधात्यष्टाभिः सम्भरत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तꣳ सम्भरति सीद होतरिति, आह देवता एवास्मै सꣳ सादयति नि होतेति मनुष्यान्त्सꣳ सीदस्वेति वयाꣳसि जनिष्वा हि जेन्यो अग्रे अह्नामित्याह देवमनुष्यानेवास्मै सꣳसन्नान् प्र जनयति ॥ ५ ॥

आ । एव पशून् । इति । गृणाति । होतरिति । सप्तविꣳशतिश्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

क्रूरमिव वै अस्याः एतत् करोति यत् खनत्यप उप-सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्यै शुचꣳ शमयति सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वित्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै प्राणꣳ सन्दधाति सन्ते वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीर्त्ते तस्मै च देवि वषडस्तु ॥ १ ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य तृतीयानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव वृष्टिं दधाति तस्मात् सर्वान् ऋतून् वर्षति यद्वषट्कुर्याद् यातयामा अस्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्याद् रक्षाꣳसि यज्ञꣳ हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वषट्करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञꣳ रक्षाꣳसि घ्नन्ति सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभा उप नह्यत्यनुष्टुप् ॥ २ ॥

सर्वाणि छन्दाꣳसि छन्दाꣳसि खलु वा. अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययैवैनं तनुवा परि दधाति वेदुको वासो भवति य एवं वेद वारुणो वै अग्निरुपनद्ध उदु तिष्ठ स्वध्वर ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये इति सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति सवितृप्रसूत एवास्योर्ध्वां वरुणमेनिमुत्सृजति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै स जातो गर्भो असि ॥ ३ ॥

रोदस्योरित्याह इमे वै रोदसी तयोरेष गर्भो यत् अग्निस्तस्मादेवमाह अग्ने चारुर्विभृत ओषधिष्वित्याह यदा ह्येतं वि भरन्ति अथ चारुतरो भवति प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गा इत्याह ओषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं प्र च्यावयति स्थिरो भव वीड्वङ्ग इति गर्दभ आ सादयति ॥ ४ ॥

. सन्नह्यत्येवैनमेतया स्थेम्ने गर्दभेन सं भरति तस्मात् गर्दभः पशूनां भारभारितमो. गर्दभेन सं भरति तस्मा-

गर्दभोऽप्यनाहेलेभ्रेऽत्यन्यान् पशून् मेद्यत्यन्नं ह्येने-
नार्कं सं भरन्ति गर्दभेन सं भरति तस्माद् गर्दभो
द्विरेताः सन् कनिष्ठं पशूनां प्रजायतेऽग्निर्ह्यस्य योनिं
निर्दहति प्रजासु वै एष एतर्ह्यारूढः ॥ ५ ॥

स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः शिवो भव प्रजाभ्य
इत्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर
इत्याह मानव्यो हि प्रजाः मा द्यावापृथिवी अभि
शूशुचो मा अन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याह एभ्य
एवैनं लोकेभ्यः शमयति प्रैतु वाजी कनिक्रददित्याह
वाजी ह्येष नानदद्रासभः पत्वेति ॥ ६ ॥

आह रासभ इति ह्येतमृषयोऽवदन् भरन्नग्निं
पुरीष्यमित्याह अग्निं ह्येष भरति मा पादि आयुषः
पुरेत्याह आयुरेवास्मिन् दधाति तस्माद्गर्दभः सर्वमायु-
रेति तस्माद्गर्दभे पुरा आयुषः प्रमीते बिभ्यति वृषाग्निं
वृषणं भरन्नित्याह वृषा ह्येष वृषाग्निरपां गर्भं ॥
॥ ७ ॥

समुद्रियमित्याह अपां ह्येष गर्भो यदग्निरग्न आ
याहि वीतये इति वै इमौ लोकौ वि एतामग्न आ याहि
वीतये इति यदाहानयोर्लोकयोर्वीत्यै प्रच्युतो वै एष
आयतनात् अगतः प्रतिष्ठां स एतर्हि अध्वर्युञ्च यज-

मानश्च ध्यायति ऋतं सत्यमित्याहेयं वा ऋतमसौ ॥
॥ ८ ॥

सत्यमनयोरेवैनं प्रति ष्ठापयति नार्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानो वरुणो वै एष यजमानमभ्यैति यदग्निरुपनद्ध ओषधयः प्रति गृह्णीताग्निमेतमित्याह शान्त्यै व्यस्यन् विश्वा अमतीररातीरित्याह रक्षसामपहत्यै निषीदन् नो अप दुर्मतिं हनदित्याह प्रतिष्ठित्यै ओषधयः प्रति मोदध्वं ॥ ९ ॥

एनमित्याहौषधयो वै अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनं समर्द्धयति पुष्पावतीः सुपिप्पला इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्त्ययं वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमासददित्याह याभ्य एवैनं प्र च्यावयति तास्वेवैनं प्रति ष्ठापयति द्वाभ्यामुपावहरति प्रतिष्ठित्यै* ॥ १० ॥

अस्तु। अनुष्टुप्। असि। सादयति। आरूढः। पत्वेति। गर्भम्। असौ। मोदध्वम्। द्विचत्वारिंशच्च ॥
॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य चतुर्थानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

वारुणो वै अग्निरुपनद्धो वि पाजसा इति वि स्रꣳसयति सवितृप्रसूत एवास्य विषूचीं वरुणमेनिं वि सृजति अप उपसृजति आपो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचꣳ शमयति तिसृभिरुपसृजति त्रिवृद्वै अग्निर्यावानेव अग्निस्तस्य शुचꣳ शमयति मित्रः सꣳसृज्य पृथिवीमित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैव ॥ १ ॥

एनꣳ सꣳ सृजति शान्त्यै यद् ग्राम्याणां पात्राणां कपालैः सꣳसृजेद् ग्राम्याणि पात्राणि शुचार्पयेद् अर्भकपालैः सꣳ सृजत्येतानि वै अनुपजीवनीयानि तान्येव शुचार्पयति शर्कराभिः सꣳ सृजति धृत्यै अथो शन्त्वायाजलोमैः सꣳ सृजत्येषा वै अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययैवैनं तनुवा सꣳ सृजत्यथो तेजसा कृष्णाजिनस्य लोमभिः सं ॥ २ ॥

सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञꣳ सꣳ सृजति रुद्राः सम्भृत्य पृथिवीमित्याहैता वै एतं देवता अग्रे समभरन् ताभिरेवैनꣳ सम्भरति मखस्य शिरोऽसीत्याह यज्ञो वै मखस्तस्य एतच्छिरो यदुखा तस्मादेवमाह यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य ह्येते ॥ ३ ॥

पदे अथो प्रतिष्ठित्यै प्र अन्याभिर्यच्छति अनु अन्यैर्मन्त्रयते मिथुनत्वाय त्र्युद्धिं करोति त्रय इमे लोका एषां

लोकानामाप्त्यै छन्दोभिः करोति वीर्यं वै छन्दांꣳसि वीर्येणैवैनां करोति यजुषा बिलं करोति व्यावृत्त्यै इयतीं करोति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितां द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय चतुस्तनां करोति पशूनां दोहाय अष्टास्तनां करोति छन्दसां दोहाय नवाश्रिम् अभिचरतः, कुर्यात् त्रिवृतमेव वज्रꣳ सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै कृत्वाय सा महीम् उखामिति नि दधाति देवतास्वेवैनां प्रति ष्ठापयति* ॥ ॥ ४ ॥

तेनैव। लोमभिः सं। एते। अभिचरतः। एकविꣳशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः शिर एतद् यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणान् दधाति तस्मात् सप्त शीर्षन् प्राणा अश्वशकेन धूपयति प्राजापत्यो वै

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य पञ्चमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

अश्वः सयोनित्वाय अदितिस्त्वेत्याह इयं वै अदिति-
रदित्या एव अदित्यां खनत्यस्याः अक्रूरङ्काराय न हि
स्वः स्वꣳ हिनस्ति देवानां त्वा पत्नीरित्याह देवानाम्॥
॥ १ ॥

वै एतां पत्नयोऽग्रेऽकुर्व्वन्ताभिरेवैनां दधाति धिषणा-
स्त्वा इत्याह विद्या वै धिषणा विद्याभिरेवैनामभीन्धे
ग्नास्त्वेत्याह छन्दांꣳसि वै ग्नाश्छन्दोभिरेवैनाꣳ अपयति
वरूत्रयस्त्वेत्याह होत्राः वै वरूत्रयो होत्राभिरेवैनां
पचति जनयस्त्वा इत्याह देवानां वै पत्नीः॥ २ ॥

जनयस्ताभिरेवैनां पचति षड्भिः पचति षड्वै
ऋतव ऋतुभिरेवैनां पचति द्विः पचन्त्वित्याह तस्मात्
द्विः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते वारुण्युखा अभीद्धा मैत्रिया
उपैति शान्त्यै देवस्त्वा सविता उद्वपत्वित्याह सवितृ-
प्रसूत एवैनां ब्रह्मणा देवताभिरुद्वपति अपद्यमाना
पृथिवि आशा दिश आ पृण ॥ ३ ॥

इत्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भाति उत्तिष्ठ
बृहती भवोर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै
असुर्यं पात्रमनाच्छृन्नमा च्छृणत्ति देवत्रा अकः अज-
क्षीरेण आ च्छृणत्ति परमं वै एतत् पयो यदजक्षीरं
परमेणैवैनां पयसि आ च्छृणत्ति यजुषा व्यावृत्त्यै

न्दोभिरा च्छृणत्ति छन्दोभिर्वै एषा, क्रियते छन्दो-
भिरेव छन्दांसि आ च्छृणत्ति* ॥ ४ ॥

आह देवानां। वै पत्नीः। मृण। एषा। षट् च ॥
७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥७॥

एकविंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छैति अमेध्या वै
माषा अमेध्यं पुरुषशीर्षममेध्यैरेवास्य अमेध्यं निरवदाय
मेध्यं कृत्वा आ हरति एकविंशतिर्भवति एकविंशो
वै पुरुषः पुरुषस्याप्त्यै व्यृद्धं वा एतत् प्राणैरमेध्यं यत्
पुरुषशीर्षं सप्तधा वितृण्णां वल्मीकवपां प्रति नि
दधाति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत् सम-
र्धयति मेध्यत्वाय यावन्तः ॥ १ ॥

वै मृत्युबन्धवस्तेषां यम आधिपत्यं परीयाय यम-
गाथाभिः परि गायति यमादेवैनद्वृङ्क्ते तिसृभिः परि
गायति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनल्लोकेभ्यो वृङ्क्ते
तस्माद् गायते न देयं गाथा हि तद् वृङ्क्तेऽग्निभ्यः

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य षष्ठानुवाक-
भाष्ये द्रष्टव्यम्।

पशूनालभते कामा वै अग्नयः कामानेवाव रुन्धे यत् पशून्नालभेत अनवरुद्धा अस्य ॥ २ ॥

पशवः स्युर्यत् पर्यग्निकृतानुत्सृजेद्यज्ञवेशसं कुर्य्यात् यत् संस्थापयेत् यातयामानि शीर्षाणि स्युर्यत् पशूनालभते नैव पशूनव रुन्धे यत् पर्य्यग्निकृतानुत्सृजति शीर्ष्णामयातयामत्वाय प्राजापत्येन सं स्थापयति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्रति ष्ठापयति प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एता आप्रीरपश्यताभिर्वै स मुखतः ॥ ३ ॥

आत्मानमा प्रीणीत यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेवैताभिर्मुखत आ प्रीणाति अपरिमितछन्दसो भवन्ति अपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजात्यै लोमशं वै नामैतच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः पशूनेवाव रुन्धे सर्वाणि वै एता रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्यै क्रियन्ते तस्मादेता अग्नेश्चित्यस्य ॥ ४ ॥

भवन्ति एकविंशतिं सामिधेनीरन्वाह रुग्वै एकविंशो रुचमेव गच्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा हि एकविंशश्चतुर्विंशतिमन्वाह चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानर-

मवं रुन्धे पराचीरन्वाह पराङिव हि सुवर्गो लोकः समास्त्वाग्ने ऋतवो वर्धयन्त्वित्याह समाभिरेवाग्निं वर्धयति ॥ ५ ॥

ऋतुभिः संवत्सरं विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्या इत्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भाति प्रत्यौहताम् अश्विना मृत्युमस्मादित्याह मृत्युमेवास्मादप नुदति उत वयं तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हन्ति अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याह असौ वै आदित्यो, ज्योतिरुत्तमम् आदित्यस्यैव सायुज्यं गच्छति न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्य एताः क्रियन्ते ज्योतिष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मै उपरिष्टाद् दधाति सुवर्गस्य लोकस्य अनुख्यात्यै* ॥ ६ ॥

यावन्तः । अस्य । मुखतः । चित्यस्य । वर्धयति । आदित्यः । अष्टाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य अष्टमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

षड्भिर्दीक्षयति षड्वै ऋतव ऋतुभिरेवैनं दीक्षयति सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दांꣳसि छन्दोभिरेवैनं दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप् तस्मात् प्राणानां वागुत्तमा एकस्मात् अक्षराद्नाप्तं प्रथमं पदं तस्माद् यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः ॥ १ ॥

प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानाꣳ सृष्ट्यै यदर्चिषि प्रवृञ्ज्याद् भूतमव रुन्धीत यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गारेषु प्र वृणक्ति भविष्यदेवाव रुन्धे भविष्यद्धि भूयो भूताद्द्वाभ्यां प्र वृणक्ति द्विपाद् यजमानः प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मणा वै एषा यजुषा सम्भृता यदुखा सा यद्भिद्येत आर्त्तिमार्च्छेत् ॥ २ ॥

यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रैतामुखान्तपेत्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनां प्रति ष्ठापयति नार्त्तिमार्च्छति यजमानो नास्य यज्ञो ह्वलते यदि भिद्येत तैरेव कपालैः सꣳसृजेत् सैव ततः प्रायश्चित्तिर्यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा तस्य अव दध्याद् भूतो वै एष स स्वां ॥ ३ ॥

देवतामुपैति यो भूतिकामः स्याद् य उखायै स-

भवेत् स एव तस्य स्यादतो ह्येष सम्भवति एष वै स्वयम्भूर्नाम भवत्येव यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्यन्यतस्तस्याहृत्य अवं दध्यात् साक्षादेवास्मै भ्रातृव्यं जनयति अम्बरीषादन्नकामस्य अवं दध्याद् अम्बरीषे वै अन्नं क्रियते सयोन्येवान्नं ॥ ४ ॥

अवं रुन्धे मुञ्जानवं दधाति ऊर्ग्वै मुञ्जा ऊर्जमेवास्मै अपि दधाति अग्निर्देवेभ्यो निलायत स क्रुमुकं प्राविशत् क्रुमुकमवं दधाति यदेवास्य तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्धे आज्येन सं यौति एतद्वै अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयति अथो तेजसा ॥ ५ ॥

वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा दधाति शान्त्यै सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे इति तिसृभिर्जातमुप तिष्ठते त्रयं इमे लोका एष्वेव लोकेषु आविदं गच्छति अथो प्राणानेवात्मन् धत्ते* ॥ ६ ॥

प्रजापतिः। कामयेत। स्वां। एवान्नं। तेजसा। चतुस्त्रिंशच्च ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य नवमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

न ह स्म वै पुराग्निरपरशुवृक्णं दहति तदस्मै प्रयोग ऋषिरस्वदयत् यदग्ने यानि कानि चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्णमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदौदुम्बरीमा दधाति ऊर्ग्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति प्रजापतिरग्निमसृजत तꣳ सृष्टꣳ रक्षाꣳसि ॥ १ ॥

अजिघाꣳसन्त्स एतद्राक्षोघ्नमपश्यत् तेन वै स रक्षाꣳस्यपाहत यद्राक्षोघ्नं भवत्यग्नेरेव तेन जाता-द्रक्षाꣳस्यप हन्त्याश्वत्थीमा दधात्यश्वत्थो वै वनस्पतीनाꣳ सपत्नसाहो विजित्यै वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा दधाति शान्त्यै सꣳशितं मे ब्रह्म उदेषां बाहू अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी ॥ २ ॥

वाचयति ब्रह्मणैव क्षत्रꣳ सꣳश्यति क्षत्रेण ब्रह्म तस्माद् ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं तस्माद् राजन्यो ब्राह्मणवानत्यन्यꣳ राजन्यं मृत्युर्वा एष यदग्निरमृतꣳ हिरण्यꣳ रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृत-मेव मृत्योरन्तर्धत्त एकविꣳशतिनिर्बाधो भवत्येक-विꣳशतिर्वै देवलोका द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्यः ॥ ३ ॥

एकविꣳश एतावन्तो वै देवलोकास्तेभ्य एव भ्रातृव्य-

मन्त्रैरेति निर्बाधैर्वै देवा असुरान्निर्बाधेऽकुर्वत तन् निर्बाधानां निर्बाधत्वं निर्बाधी भवति भ्रातृव्यानेव निर्बाधे कुरुते सावित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसूत्यै नक्तोषासेत्युत्तरया अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यत्य ॥ ४ ॥

प्राणैर्दाधारासीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः प्रजाः प्र जायन्ते कृष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा चोभयतः परि गृह्णाति षड्दामः शिक्यं भवति षड्वा ऋतवं ऋतुभिरेवैनमुद्यच्छते यद् द्वादशदामः संवत्सरेणैव मौञ्जं भवति ऊर्ग्वै मुञ्जा ऊर्जैवैनः सम्, अर्धयति सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यवेक्षते रूपमेवास्य एतन्महिमानं व्याचष्टे दिवं गच्छ सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति* ॥ ५ ॥

रक्षांःसि। औदुम्बरी। आदित्यः। उद्यत्य। सं। चतुर्विंःशतिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठकस्य दशमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

समीद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत् पिन्वमानः। वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्थम्[१]। घृतेनाञ्जन्त्सं पथो देवयानान् प्रजानन्वाजी अप्येतु देवान्। अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताꣳ स्वधामस्मै यजमानाय धेहि[२]। ईड्यश्चासि वन्द्यश्च वाजिन्नाशुश्चासि मेध्यश्च सप्ते। अग्निष्ट्वा ॥ १ ॥

देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वह्निं वहतु जातवेदाः[३]। स्तीर्णं बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणा उरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम्। देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु[४]। एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि पक्षोभिः श्रयमाणा उत् आतैः। ऋष्वाः सतीः कवषः शुम्भमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु[५]। अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभि संविदाने। उषासा वां ॥ २ ॥

सुहिरण्ये सुशिल्पे ऋतस्य योनाविह सादयामि[६]। प्रथमा वांꣳ सरथिना सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा। अपिप्रयं चोदना वां मिमाना होतारा ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता[७]। आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञꣳ सरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत्। इडा उपहूता

वसुभिः सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त[८]। त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरर्वा जायते आशुरश्वः॥

॥ ३ ॥

त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान बहोः कर्त्तारमिह यक्षि होतः[९]। अश्वो घृतेन त्मन्या समक्त उप देवाꣳ ऋतुशः पाथ एतु। वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना हव्याः स्वदितानि वक्षत्[१०]। प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने। स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु देवाः[११]॥

॥ ४ ॥

अग्निस्त्वा । वाम् । अश्वः । द्विचत्वारिꣳशच्च ॥

॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

सावित्राणि । व्यृद्धम् । उत्क्राम । देवस्य–खनति । क्रूरं । वारुणः । सप्तभिः । एकविꣳशत्या । षड्भिः । न ह स्म । समीद्धो अञ्जन् ॥ एकादश ॥ ११ ॥

सावित्राणि[१।१]। उत्क्राम[२।१]। क्रूरं[५।१]। वारुणः[६।१]।

पुशवः स्युः(८।१) । न ह स्म(१०।१) । नवपञ्चाशत्* ॥ ॥ ५९ ॥

समाप्तः प्रथमप्रपाठकः ।

॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

एवं हि श्रूयते, 'समिद्धो अञ्जन्कृदरम्मतीनामित्यश्वस्याप्रियो भवन्ति सरूपत्वाय' इति । तत्र प्रथमामृचमाह,—"समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत् पिन्वमानः । धाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वच्चि प्रियमा सधस्थम्(१)" इति। हे 'जातवेदः' 'अग्ने', 'वाजिनं' (अश्वं) 'वहन्' (वह, देवान् प्रापयेत्यर्थः) । कीदृशोऽग्निः ?— 'समिद्धः' (सम्यक् प्रदीप्तः), 'वाजी' (अन्नवान्, अन्नसम्पादक इत्यर्थः) । किं कुर्वन् ?-'मतीनां' 'कृदरं' 'अञ्जन्', कृदरशब्दो धान्यानां आवापनं कुसूलादिकमाचष्टे, 'मतीनां' (अभिज्ञानां) 'कृदरं' (कुसूलस्थानीयं) त्वक्स्वरूपम् 'अञ्जन्' (प्रकाशयन्), 'मधुमत्' (मधुरं) 'घृतं' 'पिन्वमानः' (पिवन्), तथा देवार्थं सर्वाणि हवींषि वहन्। कीदृशं वाजिनं ?-'देवानां' 'प्रियं' (प्रीतिहेतुं), 'आ' 'सधस्थं' (सर्वतः पश्वन्तरैः सह स्थितं)। अत एवाश्वमेधकाण्डे समाम्नायते,—'आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरस्ताल्ललाटे' इत्यादि ।

---

* प्रथमे अनुवाके ४, द्वितीये ६, तृतीये ५, चतुर्थे ५, पञ्चमे १०, षष्ठे ४, सप्तमे ४, अष्टमे ६, नवमे ६, दशमे ५, एकादशे ४ इति नवपञ्चाशत् ।

अथ द्वितीयामृचमाह,—"घृतेनाञ्जन्त्सं पथो देवयानान् प्रजानन् वाजी अप्येतु देवान्। अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताꣳ स्वधामस्मै यजमानाय धेहि(२)" इति। अयं 'वाजी' 'देवान्' 'अप्येतु' (प्राप्नोतु)। किं कुर्वन्?'—घृतेन' (स्वस्योपरिभूतेनाज्येन) 'देवयानान्' 'पथः' (देवलोकस्थितान् मार्गान्) 'सं'-'अञ्जन्' (सम्यक् द्रवीकुर्वन्),'प्रजानन्' (तेन घृतलाञ्छनेन मार्गो यथा ज्ञायते तथा कुर्वन्)। हे 'सप्ते' (अश्व), 'प्रदिशः' (प्रकृष्टाः सर्वा दिशः) 'त्वा' (त्वाम्) 'अनु'-सृत्य 'सचन्तां' (सर्वे वेत्तारो भवन्तु*), देवप्राप्तावानुकूल्यमेव कुर्वन्तु; त्वञ्च 'अस्मै' (यजमानाय) 'स्वधां' (स्वधाकारोपलक्षितमन्नं) 'धेहि' (सम्पादय)॥

अथ तृतीयामृचमाह,—"ईड्यश्चासि वन्द्यश्च वाजिन्नाशुश्चासि मेध्यश्च सप्ते। अग्निष्ट्वा देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वह्निं वहतु जातवेदाः(३)" इति। हे 'वाजिन्' (अश्व), त्वम् अस्माभिः 'ईड्यश्च' (स्तोतव्यश्च), 'वन्द्यश्च' (नमस्कार्यश्च) 'असि'। हे 'सप्ते' (अश्व), 'आशुश्च' (शीघ्रगामी च), 'मेध्यश्च' (यागयोग्यश्च) 'असि'। 'जातवेदाः' 'अग्निः' 'त्वा' (त्वां) 'वहतु' (देवान् प्रापयतु)। कीदृशः 'अग्निः'? 'वसुभिः' (जगन्निवासहेतुभिः) 'देवैः' 'सजोषाः' (समानप्रीतिः)। कीदृशं त्वां?-'प्रीतं' (प्रीतिविषयं) 'वह्निं' (वोढारं)॥

अथ चतुर्थीमृचमाह,—"स्तीर्णं बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणा उरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम्। देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु(४)" इति। 'अदितिः' (भूमिदेवी) 'सुविते'

* सर्व्वा वेत्त्यो भवन्तु इति S पु० पाठः।

(शोभनप्राप्तियोग्ये) स्थाने 'दधातु' अश्वं (स्थापयतु)। कीदृशी अदितिः?—'बर्हिः' 'जुषाणा' (दर्भं पूर्णं सेवमाना)। कीदृशं बर्हिः? 'स्तीर्णं' सञ्ज्ञपनायाश्वं शाययितुं (आस्तीर्णं), 'सुष्टरीम' (सुष्ठु स्तरणयोग्यं), 'पृथिव्यां' (भूमौ) 'उरु' (बहुलं) यथा भवति तथा, 'पृथु' (अतिविस्तृतं) यथा भवति तथा 'प्रथमानं' (प्रसारितं)। तथा इयमदितिः, 'देवेभिः' (सर्वैः देवैः) 'सजोषाः' (समानप्रीतिः) तथा, 'युक्तं' (योग्यं) 'स्योनं' सुखकरं (स्थानं) 'कृण्वाना' (कुर्वती)॥

अथ पञ्चमीमृचमाह,—"एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि पक्षोभिः श्रयमाणा उत् आतैः। ऋष्वाः सतीः कवषः शुम्भमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु(५)" इति। 'एता' अपि 'द्वारो' 'देवीः' (द्वाराख्या* देव्यः) 'सुप्रायणाः' 'भवन्तु' (सुष्ठु अश्वस्य† प्रापिका भवन्तु)। कीदृश्यो देव्यः?—'वः' (युष्माकं) ऋत्विग्यजमानानां 'सुभगाः' (सौभाग्यप्रदाः), 'विश्वरूपाः' (बहुविधरूपयुक्ताः), 'आतैः'‡ (सततगमनसाधनानि वाहनानि§), 'पक्षोभिः' (पक्षस्थानीयैः) गतैः विशेषेण 'उत्'-'श्रयमाणाः' (ऊर्द्धं गच्छन्त्यः) 'ऋष्वाः' 'सतीः' (गमनागमनयोग्याः सत्यः), 'कवषः' (कवाटैः) 'शुम्भमानाः' (शोभमानाः); द्वाराभिमानिन्यो हि देव्यः कपाटसमीपे वर्तमानाः शोभन्ते॥

---

* 'द्वाराख्यो देव्यः' इति आदर्शपुस्तक 8 पुस्तकयोः पाठः न सम्यगिव प्रतिभाति।

† सुष्ठु अस्य अश्वस्य इति 8 पुस्तकपाठः।

‡ आता इति 8 पुस्तकपाठः।

§ एवमेव सर्व्वत्र पाठः। अत्र 'तैः' इति पतितम्; किं वा 'सततगमनसाधनैः वाहनैः' इत्येव पाठः।

अथ षष्ठीमृचमाह,—"अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभि संविदाने। उषासा वाꣳ सुहिरण्ये सुशिल्पे ऋतस्य योनौ इह सादयामि(६)" इति। हे 'उषासा' (उषःशब्दोपलक्षिते अहोरात्रे देवते), 'वां' (युवां) 'ऋतस्य' 'योनौ' (यज्ञस्य कारणे) 'इह' (अग्नौ) 'सादयामि' (स्थापयामि)। कीदृश्यौ अहोरात्रे देवते?—मित्रावरुणरूपे। अत एव अन्यत्राम्नातम्,—'मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिः' इति। 'अन्तरा' 'चरन्ती' (ब्रह्माण्डस्य मध्ये वर्त्तमाने), 'यज्ञानां' 'मुखं' 'अभि' 'संविदाने' (यज्ञप्रारम्भम् अभिलक्ष्य परस्परमैकमत्ययुक्ते), 'सुहिरण्ये' (शोभनहिरण्यवत् सूर्यचन्द्रप्रकाशयुक्ते*) 'सुशिल्पे' (सर्वव्यवहारहेतुत्वेन शोभनैः शिल्पैरुपेते)॥

अथ सप्तमीमृचमाह,—"प्रथमा वाꣳ सरथिना सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा। अपिप्रयं चोदना वां मिमाना होतारा ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता(७)" इति। हे दम्पती यजमानपत्न्यौ, 'वां' (युवयोरर्थे) 'होतारा' (देवानां मध्ये यौ होतारौ तावुभौ) 'अपिप्रयं' (प्रीणयामि)। कीदृशौ?—'प्रथमा' (प्रथमौ, मुख्यौ), 'सरथिना' (समान एको रथः, सरथः, तद्वन्तौ), 'सुवर्णा' (शोभनवर्णोपेतौ), 'देवौ' (दीप्यमानौ), 'विश्वा' 'भुवनानि' (सर्वाँल्लोकान्), 'पश्यन्तौ', 'वां' 'चोदना' 'मिमाना' (युवयोर्विहितानि कर्माणि प्रमितवन्तौ) 'प्रदिशा' (प्रकृष्टासु दिक्षु) 'ज्योतिः' 'दिशन्ता' (स्वकीयप्रकाशं प्रसारयन्तौ)॥

---

* सूर्य्यचन्द्र इव प्रकाशयुक्ते इति आदर्शपुस्तक N पस्तकयोः पाठः।

अथाष्टमीमृचमाह,—"आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञꣳ सरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत् । इडा उपहूता वसुभिः सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त(८)" इति । 'भारती' (भारताख्या देवी) 'आदित्यैः' 'सह' 'नः' (अस्मदीयं) 'यज्ञं' 'वष्टु' (कामयतां) । 'सरस्वती' (सरस्वत्याख्या देवी) 'रुद्रैः' 'सह' 'नः' (अस्मान्) 'आवीत्' (रक्षतु) । इडाख्या देवी 'वसुभिः' 'सह' 'सजोषा' (समानप्रीतिः) 'उपहूता' (अनुज्ञाता) सती अस्मान् अवतु । 'देवीः' (हे देव्यः), सर्वं 'नः' (अस्मदीयं) 'यज्ञम्' 'अमृतेषु' (मरणरहितेषु देवेषु) 'धत्त' (स्थापयत) ॥

अथ नवमीमृचमाह,—"त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरर्वा जायत आशुरश्वः । त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान बहोः कर्त्तारमिह यक्षि होतः(९)" इति । 'त्वष्टा' (त्वष्टृनामको देवः) 'देवकामं' (देवान् कामयमानं) 'वीरं' (कर्मसु शूरं) पुत्रं 'जजान' (उत्पादयामास) । स 'त्वष्टुः' सकाशात् 'अर्वा' (गमनकुशलः), 'आशुः' (शीघ्रगामी) 'अश्वः' 'जायते' । किं बहुना, 'त्वष्टा' 'इदं' 'विश्वं' 'भुवनं' (सर्वमपि लोकं) 'जजान' (जनयामास) । हे 'होतः', 'बहोः' (बहुलस्य जगतः) 'कर्त्तारं' (स्रष्टारं 'इह' (अस्मिन् कर्मणि) 'यक्षि' (यज) ॥

अथ दशमीमृचमाह,—"अश्वो घृतेन त्मन्या समक्त उप देवाꣳ ऋतुशः पाथ एतु । वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना हव्याः स्वदितानि वक्षत्(१०)" इति । अयम् 'अश्वः' 'त्मन्या' (आत्मना, स्वयमेव) 'घृतेन' 'समक्तः' (घृताक्त इव रुचिकरः) सन् 'पाथः' (देवानामन्नं) भूत्वा 'ऋतुशः' (तत्तदृतुकाले) 'देवान्' 'उप'–'एतु' (प्राप्नोतु) । 'वनस्पतिः' (एतन्नामको देवः) 'देवलोकं' 'प्रजानन्' (प्रकर्षेणावगच्छन्)

'अग्निना' सह 'स्वदितानि' 'हव्याः' (स्वादुभूतानि हवींषि) 'वक्षत्' (वहतु, देवान् प्रापयतु)॥

अथैकादशीमृचमाह,—"प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने। स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु देवाः[११]" इति। हे 'अग्ने', त्वं 'प्रजापतेः' (जगदीश्वरस्य) 'तपसा' (पर्यालोचनेन) 'वावृधानः' (वर्द्धमानः), त्वं 'जातः' (उत्पन्नमात्रः) 'सद्यः' (तदानीमेव) 'यज्ञं' 'दधिषे' (धारयसि)। 'स्वाहाकृतेन' (स्वाहाकारसमर्पितेन) 'हविषा' सह 'पुरोगाः' (अग्रतो गच्छन्) 'याहि' (देवान् प्राप्नुहि)। 'साध्याः' अस्माभिः (साधनीयाः पूजनीयाः) 'देवाः' इदम् अस्माभिः समर्पितं हविः 'अदन्तु' (भक्षयन्तु)॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

'समिद्धः'—इत्याप्रियः स्युरश्वस्यैकादशोदिताः॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं विनाशयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः सम्पूर्णः॥०॥

॥०॥ ॐ तत्सत्॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्य-मभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरेव इमाँल्लोकान् यथापूर्वमभि जयति प्रजापतिरग्निम-सृजत सोऽस्मात् सृष्टः ॥ १ ॥

पराङ् ऐत्तमेतयाऽन्वैदक्रन्ददिति तया वै सोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्ध यदेतामन्वाहाग्नेरेवैतया प्रियं धामाव रुन्धे ईश्वरो वै एष पराङ् प्रदघो यो विष्णु-क्रमान् क्रमते चतसृभिरा वर्तते चत्वारि छन्दाꣳसि छन्दाꣳसि खलु वै अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामेवास्य तनुवमभि ॥ २ ॥

पर्यावर्त्तते दक्षिणा पर्यावर्त्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्त्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवावृतमनु पर्यावर्त्तते शुनःशेपमाजीगर्त्तिं वरुणोऽगृह्णात् स एतां वारुणीमपश्यत् तया वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चद् वरुणो वै एतं गृह्णाति य उखां प्रतिमुञ्चते उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदित्याह आत्मानमेवैतया ॥ ३ ॥

वरुणपाशात् मुञ्चति आ त्वाऽहार्षमित्याह आ ह्येन२ꣳ हरति ध्रुवस्तिष्ठ अविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै विशस्त्वा सर्वा॰ वाञ्छन्त्वित्याह विशैवेन२ꣳ समर्द्धयति अस्मिन् राष्ट्रमधि श्रयेत्याह राष्ट्रमेवास्मिन् ध्रुवमकः यं कामयेत राष्ट्र२ꣳ स्यादिति तं मनसा ध्यायेद् राष्ट्रमेव भवति ॥ ४ ॥

अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्याहाग्रमेवैन२ꣳ समानानां* करोति निर्जग्मिवां तमस इत्याह तम एव अस्मादप हन्ति ज्योतिषा आ-अगादित्याह ज्योतिरेवास्मिन् दधाति चतसृभिः सादयति चत्वारि छन्दा२ꣳसि छन्दोभिरेव अतिछन्दसोत्तमया वर्ष्म वै एषा छन्दसां यदतिछन्दा वर्ष्मैवैन२ꣳ समानानां करोति सद्वती ॥ ५ ॥

* 'संमानां' इति आदर्शपुस्तकपाठः। एवं परत्रापि।

भवति सुत्वमेवैनं गमयति वात्सप्रेणोपं तिष्ठते एतेन वै वत्सप्रीर्भालन्दनोऽग्नेः प्रियं धाम अवं अरुन्ध अग्नेरेवैतेन प्रियं धाम अवं रुन्धे एकादशं भवति एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति स्तोमेन वै देवा अस्मिन् लोके आर्ध्नुवन् छन्दोभिरमुष्मिन्त्स्तोमस्येव खलु वै एतद्रूपं यद्वात्सप्रं यद्वात्सप्रेणोपतिष्ठते ॥ ६ ॥

इममेव तेन लोकमभि जयति यद्विष्णुक्रमान् क्रमतेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पूर्वेद्युः प्र क्रामति उत्तरेद्युरुपं तिष्ठते तस्माद्योगेऽन्यासां प्रजानां मनः क्षेमेऽन्यासां तस्माद्यायावरः क्षेम्यस्य ईशे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्यति मुष्टीकरोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै* ॥ ७ ॥

सृष्टः । अभि । एतया । भवति । सद्वती । उपतिष्ठते । द्विचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमद्वितीयानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
उख्याग्निः प्रथमे प्रोक्तो द्वितीये चित्युपक्रमः।
द्वादशाचानुवाका स्युरासन्द्यां वक्ष्यवस्थितिः ॥
वात्सप्रेणाप्युपस्थानं प्रथमे समुदीरितं।
द्वितीये ह्यग्निनयनं गार्हपत्यं चिनोति हि ॥
तृतीये तु चतुर्थे तु उख्याग्निं तत्र संवपेत्।
पञ्चमे कृषति चैवं षष्ठेऽत्र सिकतादिकं ॥
वपेद्रुक्माद्युपादध्यात् सप्तमे चाष्टमे पुनः।
स्थापयेत् स्वयमातृण्णामुखादीन्नवमे तथा ॥
अपस्याश्च प्राणभृतः तथोपानभृतस्थितौ।
प्रथमायामुपादध्याद् दशमे तत्समीरितम् ॥
एकादशद्वादशौ तु विज्ञेयावाश्वमेधिकौ।
अश्वस्याभिपथाः कल्प्या गायत्र्यादिमन्त्रकैः ॥
कस्त्वेत्यभिपथेद्भिला लवमाहुष्यतो द्वयम्।

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याह अग्निर्वै अन्नपतिः स एवास्मै अन्नं प्र यच्छति अनमीवस्य शुष्मिण इत्याह अयक्ष्मस्येति वावैतदाह प्र प्रदातारं तारिषः ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे इत्याह आशिषमेवैतामा शास्ते उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः ॥ १ ॥

प्राणैरेवैनमुद्यच्छतेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मै एवैनं चित्ताय उद्यच्छते तेनैवैनꣳ समर्धयति चतसृभिरा सादयति चत्वारि छन्दाꣳसि छन्दोभिरेवातिछन्दसा उत्तमया वर्ष्म वै एषा छन्दसां यदतिछन्दा, वर्ष्मैवैनꣳ समानानां करोति सद्वती भवति सत्त्वमेवैनं गमयति प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् ॥ २ ॥

याहीत्याह ज्योतिरेवास्मिन् दधाति तनुवा वै एष हिनस्ति यꣳ हिनस्ति मा हिꣳसीस्तनुवा प्रजा इत्याह प्रजाभ्य एवैनꣳ शमयति रक्षाꣳसि वै एतद्यज्ञꣳ सचन्ते यदनः उत्सर्जति अक्रन्ददित्यन्वाह रक्षसामपहत्यै अनसा वहन्ति अपचितिमेवास्मिन् दधाति तस्माद् अनस्वी च रथी च अतिथीनामपचिततमौ ॥ ३ ॥

अपचितिमान् भवति य एवं वेद समिधाऽग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्तामवसिते समिधम् आ दधाति यथाऽतिथय आगताय सर्पिष्वदातिथ्यं क्रियते तादृगेव

तस्मायचिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्योऽप्सु भस्म प्र वेशयति अप्सुयोनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गमयति तिसृभिः प्र वेशयति त्रिवृद्धै ॥ ४ ॥

अग्निर्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति परा वै एषोऽग्निं वपति योऽप्सु भस्म प्रवेशयति ज्योतिष्मतीभ्यामवं दधाति ज्योतिरेवास्मिन् दधाति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै परा वा एष प्रजां पशून् वपति योऽप्सु भस्म प्रवेशयति पुनरूर्जा सह रय्येति पुनरुदैति प्रजामेव पशूनात्मन् धत्ते पुनस्त्वादित्याः ॥ ५ ॥

रुद्रा वसवः समिंधतामित्याह एता वै एतं देवता अग्ने समैंधन ताभिरेवैनꣳ समिंधे बोधा सः बोधीत्युप तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात् सुप्ताः प्रजाः प्रबुध्यन्ते यथास्थानमुप तिष्ठते तस्माद्यथास्थानं पशवः पुनरेत्योपतिष्ठन्ते* ॥ ६ ॥

वै विश्वे देवाः । ज्योतिस्मान् । अपचिततमौ । त्रिवृद्धै । आदित्याः । द्विचत्वारिꣳशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य तृतीयानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

यावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं परीयाय यो वै यमं देवयजनमस्याः अनिर्याच्याग्निं चिनुते यमायैनꣳ स चिनुते अप इत इत्यध्यवसाययति यममेव देवयजनमस्मै निर्याच्यात्मनेऽग्निं चिनुते इष्वग्रेण वै अस्याः अनामृतमिच्छन्तो नाविन्दन्ते देवा एतद्यजुरपश्यन् अप इत इति यदेतेनाध्यवसाययति ॥ १ ॥

अनामृत एवाग्निं चिनुते उद्धन्ति यदेवास्याः अमेध्यं तदप हन्ति अपोऽवोक्षति शान्त्यै सिकता नि वपत्येतद्वै अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपꣳ रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे ऊषान् नि वपति पुष्टिर्वै एषा प्रजननं यदूषाः पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निं चिनुते ऽथो संज्ञान एव संज्ञानꣳ ह्येतत् ॥ २ ॥

पशूनां यदूषाः द्यावापृथिवी सहास्तां ते वियती अब्रूतामस्त्वेव नौ सह यज्ञियमिति यदमुष्या यज्ञियमासीत्तदस्यामदधात् ते ऊषाः अभवन् यदस्या यज्ञियमासीत्तदमुष्यामदधात्तददश्चन्द्रमसि कृष्णमूषान्निवपन्नदो ध्यायेद् द्यावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं चिनुते ऽयꣳ सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य ॥ ३ ॥

सूक्तं भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धाम अव अरुन्ध अग्नेरेवैतेन प्रियं धामाव रुन्धे छन्दोभिर्वै

देवाः सुवर्गं लोकमायन् चतस्रः प्राचीरुप दधाति चत्वारि छन्दाꣳसि छन्दोभिरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति तेषाꣳ सुवर्गं लोकं यतां दिशः समब्लीयन्त ते द्वे पुरस्तात् समीची उपादधत द्वे ॥ ४ ॥

पश्चात् समीची ताभिर्वै ते दिशोऽदृꣳहन् यत् द्वे पुरस्तात् समीची उपदधाति द्वे पश्चात् समीची दिशां विधृत्यै अथो पशवो वै छन्दाꣳसि पशूनेवास्मै समीची दधाति अष्टावुप दधाति अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो-ऽग्निर्यावानेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टावुप दधाति अष्टाक्षरा गायत्री गायत्री सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद सुवर्गस्य लोकस्य ॥ ५ ॥

प्रज्ञात्यै त्रयोदश लोकंपृणा उप दधाति एकविꣳश-तिः सम्पद्यन्ते प्रतिष्ठा वै एकविꣳशः प्रतिष्ठा गार्हपत्यः एकविꣳशस्यैव प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति प्रत्यग्निं चिक्यानस्तिष्ठति य एवं वेद पञ्च चितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः पांक्तो यज्ञः। पांक्ताः पशवो यज्ञमेव पशूनव रुन्धे त्रिचितीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु ॥ ६ ॥

प्रति तिष्ठति एकचितीकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः एकधा वै सुवर्गो लोक एकवृतैव सुवर्गं लोकमेति

पुरीषेणाभ्यूहति तस्मान्माꣳसेनास्थि छन्नं न दुश्चर्मा भवति य एवं वेद पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति* ॥ ७ ॥

अध्यवसाययति । द्योतत् । विश्वामित्रस्य । आदधत इ । लोकस्य । लोकेषु । सप्तचत्वारिꣳशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

वि वै एतौ द्विषाते यश्च पुराग्निर्यश्चोखायाꣳ समितमिति चतसृभिः सन्नि वपति चत्वारि छन्दाꣳसि छन्दाꣳसि खलु वै अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययैवैनौ तनुवा सꣳ शास्ति समितमित्याह तस्मात् ब्रह्मणा क्षत्रꣳ समेति यत् सन्मुप्य विहरति तस्मात् ब्रह्मणा क्षत्रं व्येति ऋतुभिः ॥ १ ॥

वै एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमित्याह ऋतुभिरेवैनं दीक्षयित्वा ऋतुभिर्वि मुञ्चति वैश्वानर्या शिक्यमा दत्ते स्वदयत्येवैनत् नैर्ऋतीः कृष्णास्तिस्रस्तुषपक्वा भवन्ति निर्ऋत्यै

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य चतुर्थानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

वै एतद्भागधेयं यत्तुषाः निर्ऋत्यै रूपं कृष्णाः रूपेणैव निर्ऋतिं निरवदयते इमां दिशं यन्त्येषा ॥ २ ॥

वै निर्ऋत्यै दिक् स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं निरवदयते स्वकृतं इरिणे उप दधाति प्रदरे वैतद्वै निर्ऋत्याः आयतनं स्वे एवायतने निर्ऋतिं निरवदयते शिक्यमभ्युप दधाति नैर्ऋतो वै पाशः साक्षादेवैनं निर्ऋतिपाशात् मुञ्चति तिस्र उप दधाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मात् निर्ऋतिमव यजते पराचीरुप ॥ ३ ॥

दधाति पराचीमेवास्मात् निर्ऋतिं प्र णुदते ऽप्रतीक्षम् आ यन्ति निर्ऋत्याः अन्तर्हित्यै मार्जयित्वोप तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय गार्हपत्यमुप तिष्ठन्ते निर्ऋतिलोके एव चरित्वा पूता देवलोकमुपावर्त्तन्ते एकयोप तिष्ठन्ते एकधैव यजमाने वीर्यं दधति निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्याह प्रजा वै पशवो वसु प्रजयैवैनं पशुभिः समर्धयन्ति* ॥ ४ ॥

क्रतुभिः। एषा। पराचीरुप। अष्टाचत्वारिंशच्च॥ ४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य पञ्चमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै पुरुषः सम्मितो यज्ञपरुषैवैनं वि मिमीते यावान् पुरुष ऊर्द्ध्वबाहु-स्तावान् भवति एतावद्वै पुरुषे वीर्य्यं वीर्य्येणैवैनं वि मिमीते पक्षी भवति न ह्यपक्षः पतितुमर्हति अरत्निना पक्षौ द्राघीयाꣳसौ भवतस्तस्मात्-पक्षप्र-वयाꣳसि वयाꣳसि व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छञ्च भवति एतावद्वै पुरुषे वीर्य्यं ॥ १ ॥

वीर्य्यसम्मितो वेणुना वि मिमीते आग्नेयो वै वेणुः सयोनित्वाय यजुषा युनक्ति यजुषा कृषति व्यावृत्त्यै षड्गवेन कृषति षड्वा ऋतवः ऋतुभिरेवैनं कृषति यद् द्वादशगवेन संवत्सरेणैव इयं वै अग्नेरतिदाहा-दबिभेत् सा एतद्द्विगुणमपश्यत् कृष्टञ्चाकृष्टञ्च ततो वै इमां न अत्यदहत् यत्कृष्टञ्चाकृष्टञ्च ॥ २ ॥

भवत्यस्या अनतिदाहाय द्विगुणं त्वा* अग्निमुद्यन्तु-मर्हतीत्याहुर्यत् कृष्टञ्चाकृष्टञ्च भवति अग्नेरुद्यत्यै एता-वन्तो वै पशवो द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान् यत् प्राचं उत्सृजेत् रुद्रायापि दध्याद् यद्दक्षिणा पितृभ्यो नि धुवेत् यत् प्रतीचो रक्षाꣳसि हन्युरुदीच उत्सृजति एष वै देवमनुष्याणाꣳ शान्ता दिक् ॥ ३ ॥

---

*- 'तु वै' इति पदपाठपाठः।

तामेवैनान् अनु उत्सृजति अथो खल्विमां दिशम् उत्सृजति असौ वै आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनान् अनु उत्सृजति दक्षिणा पर्य्यावर्त्तन्ते स्वमेव वीर्य्यमनु पर्य्यावर्त्तन्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्द्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवावृतमनु पर्यावर्त्तन्ते तस्मात् पराञ्चः पशवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आ वर्त्तन्ते तिस्रस्तिस्रः सीताः ॥ ४ ॥

कृषति चितृतमेव यज्ञमुखे वि यातयत्योषधीर्वपति ब्रह्मणा अन्नमव रुन्धेऽर्केऽर्कश्चीयते चतुर्द्दशभिर्वपति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्तारण्या उभयीषामवरुध्यै अन्नस्यान्नस्य वपति अन्नस्यान्नस्यावरुध्यै कृष्टे वपति कृष्टे हि ओषधयः प्रतितिष्ठन्ति अनुसीतं वपति प्रजात्यै द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै अन्नं पचति यदग्निचित् ॥ ५ ॥

अनवरुद्धस्य अश्नीयादवरुद्धेन व्यृध्येत ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्तानिध्मेऽपि प्रोक्षेदनवरुद्धस्य अवरुध्यै दिग्भ्यो लोष्टान्त्समस्यति दिशामेव वीर्यमवरुध्य दिशां वीर्येऽग्निं चिनुते यं द्विष्याद् यत्र स स्यात् तस्यै दिशो लोष्टमाहरेत् इषमूर्जमहमित आ ददे इति इषमेवोर्जं तस्यै दिशोऽव, रुन्धे क्षोधुको भवति यस्तस्यां दिशि

भवति उत्तरवेदिमुप वपति उत्तरवेद्याꣳ ह्यग्नि-
श्चीयते अथो पशवो वै उत्तरवेदिः पशूनेवाव रुन्धे
अथो यज्ञपरुषोऽनन्तरित्यै* ॥ ६ ॥

च भवति एतावद्वै पुरुषे वीर्यं । यत् कृष्ट्वाकृष्टञ्च ।
दिक् । सीताः । अग्निचित् । अव । पञ्चविꣳशतिश्च ॥५॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता नि वपति एतद्वै
अग्नेर्वैश्वानरस्य सूक्तꣳ सूक्तेनैव वैश्वानरमव रुन्धे
षड्भिर्नि वपति षड्वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
र्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमव रुन्धे समुद्रं वै नाम
एतच्छन्दः समुद्रमनु प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिकता
निवपति प्रजानां प्रजननायेन्द्रः ॥ १ ॥

वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयꣳ
रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ताः
शर्करा अभवन् तच्छर्कराणाꣳ शर्करत्वं वज्रो वै
शर्कराः पशुरग्निर्यच्छर्कराभिरग्निं परिमिनोति वज्रेणैव

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य पञ्चमषष्ठ-सप्तमानुवाक-भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

असै पशून् परि गृह्णाति तस्माद्वज्रेण पशवः परि- गृहीतास्तस्मात् स्थेयानस्थेयसो नोप हरते चितृताभिः पशुकामस्य ॥ २ ॥

परि मिनुयात् सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै पशूनव रुन्धे चितृवाभिर्भ्रातृव्यवत- स्त्रिवृतमेव वज्रꣳ सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै अपरिमिताभिः परि मिनुयादपरिमितस्यावरुद्ध्यै यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत् अपरिगृहीत एवास्य विषूचीनꣳ रेतः परा सिञ्चति अपशुरेव भवति ॥ ३ ॥

यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति परिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत् परिगृहीते एवास्मै समीचीनꣳ रेतः सिञ्चति पशुमानेव भवति सौम्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत एव तद्दधाति गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यः शंयुं बार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत् सोऽग्निं प्राविशत् ॥४॥

सोऽग्नेः कृष्णो रूपं कृत्वोदायत सोऽश्वं प्राविशत् सोऽश्वस्यावान्तरशफोऽभवत् यदश्वमाक्रमयति य एव मेधोऽश्वं प्राविशत् तमेवाव रुन्धे प्रजापतिनाग्निश्चेतव्य इत्याहुः प्राजापत्योऽश्वो यदश्वमाक्रमयति प्रजापतिनैव

अग्निं चिनुते पुष्करपर्णमुप दधाति योनिर्वै अग्नेः पुष्करपर्णꣳ सयोनिमेवाग्निं चिनुतेऽपां पृष्ठमसीत्युप दधाति अपां वै एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णꣳ रूपेणैव एनदुप दधाति* ॥ ५ ॥

इन्द्रः । पशुकामस्य । भवति । अविशत् । सयोनिं । विꣳशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्ममुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ब्रह्ममुखा एव तत् प्रजा यजमानः सृजते ब्रह्म जज्ञानमित्याह तस्माद् ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति य एवं वेद ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य इति यत पृथिव्यां चिन्वीत पृथिवीꣳ शुचाऽर्पयेत् नौषधयो न वनस्पतयः ॥ १ ॥

प्र जायेरन् यदन्तरिक्षे चिन्वीत अन्तरिक्षꣳ शुच अर्पयेत् न वयाꣳसि प्र जायेरन् यद्दिवि चिन्वीत दिवꣳ

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य सप्तमाष्टमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

शुचा अर्पयेत् न पर्जन्यो वर्षेद् रुक्ममुप दधाति अमृतं वै हिरण्यममृतं एवाग्निं चिनुते प्रजात्यै हिरण्मयं पुरुषमुप दधाति यजमानलोकस्य विधृत्यै यदिष्टकाया आतृण्णमनूपदध्यात् पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपि दध्याद्दक्षिणतः ॥ २ ॥

प्राञ्चमुप दधाति दाधार यजमानलोकं न पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपि दधाति अथो खल्विष्टकाया आतृण्णमनूप दधाति प्राणानामुत्सृष्ट्यै द्रप्सः चस्कन्देत्यभि मृशति होत्रास्वेवैनं प्रति ष्ठापयति स्रुचावुप दधात्याज्यस्य पूर्णां कार्ष्मर्यमयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीम् इयं वै कार्ष्मर्यमयी असावौदुम्बरी इमे एवोप धत्ते ॥ ३ ॥

तूष्णीमुप दधाति न हीमे यजुषाप्नुमर्हति दक्षिणां कार्ष्मर्यमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असावुत्तरा आज्यस्य पूर्णां कार्ष्मर्यमयीं वज्रो वै आज्यं वज्रः कार्ष्मर्यो वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षांꣳस्यप हन्ति दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं पशवो वै दधि ऊर्क् उदुम्बरः पशुष्वेवोर्जं दधाति पूर्णे उप दधाति पूर्णे एवैनꣳ ॥ ४ ॥

अमुष्मिंल्लोक उप तिष्ठते विराजि अग्निश्चेतव्य इत्याहुः स्रुग्वै विराट् यत् स्रुचावुपदधाति विराजि

एवाग्निं चिनुते यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति यज्ञमुखꣳ रुक्मो यद् रुक्मं व्याघारयति यज्ञमुखादेव रक्षाꣳस्यप हन्ति पञ्चभि-र्व्याघारयति पांक्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्माद् रक्षाꣳस्यप हन्ति अक्ष्णया व्याघारयति तस्मादक्ष्णया, पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै* ॥ ५ ॥

वनस्पतयः। दक्षिणतः। धत्ते। एवैनं। तस्माद-क्ष्णया। पञ्च च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

स्वयमातृण्णामुप दधाति इयं वै स्वयमातृण्णा इमामेव उप धत्तेऽश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधाति अथो प्राजापत्यो वै अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते प्रथमे-ष्टकोपधीयमाना पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपि दधाति स्वयमातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्यै अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै अग्नावग्निश्चेतव्य इत्याहु-रेष वै ॥ १ ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य अष्टम-नवमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

अग्निर्वैश्वानरो यद् ब्राह्मणस्तस्मै प्रथमामिष्टकां यजुष्कृतां प्रयच्छेत् तां ब्राह्मणश्चोपदध्यातामग्नावेव तदग्निं चिनुत ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोर्योऽविद्वानिष्टकाम् उप दधाति त्रीन् वरान् दद्यात् त्रयो वै प्राणाः प्राणानाꣳ स्पृत्यै द्वावेव देयौ द्वौ हि प्राणावेक एव देय एको हि प्राणः पशुः ॥ २ ॥

वा एष यदग्निं न खलु वै पशव आयवसे रमन्ते दूर्वेष्टकामुप दधाति पशूनां धृत्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्तीत्याह काण्डेन काण्डेन ह्येषा प्रतितिष्ठति एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै देवलक्ष्मं वै त्र्यालिखिता तामुत्तरलक्ष्माणं देवा उप आ दधत अधरलक्ष्माणमसुरा यं ॥ ३ ॥

कामयेत वसीयान्त्स्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप दध्याद्वसीयानेव भवति यं कामयेत पापीयान्त्स्यादित्यधरलक्ष्माणं तस्योप दध्यादसुरयोनिमेवैनमनु परा भावयति पापीयान् भवति त्र्यालिखिता भवति इमे वै लोकास्त्र्यालिखितैभ्य एव लोकेभ्यो भ्रातृव्यमन्तरेति अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु असर्पत् ॥ ४ ॥

यत् कूर्ममुप दधाति यथा क्षेत्रविदञ्जसा नयत्येव-
मेवैनं कूर्मः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति मेधो वा एष
पशूनां यत् कूर्मो यत् कूर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं
पश्यन्तः पशव उप तिष्ठन्ते श्मशानं वा एतत् क्रियते
यन्मृतानां पशूनाꣳ शीर्षाण्युपधीयन्ते यज्जीवन्तं कूर्म-
मुपदधाति तेनाश्मशानचिद्वास्तव्यो वा एष यत् ॥ ५ ॥

कूर्मो मधु वाता ऋतायत इति दध्ना मधुमिश्रेणाभ्य-
नक्ति स्वदयत्येवैनं ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्दध्यारण्यं मधु
यद्दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति उभयस्यावरुध्यै मही द्यौः
पृथिवी च न इत्याहाभ्यामेवैनमुभयतः परि गृह्णाति
प्राञ्चमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै पुरस्तात्
प्रत्यञ्चमुप दधाति तस्मात् ॥ ६ ॥

पुरस्तात् प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते यो वा अप-
नाभिमग्निं चिनुते यजमानस्य नाभिमनु प्र विशति स
एनमीश्वरो हिꣳसितोरुलूखलमुप दधात्येषा वा अग्ने-
र्नाभिः सनाभिमेवाग्निं चिनुतेऽहिꣳसायै औदुम्बरं
भवत्युर्ग्वा उदुंबर ऊर्जमेवाव रुन्धे मध्यत उप दधाति
मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मात् मध्यत ऊर्जा
भुञ्जत इयद्भवति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितमव
हन्त्यन्नमेवाकर्वैष्णव्या ऋचा उप दधाति विष्णुर्वै यज्ञो

वैष्णवा वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रति ष्ठापयति* ॥ ७ ॥

एष वै। पशुः। अयं। सर्पत्। एष यत्। तस्मात्। सप्तविंशतिश्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिः सम्भृतं यदुखा यदुखामुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्योतिरव रुन्धे मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मै ज्योतिर्दधाति तस्मात् मध्यतो ज्योतिरुपास्महे सिकताभिः पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपꣳ रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे यं कामयेत क्षोधुकः स्यादित्यूनां तस्योप ॥ १ ॥

दध्यात् क्षोधुक एव भवति यं कामयेतानुपदस्यत् अन्नमद्यादिति पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्यदेवान्नमत्ति सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति सवीर्यत्वायोखायामपि दधाति प्रतिष्ठामेवैनद्गमयति व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत् पुरुषशीर्षममृतं खलु वै प्राणाः ॥ २ ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयद्वितीयप्रपाठकस्य नवमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

प्राचीरुप दधाति पश्चाद्वै प्राचीनꣳ रेतो धीयते पश्चा-
देवास्मै प्राचीनꣳ रेतो दधाति पञ्च पुरस्तात् प्रतीची-
रुप दधाति पञ्च पश्चात् प्राचीस्तस्मात् प्राचीनꣳ रेतो
धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते पञ्चोत्तरतश्छन्दस्याः
पशवो वै छन्दस्याः पशूनेव प्रजातान्त्स्वमायतनमभि
पर्यूहत इयं वा अग्नेरतिदाहादबिभेत् सैताः ॥ २ ॥

अपस्या अपश्यत् ता उपाधत्त ततो वा इमान्नात्य-
दहद् यदपस्या उपदधात्यस्या अनतिदाहायोवाच
हेयमदद् इत् स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ
चैना एवं वेददिति प्राणभृत उप दधाति रेतस्येव प्राणान्
दधाति तस्माद्वदन् प्राणन् पश्यन् शृण्वन् पशुर्जायते-
ऽयं पुरः ॥ ३ ॥

भुव इति पुरस्तादुप दधाति प्राणमेवैताभिर्दाधा-
रायं दक्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभि-
र्दाधारायं पश्चाद्विश्वव्यचा इति पश्चाच्चक्षुरेवैताभि-
र्दाधारेदमुत्तरात् सुवरित्युत्तरतः श्रोत्रमेवैताभिर्दा-
धारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्टाद्वाचमेवैताभिर्दाधार दश
दशोप दधाति स वीर्यत्वायाक्ष्णया ॥ ४ ॥

उप दधाति तस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति
प्रतिष्ठित्यै याः प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठ आर्ध्नोत् या दक्षिणा

ताभिर्भरद्वाजो याः प्रतीचिस्ताभिर्विश्वामित्रो या उदीचीस्ताभिर्जमदग्निर्या ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा य एवमेतासामृद्धिं वेदर्ध्नोत्येव य आसामेवं बन्धुतां वेद बन्धुमान् भवति य आसामेवं क्लृप्तिं वेद कल्पते॥५॥

अस्मै य आसामेवमायतनं वेदायतनवान् भवति य आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति प्राणभृत उपधाय संयत उप दधाति प्राणानेवास्मिन्धित्वा संयद्भिः सं यच्छति तत् संयताꣳ संयत्त्वमथो प्राण एवापानं दधाति तस्मात् प्राणापानौ सं चरतो विषूचीरुप दधाति तस्माद्विष्वंचौ प्राणापानौ यद्वा अग्नेरसंयतम्॥ ६ ॥

असुवर्ग्यमस्य तत् सुवर्ग्योऽग्निर्यत् संयत उप दधाति समेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाकस्त्र्यविर्वयः कृतमयानामित्याह वयोभिरेवायानव रुन्धे अथैवयाꣳसि सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्मादयꣳ सर्वतः पवते* ॥ ७ ॥

पश्चात्। एताः। पुरः। अक्ष्णया। कल्पते। संयतम्। पञ्चत्रिंशच्च ॥१०॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः॥ ० ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयतृतीयप्रपाठकस्य प्रथमद्वितीयतृतीयानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

गायत्री त्रिष्टुप् जगत्यनुष्टुप् पङ्क्त्या सह। बृहत्युष्णिहा ककुत् सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[१]। द्विपदा या चतुष्पदा त्रिपदा या च षट्पदा। सच्छन्दा या च विच्छन्दाः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[२]। महानाम्नी रेवतयो विश्वा आशाः प्रसूवरीः। मेघ्या विद्युतो वाचः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[३]। रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः। अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[४]। नारीः॥ १॥

ते पत्नयो लोम वि चिन्वन्तु मनीषया। देवानां पत्नीर्दिशः सूचिभिः शिम्यन्तु त्वा[१]। कुविदङ्ग यवमन्तो यवंचिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय। इहेहैषां कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो नमो वृक्तिं न जग्मुः[२]॥ २॥

नारीः। त्रिꣳशच्च॥ ११॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः॥०॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥
उख्याग्निः प्रथमे प्रोक्तो द्वितीये चित्युपक्रमः।
द्वादशात्रानुवाकाः स्युरासन्द्यां वह्न्यवस्थितिः॥
वात्सप्रेणाद्युपस्थानं प्रथमे समुदीरितम्।
द्वितीये त्वग्न्यनयनं गार्हपत्यं चिनोति हि॥

तृतीये तु चतुर्थे तु उख्याग्निं तत्र संवपेत् ।
पञ्चमे क्षपति क्षेत्रं षष्ठेऽथ सिकतादिकम् ॥
वपेद्, इक्क्षाद्युपादध्यात् सप्तमे, चाष्टमे पुनः ।
स्थापयेत् स्वयमातृण्णामुखादीन्नवमे तथा ॥
अपस्याश्च प्राणभृतः तथोपानभृतश्चितौ ।
प्रथमायामुपादध्यात् दशमे तत्समीरितम् ॥
एकादशद्वादशौ तु विज्ञेयावश्वमेधिकौ ।
अश्वस्यासिपथाः कल्प्या गायत्र्यादिमन्त्रकैः ॥
कश्त्वेत्यसिपथे छित्वा त्वग्माक्षयतो द्वयम्* ।

कल्पः,—'गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां सौवर्णीभिः सूचीभिः† महिषी अश्वस्यासिपथान् कल्पयति प्राक् क्रोड़ात्' इति । राज्ञः पत्न्यः त्रिविधाः,—उत्तमा मध्यमा अधमा चेति, तासु, महिषी वावाता परिवृक्तीत्येतन्नामधेयाः, तास्तु मृतस्याश्वस्यासिना छेदनाय तत्तत्-स्थानेषु रेखाः सूचीभिः कुर्युः ।

तत्र महिष्याः प्रथमामृचमाह,—"गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह । बृहती उष्णिहा ककुत् सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[१]" इति । गायत्र्यादिकच्छन्दोभिः शब्दैः अभिधेयाः छन्दोदेवताः, हे अश्व, त्वां सौवर्णसूचीभिः 'शिम्यन्तु' लिखन्तु ।

अथ द्वितीयामृचमाह,—"द्विपदा या चतुष्पदा त्रिपदा या च

---

* "कश्त्वेत्यसिपथेऽश्वस्याच्छेत्त्वचं क्षयतो द्वयम्" (!) इति आदर्शपुस्तक-पाठः ।
† "सूचितसूचीभिः" इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

षट्पदा। सच्छन्दा या च विछदाः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[१]" इति। द्विपदादिरूपाणां मन्त्राणामभिमानिन्यः तन्नामिका देवताः त्वां सूचीभिः 'शिम्यन्तु' लिखन्तु।

कल्पः,—'एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वावाता प्रत्यक् क्रोडात् प्राङ् नाभेः' इति। यथा महिषी क्रोडात् प्राचीने मुखभागे लिखति, एवं वावाता क्रोड़नाभ्योर्मध्ये अनन्तरभाविना मन्त्रद्वयेन लिखेत्।

तत्र प्रथमामृचमाह,—"महानाम्नी रेवतयो विश्वा आशाः प्रसूवरीः। मेघ्या विद्युतो वाचः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[१]" इति। महत् प्रौढ़ं,-देवेषु अत्यन्तं प्रसिद्धं, नाम यासां देवतानां ता महानाम्न्यः, एतन्नामधेयाः काश्चिद्देवताः, तथा, 'रेवतयः' धनवत्यः एतन्नामिका देवताः, तथा, 'प्रसूवरीः' सर्वप्रसवहेतुभूताः, 'विश्वा आशाः' सर्वा दिशः दिग्देवताः, तथा, मेघेषु भवा 'मेघ्याः' विद्युदभिमानिन्यो देवताः, तथा, 'वाचः' गर्जनाभिमानिन्यो देवताः, हे अश्व, त्वां राजतीभिः 'सूचीभिः शिम्यन्तु'।

अथ द्वितीयामृचमाह,—"रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः। अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभि; शिम्यन्तु त्वा[१]" इति। 'रजताः' रौप्याः, 'हरिणीः' हिरण्मयाः, 'सीसाः' लोहमय्यः, 'युजः' लेखनकर्मयोग्याः सूच्यः, अत एव 'वाजिनः' अन्नहेतोः 'अश्वस्य' 'त्वचि', कर्मभिः लेखनादिव्यापारैः 'युज्यन्ते', तादृशीभिः सूचीभिः, हे अश्व, त्वां लेखनकुशला देवताः 'शिम्यन्तु'।

कल्पः,—'एवमुत्तराभ्यां लौहीभिः सीसाभिर्वा परिवृक्तीति शेषम्' इति।

तत्र प्रथमामृचमाह,—"नारीस्ते पत्नयो लोम वि चिन्वन्तु मनीषया । देवानां पत्नीर्दिशः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा(१)" इति । हे अश्व, 'नारीः' महिष्यादयो नार्यः, 'पत्नयः' राजपत्न्यः ताः, 'मनीषया' स्वबुद्ध्या, लोमानि 'वि'-'चिन्वन्तु' असिपथसिद्धये त्वदीयं लोमजातम् अपनयन्तु पृथक् कुर्वन्तु । तथा 'देवानां पत्नीः' "येनेन्द्रस्य (अ० ३ प्र० ९ अ०)" इत्याद्यनुवाकोक्ता देवपत्न्यः, तथा, 'दिशः' दिग्देवताः, 'सूचीभिः' लोहीभिः एताभिः त्वां 'शिम्यन्तु' ।

अथ द्वितीयामृचमाह,—"कुविदङ्ग यवमन्तो यवञ्चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वि-यूय । इहेहैषां कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः(२)" इति । अङ्गशब्दः प्रियसम्बोधनवाची,* हे प्रियाः, अश्वमेधहविर्भाजो देवाः, ये यज्वानः, 'बर्हिषः' यागस्य 'नमोवृक्तिं' नमस्कारविनाशनं 'न जग्मुः' न प्रापुः, किन्तु अत्यन्तश्रद्धालवोऽनुतिष्ठन्ति, तेषाम् 'एषां' यज्वनां हविर्विषयाणि 'भोजनानि' 'इहेह' 'कृणुत', यज्ञानामेकैकत्वे† वीप्सा । तत्रोपमानमुच्यते,— कुविच्छब्दो बह्वर्थवाची, चिच्छब्दः समुच्चये, यथा लोके 'यवमन्तः' यवादिधान्योपेताः कृषिकाः 'कुवित्' 'चित्' 'यवं' बहुलं यवं अन्यानि च गोधूमप्रियङ्ग्वादिधान्यानि, 'अनुपूर्वं' तत्तत्परिपाकानुक्रमेण 'वि-यूय' इदं पक्वमिदमपक्वमिति विशेषेण पृथक्कृत्य, 'दान्ति' लुनन्ति, तथा यूयमपि, नमस्कारादिरहितः नास्तिकोऽयं यज्वा, श्रद्धालुरयं यज्वेति विविच्य श्रद्धालोर्हवींषि भुङ्ध्वम् ॥

---

* 'प्रियासम्बोधनवाची' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† 'एकैकत्वे वीप्सा' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अथ विनियोगसंग्रहः,—

गाच,—द्वाभ्यान्तु महिषी, वावाता तु मत्रा,-दथात्।
परिवृक्ती तु ना,-द्वाभ्यां कल्पयेयुरसेः पथः॥

इति श्रीसायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः॥०॥

कस्त्वा छ्यति कस्त्वा वि शास्ति कस्ते गात्राणि शिम्यति। क उ ते शमिता कविः[१]। ऋतवस्त ऋतुधा परुः शमितारो वि शासतु। संवत्सरस्य धायसा शिमीभिः शिम्यन्तु त्वा[२]। दैव्या अध्वर्यवस्त्वा छ्यन्तु वि च शासतु। गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः कृण्वन्तु शिम्यन्तः[३]। अर्धमासाः परूꣳषि ते मासाश्छ्यन्तु शिम्यन्तः। अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं॥ १॥

सूदयन्तु ते[४]। पृथिवी तेऽन्तरिक्षेण वायुश्छिद्रं भिषज्यतु। द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु साधुया[५]। शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः। शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शमु ते तनुवे भुवत्[६]॥ २॥

विलिष्टं। त्रिꣳशच्च॥ १२॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः॥०॥

विष्णुमुखा। अन्नपते। यावती। वि वै। पुरुषमात्रेण। अग्ने तव श्रवो वयो। ब्रह्म जज्ञानं। स्वयमातृण्णाम्। एषां वै। पशुः। गायत्री। कस्त्वा। द्वादश॥ ॥१२॥

विष्णुमुखा(१।१)। अपचितिमान्(२।४)। वि वा एतौ(४।१)। अग्ने तव(६।१)। स्वयमातृण्णां(८।१)। विषूचीनानि(९।४)। गायत्री(११।१)। चतुःषष्टिः॥ ॥६४॥२॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके द्वितीयः प्रश्नः॥

॥०॥ हरिः ओम्॥०॥

एकादशानुवाके सूचीभिरश्वपथा क्लृप्तिरभिहिता*। अथ द्वादशे विशसनमुच्यते।

कल्पः,—'कस्त्वा छ्यति कस्त्वा विशास्तीत्यश्वस्य त्वचमाच्छ्यति' इति। तस्मिन्ननुवाके प्रथमामृचमाह,—"कस्त्वा छ्यति कस्त्वा वि शास्ति कस्ते गात्राणि शिम्यति। क उ ते शमिता कविः(१)" इति। हे अश्व, त्वां 'कः' प्रजापतिः "छ्यति' छिनत्ति, छित्वा च अनन्तरं 'कः' प्रजापतिरेव त्वां 'वि शास्ति' त्वदवयवान् विभज्य स्थापयति, ततः 'कः' प्रजापतिरेव 'ते गात्राणि' अवयवान् 'शिम्यति' शमयति, सुरक्षितानि करोतीत्यर्थः। 'कविः' विद्वान् अनर्थकः छेदनाभिज्ञः

* 'असिपथक्लृप्तिरभिहिता' इति का॰ श्री॰ पाठः।

'क' 'उ' प्रजापतिरेव 'ते' तव 'शमिता' न तु इतरपशुवदन्यः कश्चिन्मनुष्यः।

द्वितीयामृचमाह,—"ऋतवस्त ऋतुथा पर्वः शमितारो वि शासतु। संवत्सरस्य धायसा शिमीभिः शिम्यन्तु त्वा[२]" इति। 'ऋतवो' वसन्तादयो देवाः, 'शमितारो' भूत्वा, 'ऋतुथा' तत्तदृतुकाले 'ते' 'पर्वः' त्वदीयं पर्व 'वि शासतु' विविधं स्थापयन्तु। 'संवत्सरस्य धायसा' धारणेन 'शिमीभिः' शमनहेतुभिः क्रियाभिः 'त्वा' त्वां 'शिम्यन्तु' शमयन्तु, ऋतुदेवा एव संवत्सरधारकाः सन्तः तत्तत्कालोचितव्यापारैः त्वां देवयोग्यं कुर्वन्त्वित्यर्थः॥

तृतीयामृचमाह,—"दैव्या अध्वर्यवस्त्वा छ्यन्तु वि शासतु। गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः कृण्वन्तु शिम्यन्तः[३]" इति। देवेषु भवाः 'दैव्याः' 'अध्वर्यवो' द्युप्रभृतयः, 'द्यौरध्वर्युः अश्विनावध्वर्यू सत्यहविरध्वर्युः' इति श्रुतेः। तादृशाः सर्वे त्वां 'छ्यन्तु' शस्त्रेण छिदन्तु, किञ्च, 'वि शासतु' विविधं स्थापयन्तु। 'शिमाः' शमनहेतवः सन्तः 'ते' 'गात्राणि' त्वदीयान् अवयवान् 'पर्वशः' तत्तत्पर्वानुसारेण 'शिम्यन्तः' शमयन्तः रचन्तः 'कृण्वन्तु' तत्र-तत्रोचितं व्यापारं कुर्वन्तु।

चतुर्थीमृचमाह,—"अर्धमासाः परूꣳषि ते मासाश्छ्यन्तु शिम्यन्तः। अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टꣳ सूदयन्तु ते[४]" इति। 'अर्धमासाः' 'मासाः' च देवाः 'ते' 'परूंषि' 'शिम्यन्तः' शमयन्तो रचन्तः 'छ्यन्तु' छिन्दन्तु। तथा, 'अहोरात्राणि' तदभिमानिनी देवता 'मरुतः' च 'ते' सर्वेऽपि 'विलिष्टं' विनाशितमङ्गं 'सूदयन्तु' स्वादु कुर्वन्तु॥

पञ्चमीमृचमाह,—"पृथिवी अन्तरिक्षेण वायुश्छिद्रं भिषज्यतु।

द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु साधुया"(५) इति। हे अश्व, 'ते' 'छिद्रं' त्वदीयं विनष्टम् अङ्गम्, 'अन्तरिक्षेण' सहिता 'पृथिवी' 'भिषज्यतु' समादधातु, 'वायुः' च 'भिषज्यतु'। इयं 'द्यौः' 'नक्षत्रैः' सहिता 'ते' 'रूपं' त्वदीयं स्वरूपभूतमिदं हविः 'साधुया' साधु समीचीनं यथा भवति, तथा 'कृणोतु' करोतु।

षष्ठीमृचमाह,—"शन्ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः। शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शमु ते तनुवे भुवत्(६)" इति। हे अश्व, ते 'तव' 'परेभ्यः' 'गात्रेभ्यः' उत्कृष्टेभ्योऽवयवेभ्यः, 'शं' सुखं अस्तु; तथा 'अवरेभ्यः' निकृष्टेभ्यः अवयवेभ्यः 'शमस्तु'। तथा 'अस्थभ्यः' त्वदीयेभ्योऽस्थिभ्यः, 'मज्जभ्यः' च 'शम्' अस्तु। तथा 'ते' 'तनुवे' शरीराय 'शमु' 'भुवत्' सुखमेव भवतु॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

कस्त्वेति मन्त्रषट्केन छिन्नस्य त्वचमाच्छ्रति॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः सम्पूर्णः॥०॥

॥ ॐ तत्सत्॥०॥

॥ ० ॥ श्रीगणेशाय: नमः ॥ ० ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वा अहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति पूयति वै अस्य तदाश्विनीरुप दधात्यश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति पञ्चोप दधाति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्मै भेषजं करोत्यृतव्या उप दधात्यृतूनां क्लृप्त्यै ॥ १ ॥

पञ्चोप दधाति पञ्च वै ऋतवो यावन्त एव ऋतवस्तान् कल्पयति समानप्रभृतयो भवन्ति समानोदर्कास्तस्मात् समाना ऋतव एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्मादृतवो व्यावर्तन्ते प्राणभृत उपदधात्यृतुष्वेव प्राणान् दधाति तस्मात् समानाः सन्त ऋतवो न जीर्यन्त्यथो प्र जनयत्येवैनानेष वै वायुर्यत् प्राणो यदृतव्या उपधाय प्राणभृतः ॥ २ ॥

उपदधाति तस्मात् सर्वानृतूननु वायुरा वरीवर्ति वृष्टिसनीरुप दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारꣳ सादयति तस्मात् सर्वानृतून् वर्षति यत् प्राणभृत उपधाय वृष्टिसनीरुपदधाति तस्माद् वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीर्त्ते पशवो वै वयस्या नानामनसः खलु वै पशवो नानाव्रतास्तेऽप एवाभि संमनसः ॥ ३ ॥

यङ्कामयेतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधायापशव्या उप दध्यादसंज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोत्यपशुरेव भवति यङ्कामयेत पशुमान्त्स्यादित्यपशव्यास्तस्योपधाय वयस्या उप दध्यात् संज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शुक्ले द्वे कृष्णे ॥ ४ ॥

मूर्द्धन्वतीर्भवन्ति तस्मात् पुरस्तान् मूर्द्धा पञ्च दक्षिणायाꣳ श्रोण्यामुप दधाति पञ्चोत्तरस्यां तस्मात् पश्चाद् वरीयान् पुरस्तात् प्रवणः पशुर्बस्तो वय इति दक्षिणेऽꣳस उप दधाति वृष्णिर्वय इत्युत्तरेऽꣳसावेव प्रति दधाति व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्ष उप दधाति सिꣳहो वय

इत्युत्तरे पक्षयोरेव वीर्यं दधाति पुरुषो वय इति, मध्ये तस्मात् पुरुषः पशूनामधिपतिः ॥ ५ ॥*

कृत्यै। उपधाय प्राणभृतः। समनसः। कृष्णो। पुरुषो वय इति। पञ्च च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिति स्वयमातृण्णामुप दधातीन्द्राग्निभ्यां वा इमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अधृतेव वा एषा यन्मध्यमा चितिरन्तरिक्षमिव वा एषेन्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै देवानामोजोभृतावोजसैव एनामन्तरिक्षे चिनुते धृत्यै स्वयमातृण्णामुप दधात्यन्तरिक्षं वै स्वयमातृण्णाऽन्तरिक्षमेवोप धत्तेऽश्वमुप ॥ १ ॥

घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते स्वयमातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्यै अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै देवानां सुवर्गं लोकं यतां दिशः समव्लीयन्त त एता

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयतृतीयप्रपाठकस्य चतुर्थपञ्चमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

दिश्या अपश्यन् ता उपादधत ताभिर्वै ते दिशोऽदृꣳहन् यद्दिश्या उपदधाति दिशां विधृत्यै दश प्राणभृतः पुरस्तादुप ॥ २ ॥

दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्तात् प्राणा ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप दधाति तस्मात् प्राणानां वाग्ज्योतिरुत्तमा दशोप दधाति दशाक्षरा विराड्विराट् छन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्ताज्ज्योतिरुपास्महे छन्दाꣳसि पशुष्वाजिमयुस्तान् बृहत्युदजयत् तस्माद् बार्हताः ॥ ३ ॥

पशव उच्यन्ते मा छन्द इति दक्षिणत उप दधाति तस्माद्दक्षिणावृतो मासाः पृथिवी छन्द इति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै अग्निर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति षट्‌त्रिꣳशत् सम्पद्यन्ते षट्‌त्रिꣳशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे बृहती छन्दसाꣳ स्वाराज्यं परीयाय यस्यैताः ॥ ४ ॥

उपधीयन्ते गच्छति स्वाराज्यꣳ सप्त वालखिल्याः पुरस्तादुप दधाति सप्त पश्चात् सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ प्राणानाꣳ सवीर्यत्वाय मूर्द्धासि राडिति

पुरस्तादुप दधाति यन्त्री राडिति पश्चात् प्राणानेव अस्मै समीचो दधाति ॥ ५ ॥*

अश्मुप । पुरस्तादुप । बार्हताः । एता । चतुस्त्रिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

देवा वै यद्यज्ञे अकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एता अक्ष्णयास्तोमीया अपश्यन् ता अन्यथाऽनूच्यान्यथोपादधत तदसुरा नान्ववायन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यदक्ष्णयास्तोमीया अन्यथाऽनूच्यान्यथोपदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्याशुस्त्रिवृदिति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै त्रिवृत् ॥ १ ॥

यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति व्योम सप्तदश इति दक्षिणतोऽन्नं वै व्योम अन्नꣳ सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते धरुण एकविꣳश इति पश्चात् प्रतिष्ठा वा एकविꣳशः प्रतिष्ठित्यै भान्तः पञ्चदश इत्युत्तरत ओजो वै भान्तः ओजः पञ्चदश ओज

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयतृतीयप्रपाठकस्य षष्ठसप्तमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

[illegible]त्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति प्रतूर्तिरष्टादश इति पुरस्तात् ॥ २ ॥

उप दधाति द्वौ त्रिवृतावभिपूर्वं यज्ञमुखे वि यातयति अभिवर्तः सविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वा अभिवर्तोऽन्नं सविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते वर्चो द्वाविंश इति पश्चाद्यद्विंशतिर्द्वे तेन विराजौ यद्द्वे प्रतिष्ठा तेन विराजोरेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रति तिष्ठति तपो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात् सव्यः ॥ ३ ॥

हस्तयोस्तपस्वितरो योनिश्चतुर्विंश. इति पुरस्तादुप दधाति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञमुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद् वि यातयति गर्भाः पञ्चविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पञ्चविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते ओजस्त्रिणव इति पश्चादिमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति सम्भरणस्त्रयोविंश इति ॥ ४ ॥

उत्तरतस्तस्मात् सव्यो हस्तयोः सम्भार्यतरः क्रतुरेकत्रिंश इति पुरस्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाग्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्म-

वत्सरः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशश्च इति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै नाकः षट्त्रिंशश्च इत्युत्तरतः सुवर्गो वै, लोको नाकः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ५ ॥*

वै त्रिवृत्। इति पुरस्तात्। सव्यः। त्रयोविंशश्च इति। सुवर्गो वै। पञ्च च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति नृचक्षसां भागोऽसीति दक्षिणतः शुश्रुवांसो वै नृचक्षसोऽन्नं धाता जातायैव अस्मै अन्नमपि दधाति तस्माज्जातोऽन्नमत्ति जनित्रं स्पृतं सप्तदशस्तोम इत्याहान्नं वै जनित्रं ॥ १ ॥

अन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेन अन्नमद्यते मित्रस्य भागोऽसीति पश्चात् प्राणो वै मित्रो-ऽपानो वरुणः प्राणापानावेवास्मिन् दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविंशस्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयतृतीयप्रपाठकस्य षष्ठमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

एकविंश्शः प्रतिष्ठित्यै इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्चदशः ॥ ॥ २ ॥

ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंश्शो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति आदित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्चविंश्शोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनाऽन्नमद्यते अदित्यै भागः ॥ ३ ॥

असीति पश्चात् प्रतिष्ठा वा अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रिणवः प्रतिष्ठित्यै देवस्य सवितुर्भागोऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो ब्रह्मवर्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोऽर्द्धो ब्रह्मवर्चसितरः सावित्रवती भवति प्रसूत्यै तस्माद्ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसूता धर्त्रश्चतुष्टोम इति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै धर्त्रः ॥ ४ ॥

यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति यावानां भागोऽसीति दक्षिणतो मासा वै यावा अर्द्धमासा अयावास्तस्माद्दक्षिणावृतो मासा अन्नं वै यावा

अन्नं प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्न-मद्यत ऋभूणां भागोऽसीति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै विवर्ती-ऽष्टाचत्वारिꣳश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय तस्मादिमौ लोकौ समावद्वीर्यौ ॥ ५ ॥

यस्य मुख्यवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भवति आ अस्य मुख्यो जायते यस्याऽन्नवतीर्दक्षिणतोऽत्त्यन्नम् आ अस्यान्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावतीः पश्चात् प्रत्येव तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत ओजस्व्येव भवति आ अस्यौजस्वी जायतेऽर्को वा एष यदग्निस्तस्यैतदेव स्तोत्रमेतत् शस्त्रं यदेषा विधा ॥ ६ ॥

विधीयतेऽर्क एव तदर्क्यमनु वि धीयतेऽत्त्यन्नम् आ अस्यान्नादो जायते यस्यैषा विधा विधीयते य उ चैनामेवं वेद सृष्टीरुप दधाति यथासृष्टमेव अव रुन्धे न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्याकृतं ते देवा एता व्युष्टीरपश्यन् ता उपादधत ततो वा इदं व्यौच्छत् यस्यैता उपधीयन्ते वि एवास्मै उच्छत्यथो तम एवाप हते ॥ ७* ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयतृतीयप्रपाठकस्य नवमदशमैका-दशानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

वै जनित्वं॑। पञ्चदश॑ः। अदि॑त्यै भा॒गः। वै धर्त्रं॑ः। स॒मावद्वीर्यौ॑। वि॒धा। ततो॑ वा इ॒दं॑। चतुर्दश च॥ ४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः॥०॥

अग्ने॑ जा॒तान् प्र णु॑दा नः स॒पत्ना॒निति॑ पु॒रस्ता॒दुप॑ दधाति॒ जा॒ताने॒व भ्रातृ॑व्या॒न् प्र णु॑दते॒ सह॑सा जा॒ताने॒ति॑ प॒श्चात् जनि॒ष्यमा॑णाने॒व प्रति॑ नुदते चतुश्चत्वारि॒ꣳशस्तोम॒ इति॑ दक्षिण॒तो ब्र॑ह्मवर्च॒सं वै च॑तुश्चत्वारि॒ꣳशो ब्र॑ह्मवर्च॒समे॒व द॑क्षिण॒तो ध॑त्ते॒ तस्मा॒द्दक्षि॒णोऽर्धो॑ ब्रह्मवर्च॒सित॑रः षोड॒शस्तोम॒ इत्यु॑त्तर॒त ओजो॒ वै षो॑ड॒श ओज॑ ए॒वोत्त॑र॒तो ध॑त्ते॒ तस्मा॑त्॥ १॥

उत्त॒र॒तो॒ऽभि॒प्र॒या॒यी जय॑ति॒ वज्रो॒ वै च॑तुश्चत्वारि॒ꣳशो वज्र॑ः षोड॒शो यदे॒ते इष्ट॑के उप॒दधा॑ति जा॒ताꣳश्चै॒व जनि॒ष्यमा॑णाꣳश्च॒ भ्रातृ॑व्या॒न् प्र णु॒द्य वज्र॒मनु॒ प्र ह॑रति॒ स्तृत्यै॒ पुरी॑षवती॒ं मध्य॒ उप॑ दधाति॒ पुरी॑षं॒ वै मध्य॑मा॒त्मनः॒ सात्मा॑नमे॒वाग्निं चि॑नुते॒ सात्मा॒मुष्मि॑न् लो॒के भ॑वति॒ य ए॒वं वेदै॒ता वा अ॑सप॒त्ना नामेष्ट॑का॒ यस्यै॒ता उ॑पधी॒यन्ते॑॥ २॥

नास्य॑ स॒पत्नो॑ भवति प॒शुर्वा ए॒ष यद॒ग्निर्विरा॑ज उत्त॒मायां॑

चित्यामुप दधाति विराजमेवोत्तमां पशुषु दधाति तस्मात् पशुमानुत्तमां वाचं वदति दश-दशोप दधाति सवीर्यत्वायाक्ष्णयोप दधाति तस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै यानि वै छन्दाꣳसि सुवर्ग्याणि आसन् तैर्देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेनर्षयः ॥ ३ ॥

अश्राम्यन् ते तपोऽतप्यन्त तानि तपसा अपश्यन् तेभ्य एता इष्टका निरमिमत एवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति ता उपा दधत ताभिर्वै ते सुवर्गं लोकमायन् यदेता इष्टका उपदधाति यान्येव छन्दांसि सुवर्ग्याणि तैरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः स्तोमभागैरेवासृजत यत् ॥ ४ ॥

स्तोमभागा उपदधाति प्रजा एव तद् यजमानः सृजते बृहस्पतिर्वा एतद् यज्ञस्य तेजः समभरद् यत् स्तोमभागा यत् स्तोमभागा उपदधाति सतेजसमेवाग्निं चिनुते बृहस्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यत् यत् स्तोमभागाः यत् स्तोमभागा उपदधाति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै सप्त-सप्तोप दधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै ॥ ५ *

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डस्य तृतीयप्रपाठकद्वादशानुवाकभाष्ये चतुर्थप्रपाठकप्रथमानुवाकभाष्ये च द्रष्टव्यम्।

उत्तरतो धत्ते तस्मात्। उपधीयन्ते। ऋषयः। सृजन्त। चिचत्वारिꣳशञ्च॥ ५॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥ ०॥

रश्मिरित्येवादित्यमसृजत प्रेतिरिति धर्ममन्विति रिति दिवꣳ सन्धिरित्यन्तरिक्षं प्रतिधिरिति पृथिवीं विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनुवेति रात्रिमुशिगिति वसून् प्रकेत इति रुद्रान् सुदीतिरित्यादित्यानोज इति पितृꣳस्तन्तुरिति प्रजाः पृतनाषाडिति पशून् रेवदित्योषधीरभिजिदसि युक्तग्रावा॥ १॥

इन्द्राय त्वा इन्द्रं जिन्वेत्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यौहदभिजित्यै ताः प्रजा अपप्राणा असृजत तास्वधिपतिरसीत्येव प्राणमदधात यन्तेत्यपानꣳ सꣳसर्प इति चक्षुर्वयोधा इति श्रोत्रं ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः पश्यन्तीः शृण्वतीर्न मीथुनी अभवन् तासु चिवृदसीत्येव मिथुनमदधात् ताः प्रजा मिथुनी॥ २॥

भवन्तीर्न प्राजायन्त ताः संरोहोऽसि नीरोहोऽसीत्येव प्राजनयत् ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्यतिष्ठन् ता

वसुकोऽसि वेषश्रिरसि वस्यष्टिरसीत्येवैषु लोकेषु प्रत्य-
स्थापयद् यदाह वसुकोऽसि वेषश्रिरसि वस्यष्टिरसीति
प्रजा एव प्रजाता एषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति सात्मा-
ऽन्तरिक्षꣳ, रोहति सप्राणोऽमुष्मिन् लोके प्रति तिष्ठति
अव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥*

युक्तग्रावा। प्रजा मिथुनी। अन्तरिक्षं। द्वादश च ॥६॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥७॥

नाकसद्भिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तत् नाक-
सदाम् नाकसत्त्वं यन्नाकसद उपदधाति नाकसद्भि-
रेव तत् यजमानः सुवर्गं लोकमेति सुवर्गो वै लोको
नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति यजमाना-
यतनं वै नाकसदो यन्नाकसद उपदधात्यायतनमेव
तद् यजमानः कुरुते पृष्ठानां वा एतत् तेजः संभृतं
यन्नाकसदो यन्नाकसदः ॥ १ ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयचतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमानुवाक-
भाष्ये द्रष्टव्यम्।

उपदधाति पृष्ठानामेव तेजोऽव रुन्धे पञ्चचोडा उप दधात्यप्सरस एवैनमेता भूता अमुष्मिन् लोक उप शेरेऽथो तनूपानीरेवैता यजमानस्य यं द्विष्यात् तमुप- दधत् ध्यायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आ वृश्चति ताज- गार्तिमार्च्छत्युत्तरा नाकसद्भ्य उप दधाति यथा जाया- मानीय गृहेषु निषादयति तादृगेव तत् ॥ २ ॥

पश्चात् प्राचीमुत्तमामुप दधाति तस्मात् पश्चात् प्राची पत्नी अन्वास्ते स्वयमातृण्णाञ्च विकर्णीञ्चोत्तमे उप दधाति प्राणो वै स्वयमातृण्णायुर्विकर्णी प्राणञ्चैव आयुश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात् प्राणश्चायुश्च प्रा- णानामुत्तमौ नान्यामुत्तरामिष्टकामुप दध्याद् यदन्या- मुत्तरामिष्टकामुपदध्यात् पशूनाम् ॥ ३ ॥

च यजमानस्य च प्राणं चायुश्चापि दध्यात् तस्मात् नान्योत्तरेष्टकोपधेया स्वयमातृण्णामुप दधात्यसौ वै स्वयमातृण्णाममूमेवोप धत्ते ऽश्वमुपघ्रापयति प्राणमेवा- स्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते स्वयमातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्यै अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै एषा वै, देवानां विक्रान्ति- र्यद्विकर्णी यद्विकर्णीमुपदधाति देवानामेव विक्रान्ति

मनु वि क्रमते उत्तरत उप दधाति तस्मादुत्तरत-उप-चारोऽग्निर्वायुमती भवति समिध्यै ॥ ४ ॥*

संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसदः। तत्। पशूनाम्। एषा वै। द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

छन्दांस्युप दधाति पशवो वै छन्दांसि पशूनेवाव रुन्धे छन्दांसि वै देवानां वामं पशवो वाममेव पशूनव रुन्धे एतां ह वै यज्ञसेनश्चैत्रियायणश्चितिं विदां चकार तया वै स पशूनवारुन्ध यदेतामुपदधाति पशूनेवाव रुन्धे गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै गायत्री तेज एव ॥ १ ॥

मुखतो धत्ते मूर्धन्वतीर्भवन्ति मूर्धानमेवैनं समानानां करोति त्रिष्टुभ उप दधाति इन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियमेव मध्यतो धत्ते जगतीरुप दधाति जागता वै पशवः पशूनेवाव रुन्धेऽनुष्टुभ उप दधाति प्राणा वा अनुष्टुप् प्राणानामुत्सृष्ट्यै बृहतीरुष्णिहाः पङ्क्तीरक्षरपङ्क्ती-

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं पञ्चमकाण्डीयचतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयतृतीयानुवाक-भाष्ये द्रष्टव्यम्।

रेति विषुरूपाणि छन्दाꣳस्युप दधाति विषुरूपा वै पशवः पशवः ॥ २ ॥

छन्दाꣳसि विषुरूपानेव पशूनव रुन्धे विषुरूपमस्य गृहे दृश्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ च एनाम् एवं वेदातिछन्दसमुप* दधात्यतिछन्दा वै सर्वाणि छन्दाꣳसि सर्वैभिरेवैनं छन्दोभिश्चिनुते वर्ष्मवा एषा छन्दसां यदतिछन्दा यदतिछन्दसमुपदधाति वर्ष्मैवैनꣳ समानानां करोति, द्विपदा उप दधाति द्विपाद् यजमानः, प्रतिष्ठित्यै ॥ ३ ॥†

तेज एव । पशवः पशवः । यजमानः । एकञ्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते यत् सयुजो नोपदध्याद् देवता अस्याग्निं वृञ्जीरन् यत् सयुज उपदधात्यात्मनैवैनꣳ सयुजं चिनुते नाग्निना व्यृध्यतेऽथो यथा पुरुषः स्नावभिः सन्तत एवमेवैताभिरग्निः सन्ततो-

---

* 'अतिच्छन्दसम्' इति B. एवं क्रीतपुस्तके पाठः। परन्तु वेदे छकारस्य कुत्रापि द्वित्वादर्शनात् एष पाठः उपेक्षितः ।

† अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयचतुर्थप्रपाठकस्य चतुर्थानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

ऽग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् ता अमूः कृत्तिका अभवन् यस्यैता उपधीयन्ते सुवर्गमेव ॥ १ ॥

लोकमेति गच्छति प्रकाशं चित्रमेव भवति मण्डलेष्टका उप दधाति इमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका देवपुरा देवपुरा एव प्र विशति नार्तिमार्छत्यग्निं चिक्यानो विश्वज्योतिष उप दधाति इमानेव एताभिर्लोकान् ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणानेवैता यजमानस्य दाधत्येता वै देवताः सुवर्ग्यास्ता एव, अन्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति ॥ २ ॥*

सुवर्गमेव। ता एव। चत्वारि च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

वृष्टिसनीरुप दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारꣳ सादयति तस्मात् सर्वानृतून् वर्षति पुरोवातसनिरसीत्याहैतद्वै वृष्ट्यै रूपꣳ रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे संयानीभिर्वै देवा इमान् लोकान् समयुस्तत् संयानीनाꣳ संयानित्वं यत् संयानीरुपदधाति यथाप्सु नावा संयात्येवं ॥ १ ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयचतुर्थप्रपाठकस्य पञ्चमषष्ठानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

एवैताभिर्यजमान इमान् लोकान्त्सं याति सुवो वै एषोऽग्नेर्यत् संयानीर्यत् संयानीरुपदधाति सुवमेवैतमग्नये उप दधात्युत यस्यैतास्वुपहितास्वापोऽग्निꣳ हरन्त्यहत एवास्याग्निरादित्येष्टका उप दधात्यादित्या वै एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलम्भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोत्यादित्याः ॥ २ ॥

एवैनं भूतिं गमयन्त्यसौ वै एतस्मादादित्यो रुचमा दत्ते योऽग्निं चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उप दधात्यसावेवास्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथासौ देवानाꣳ रोचत एवमेवैष मनुष्याणाꣳ रोचते घृतेष्टका उप दधात्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद् घृतं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयति ॥ ३ ॥

अथो तेजसानुपरिहारꣳ सादयत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधाति प्रजापतिरग्निमचिनुत स यशसा व्यार्ध्यत स एता यशोदा अपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स यश आत्मन्नधत्त यत् यशोदा उपदधाति यश एव ताभिर्यजमान आत्मन् धत्ते पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मिन् यशो दधाति ॥ ४ ॥*

---

*एतस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठकषष्ठानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

एवं। प्राप्नोत्यादित्याः। अर्धयति। एकान्नपञ्चाशच्च ॥१०॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

देवासुराः संयत्ता आसन् कनीयाꣳसो देवा आसन् भूयाꣳसोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका अपश्यन् ता उपादधत भूयस्कृदसीत्येव भूयाꣳसोऽभवन् वनस्पतिभिरोषधीभिः परिवस्कृदसीतीमामजयन् प्राच्यसीति प्राचीन्दिशमजयन्नूर्ध्वासीत्यमूमजयन्नन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदेत्यन्तरिक्षमजयन्ततो देवा अभवन् ॥१॥

पराऽसुरा यस्यैता उपधीयन्ते भूयानेव भवत्यभीमान् लोकान् जयति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यप्सुषदसि श्येनसदसीत्याहैतद्वै अग्नेरूपꣳ रूपेणैवाग्निमव रुन्धे पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्याहेमानेवैताभिर्लोकान् द्रविणावतः कुरुते आयुष्या उप दधात्यायुरेव ॥२॥

अस्मिन् दधात्यग्ने यत् ते परꣳ हृन्नामेत्याहैतद्वै अग्नेः प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामोपाप्नोति तावेहि सꣳ रभावहै इत्याह वि एवैनेन परि धत्ते पाञ्चजन्येष्वप्येधि अग्ने

इत्याहैष वै अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितीकस्तस्मा-
देवमाह ऋतव्याः उप, दधात्येतद्वै ऋतूनां प्रियं धाम
यदृतव्या ऋतूनामेव प्रियं धामाव रुन्धे समेक इत्याह
संवत्सरो वै समेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामोपाप्नोति॥३॥*

अभवन्। आयुरेव। ऋतव्या उप। षड्विंशतिश्च
॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

प्रजापतेरक्षि अश्वयत् तत्परापतत्तदश्वोऽभवद् यद-
श्वयत् तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष
वै प्रजापतिं सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव
भवति[1] सर्वस्य वै एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजं सर्वं
वै एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वै एतेन ब्रह्म-
हत्यामतरन् सर्वं पाप्मानम् ॥ १ ॥

तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैन-
मेवं वेद[2] उत्तरं वै तत् प्रजापतेरक्षि अश्वयत् तस्मा-
दश्वस्योत्तरतोऽव द्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषां पशूनां[3] वैतसः
कटो भवत्यप्सुयोनिर्वै अश्वोऽप्सुजो वेतसः स्व एवैनं

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयचतुर्थप्रपाठकस्य सप्तमानुवाके-
भाष्ये द्रष्टव्यम्।

योनौ प्रति ष्ठापयति(४) चतुष्टोमः स्तोमो भवति सरट् ह वै अश्वस्य सक्थि आ अवृहत्, तद्देवाश्चतुष्टोमेनैव प्रत्यदधुर्यत् चतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय(५) ॥२॥

सर्वं पाप्मानम्। आ अवृहत्। द्वादश च ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञः। इन्द्राग्नी। देवा वै अच्छायास्तोमीयाः। अग्नेर्भागोऽसि। अग्ने जातान्। रश्मिरिति। नाकसद्भिः। छन्दांसि सर्वाभ्यो। वृष्टिसनीः। देवासुराः, कनीयांसः। प्रजापतेरक्षि। द्वादश च ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञः (१।१)। देवा वै (३।१)। यस्य मुख्यवतीः (४।६)। नाकसद्भिः (७।१)। एवैताभिः (१०।२)। अष्टा-चत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति संहितापञ्चमाष्टके तृतीयः प्रश्नः ॥*

॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥
चितिराद्या द्वितीये स्यात् तृतीये तु चतुष्टयम्।

---

* इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः इत्यपि क्वचित् पाठः।

द्वादशाष्टानुवाकाः स्युः प्रथमे निहका इमाः ॥
आश्विन्यश्च तयस्याः प्राणभृत्संज्ञकास्तथा ।
अपस्याश्च वयस्याश्च द्वितीयस्यां चितौ श्रुताः ॥
द्वितीये स्वयमातृस्रा दिश्याः प्राणभृतस्तथा ।
ऋतव्यो वालखिल्याश्च तृतीयस्यां चिताविमाः ॥
तृतीयतुर्ययोरक्ष्णयास्तोमीयाश्च सृष्टयः ।
व्युष्टयस्त्विष्टकाः प्रोक्तास्तुर्थ्यां चिताविमाः ॥
पञ्चमे लसपत्नाख्या विराडाख्याश्च वर्णिताः ।
षष्ठे तु स्तोमभागाख्या नाकसत्संज्ञकास्तु याः ॥
चोडाख्या स्वयमातृस्रा विकर्णीताश्च सप्तमे ।
छन्दोभिधा अष्टमे स्युः पञ्चम्यां तु चिताविमाः ॥
अथावशिष्टाः कथ्यन्ते ता विज्ञेया यथाचिति ।
सयुजो मण्डलाख्याश्च विश्वज्योतिष इत्यमूः ॥
नवमे दशमे वृष्टिसनि-संयानिकाभिधाः ।
आदित्याख्या घृताख्याश्च यशोदाश्चेति वर्णिताः ॥
एकादशे तु भूयस्कृदग्निरूपाभिधा अपि ।
द्रविणोदास्तथायुष्या स्यादग्निहृदयाभिधा ॥*
ऋतव्याश्चेत्येवमेताः क्रमादिह समीरिताः ।
द्वादशे त्वश्वमेधस्य विधिरित्येव निर्णयः ॥

तमिममश्वमेधं विधत्ते,—"प्रजापतेरक्षि अश्वयत्तत्परापतत्तदश्वोऽभवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष वै प्रजा-

* "विधिरित्यथ" इति का० सो० पु० पाठः ।

पतिꣳ सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव भवति"[१] इति ।

'प्रजापतेः' चतुर्मुखस्य अक्षिगोलकं केनापि व्याधिना उच्छून-मभूत्, तच्च भूमौ पतितं सत् अश्वरूपेण आविर्बभौ, यस्मात् कारणात् अश्वयत्, तस्मात् कारणात्, तत उत्पन्नस्य प्राणिनोऽश्वनाम सम्पन्नं । ततो देवाः प्रतीकारं विचार्य अश्वमेधमनुष्ठाय तेन अश्वमेधसामर्थ्येन 'तत्' प्रजापतेरक्षि समादधुः, तस्मादेवं* प्रशस्तत्वात् अश्वमेधेन यजेत, स च यष्टा प्रजापतिं संपूर्णं करोति, स्वयञ्च प्रजापतिप्राप्त्या सर्वात्मको भवति ।

तदेवं सर्वभावप्राप्त्यर्थं अश्वमेधं विधाय पुनः पापक्षयार्थ-मश्वमेधक्रतुं तदुपासनं च विधत्ते,—"सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजꣳ सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्म-हत्यामतरन् सर्वं पाप्मानन्तरन्ति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद[२]"इति । येयमश्वमेधानुष्ठितिः, सैषा 'सर्वस्य' पाप्मनः उपपातकरूपस्य महापातकरूपस्य च 'प्रायश्चित्तिः' भवति । किञ्च, 'सर्वस्य' व्याधिजातस्य तद्धेतुपापक्षयद्वारेण अश्वमेधानुष्ठानं 'भेषजम्', अतएव इदानीन्तना 'देवाः' पूर्वस्मिन् मनुष्ये जन्मनि 'एतेन' अश्वमेधेन गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्महत्यादिरूपं महापातकं च परिहृतवन्तः; तस्मादिदानीमपि 'यः' अश्वमेधक्रतुना 'यजते' सोऽयमुपपातकमहा-पातके 'तरति' । योऽपि च पुरुषः एतमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति। ज्ञानञ्च द्विविधम्,—अर्थनिर्णयः, उपासनञ्च; तत्र अर्थनिर्णयः, पदवाक्यप्रमाणपर्यालोचनया सम्पद्यते ; उपासनाप्रकारस्तु ब्रह्मका-

* तस्मादेव इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

ऽश्वस्याङ्गिमानुवाके "यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद" (७।५।२५) इत्यस्मिन्नभिधास्यते। चोदकप्राप्तं दक्षिणावदानं वाधितुं विधत्ते,— "उत्तरं वै तत् प्रजापतेरक्षि अश्वयत् तस्मादश्वस्योत्तरतोऽवद्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषां पशूनाम्[३]" इति। यस्मात् प्रजापतेः उत्तरभागवर्त्ति वामाक्षि उच्छूनमभवत्, तस्मादश्वसम्बन्धिनो हविषः अवदानमपि उत्तरस्यां दिशि कर्त्तव्यम्। 'अन्येषाम्' अश्वव्यतिरिक्तानां पशूनां दक्षिणस्यां दिशि अवदानम्।

अतएव सूत्रकार आह,—'पशुकाल उत्तरत उपरिष्टाद्ग्रैवेतसे कटे अश्वं प्राञ्चं यथाङ्गं चिनोति एवं पुरस्तात् प्रत्यञ्चं तूपरं पश्चात् प्राचीनं गोमृगं दक्षिणतः प्लक्षशाखास्वितरान् पशूनासादयति' इति। हविःसादनाधारं विधत्ते,—"वैतसः कटो भवत्यप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वेतसः स्व एवैनं योनौ प्रति ष्ठापयति[४]" इति। अप्सु जलेषु योनिः निवासस्थानं यस्यासौ 'अप्सुयोनिः', वडवा हि समुद्रजलेषु अवतिष्ठते, वेतसस्योदकजन्यत्वं प्रसिद्धम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'श्वोभूते प्रजापते गोतमचतुष्टोमयोः पूर्व्वी रथन्तरसामा' इति। गोतमेन दृष्टौ यौ चतुष्टोमाख्यौ एकाह-क्रतू, तयोर्मध्ये यः पूर्व्वश्चतुष्टोमः सोऽत्र कर्त्तव्य इति सूत्रार्थः। तमिमं विधत्ते,—"चतुष्टोमस्तोमो भवति सरट् ह वा अश्वस्य सक्थि आ अवृहत् तद्देवाश्चतुष्टोमेनैव प्रत्यदधुर्यच्चतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य सर्व्वत्वाय[५]" इति। चत्वारस्तोमाः,-त्रिवृत्, पञ्चदश, सप्तदश, एक-विंशाः, यस्मिन्नग्निष्टोमे विद्यन्ते सोऽयं 'चतुष्टोमः', द्वितीयेन स्तोम-शब्देन विशेष्यभूतोऽग्निष्टोमो लक्ष्यते, भीमसेनो भीमः, सत्यभामा

भामेतिवत्, 'चिवृदग्निष्टोमः' इत्यत्र विधानात्। एकस्तोमकोऽपि कश्चिदग्निष्टोमो विद्यते, तद्व्यावृत्तये 'चतुष्टोमः' इति विशिनष्टि, चिवृत्यात्मकस्याश्वमेधस्य प्रथममहश्चतुष्टोमात्मकाग्निष्टोमरूपं कुर्यात्। वरट्शब्देन शकलाशोऽभिधीयते। स कदाचित् अश्वस्य सक्थि-प्रदेशमाक्रम्य तत्सक्थिमांसमुद्धृत्य भक्षितवान्, तच्च सक्थिरूपं विकल-मङ्गं देवाश्चतुष्टोमेनैव समादधुः, तस्मादयं चतुष्टोमः अश्वस्य संपूर्त्तये भवति॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्क-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः संपूर्णः॥०॥

॥०॥ ॐ तत्सत्॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ओम् ।

देवासुराः संयत्ता आसन् ते न व्यजयन्त स एता इन्द्रस्तनूरपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स तनुवमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त ततो देवा अभवन् परासुरा यदिन्द्रतनूरुपदधाति तनुवमेव ताभिरिन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्तेऽथो सेन्द्रमेवाग्निꣳ सतनुं चिनुते भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यः ॥ १ ॥

भवति यज्ञो देवेभ्योऽपाक्रामत् तमवरुन्धन्नाशक्नुवन् त एता यज्ञतनूरपश्यन् ता उपादधत ताभिर्वै ते यज्ञमवारुन्धत यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव ताभिर्यजमानोऽव रुन्धे त्रयस्त्रिꣳशतमुप दधाति त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवता देवता एवाव रुन्धेऽथो सात्मानमेवाग्निꣳ सतनुं चिनुते सात्माऽमुष्मिन् लोके ॥ २ ॥

भवति य एवं वेद ज्योतिष्मतीरुप दधाति ज्योतिरेवास्मिन् दधात्येताभिर्वै अग्निश्चितो ज्वलति ताभिरेवैन॑ꣳ समिन्धे उभयोरस्मै लोकयोर्ज्योतिर्भवति नक्षत्रेष्टका उप दधात्येतानि वै दिवो ज्योतीꣳषि तान्ये-वाव रुन्धे सुकृतां वै एतानि ज्योतीꣳषि यन्नक्षत्राणि तान्येवाप्नोत्यथो अनूकाशमेवैतानि ॥ ३ ॥

ज्योतीꣳषि कुरुते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै यत्सꣳ-स्पृष्टा उपदध्याद्वृष्ट्यै लोकमपि दध्याद्वर्षुकः पर्जन्यः स्यादसꣳस्पृष्टा उप दधाति वृष्ट्यै एव लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुप दधाति पश्चादन्याः प्राचीस्तस्मात् प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्या वर्त्तन्ते ॥ ४ ॥*

भ्रातृव्यः। लोके। एवैतानि। एकचत्वारिꣳशच्च ॥१॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

ऋतव्या उप दधाति ऋतूनां क्लृप्त्यै द्वन्द्वमुप दधाति तस्माद्द्वन्द्वमृतवोऽध्रुतेव वै एषा यन्मध्यमा चितिरन्त-

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठकस्याष्टमनवम-दशमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

रिक्षमिव वै एषा छन्दमन्यासु चितीषूप दधाति यत्तस्यो मध्ये धृत्या अन्तःश्लेषणा वा एताश्चितीनां यद्दतव्या यद्दतव्या उपदधाति चितीनां विधृत्यै अवकामनूप दधात्येषा वै अग्नेर्योनिः सयोनिम्॥ १ ॥

एवाग्निं चिनुत उवाच ह विश्वामित्रोऽददित्स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना एवं वेददि ति संवत्सरो वै एतं प्रतिष्ठायै नुदते योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्त्य थषष्ठीं चितिं चिनुते षड्वै ऋतवः संवत्सर ऋतुष्व संवत्सरे प्रतितिष्ठत्येता वै ॥ २ ॥

अधिपत्नीर्नामेष्टका यस्यैता उपधीयन्तेऽधिपतिरेव समानानां भवति यं द्विष्यात्तमुपदध्याद् ध्यायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आ वृश्चति ता जगातिमार्च्छन्त्यङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृतिरासीत्तामृषिभ्यः प्रत्यौहन् तद्धिरण्यमभवत् यद्धिरण्यशल्कैः प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्यै अथो भेषजमेवास्मै करोति ॥ ३ ॥

अथो रूपेणैवैनꣳ समर्धयति अथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोकमेति साहस्रवता प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै इमा मे अग्न इष्टका धेनवः

स्त्वित्याह धेनूरेवैनाः कुरुते ता एनं कामदुघा अमुत्रामुष्मिँल्लोक उप तिष्ठन्ते ॥ ४ ॥

सयोनिम्। एता वै। करोति। एकान्नचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

रुद्रो वै एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वश्चितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्सत्येवं वै एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेत् शतरुद्रीयं जुहोति भागधेयेनैवैनँ शमयति नार्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानो यद्ग्राम्याणां पशूनां ॥ १ ॥

पयसा जुहुयाद् ग्राम्यान् पशून् छुचार्पयेत् यदारण्यानामारण्यान् जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजा आहुत्यैव जुहोति न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः ॥२॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयचतुर्थप्रपाठकस्य दशमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

अजायां धर्मं प्रासिञ्चन्त्सा श्रोचन्ती पर्णं परा-जिहीत सोऽर्कौ भवत्तदर्कस्यार्कत्वमर्कपर्णेन जुहोति सयोनित्वायोदङ्तिष्ठन् जुहोति एषा वै रुद्रस्य दिक् स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्टकायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते त्रेधाविभक्तं जुहोति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्त्समावद्वीर्यान् करोतीयत्यग्रे जुहोति ॥ ३ ॥

अथेयत्यथेयत्यिति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट् सम्पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनꣳ शमयति यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारिणꣳ रुद्रं कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां वाह दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्य-मपरिवर्गमेवैनꣳ शमयति ॥ ४ ॥

एता वै देवताः सुवर्ग्या या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति ताभिरेवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयति यं द्विष्यात् तस्य सञ्चरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशुरभितिष्ठति स आर्तिमार्च्छति ॥ ५ ॥*

पशूनां । यन्तः । अग्रे जुहोति । अपरिवर्गमेवैनꣳ शमयति । चिꣳशच्च ॥ ३ ॥

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयपञ्चमप्रपाठकस्य एकादशानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अश्मन्नूर्जमिति परि षिञ्चति मार्जयत्येवैनमथो तर्पयत्येव स एनं तृप्तोऽक्षुध्यन्नशोचन्नमुष्मिन् लोक उप तिष्ठते तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद तां नः इषमूर्जं धत्त मरुतः संरराणा इत्याहान्नं वै ऊर्गन्नं मरुतोऽन्नमेवाव रुन्धेऽश्मंस्ते क्षुदमुं ते शुक् ॥ १ ॥

ऋच्छतु यं द्विष्म इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य क्षुधा च शुचा चार्पयति त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति त्रिवृद्वै अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं शमयति त्रिः पुनः पर्येति षट् सम्पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवास्य शुचं शमयत्यपां वै एतत्पुष्पं यद्वेतसोऽपां ॥ २ ॥

शरोऽवका वेतसशाखया चावकाभिश्च विकर्षत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति यो वै अग्निं चितं प्रथमः पशुरधिक्रामतीश्वरो वै तं शुचा प्रदहो मण्डूकेन वि कर्षत्येष वै पशूनामनुपजीवनीयो न वै एष ग्राम्येषु पशुषु हितो नारण्येषु तमेव शुचार्पयति अष्टाभिर्वि कर्षति ॥ ३ ॥

अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य

शुचꣳ शमयति पावकवतीभिरन्नं वै पावकोऽन्नेनैवास्य शुचꣳ शमयति मृत्युर्वा एष यदग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं कार्ष्णी उपानहावुप मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्तेऽन्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहुरन्यामुप मुञ्चतेऽन्यां नान्तः ॥ ४ ॥

एव मृत्योर्धत्तेऽवान्नाद्यꣳ रुन्धे नमस्ते हरसे शोचिषे इत्याह नमस्कृत्य हि वसीयाꣳसमुपचरन्त्यन्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतय इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य शुचाऽर्पयति पावको अस्मभ्यꣳ शिवो भवेत्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे द्वाभ्यामधि क्रामति प्रतिष्ठित्यै अपस्यवतीभ्यां शान्त्यै ॥ ५ ॥*

शुक्। वेतसोऽपाम्। अष्टाभिर्वि कर्षति। नान्तः। एकान्नपञ्चाशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

नृषदे वडिति व्याघारयति पङ्क्त्याहुत्या यज्ञमुखमारभतेऽक्ष्णया व्याघारयति तस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै यद्वषट् कुर्याद्यातयामाऽस्य वषट्-

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

कारः स्याद् यन्न वषट्कुर्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वषट् करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञꣳ रक्षांꣳसि घ्नन्ति हुतादो वै अन्ये देवाः ॥ १ ॥

अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयान्प्रीणाति ये देवा देवानामिति दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति हुतादश्चैव देवान् अहुतादश्च यजमानः प्रीणाति ते यजमानं प्रीणन्ति दध्नैव हुतादः प्रीणाति मधुषाऽहुतादो ग्राम्यं वै एतदन्नं यद्दधि आरण्यं मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्यावरुध्यै ग्रमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः ॥ २ ॥

वै ग्रमुष्टिः सयोनित्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै अनुपरिचारमवोक्षत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति वि वै एष प्राणैः प्रजया पशुभिरृध्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणानेवात्मन्धत्ते वर्चोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा वै वर्चः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते इन्द्रो वृत्रमहन् तं वृत्रः ॥ ३ ॥

हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात् स एतामग्नयेऽनीकवते आहुतिमपश्यत् तामजुहोत् तस्याग्निरनीकवान् स्वेन भागधेयेन प्रीतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहद्वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निरमुच्यत यदग्नयेऽनीकवते आहुतिं

जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवानत्वेन भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत चिरं पाप्मनः ॥ ४ ॥

निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहुयाच्चिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत ताजक् पाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयात्ताजगेव पाप्मनो निर्मुच्यतेऽथो खलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयोर्वीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै * ॥ ५ ॥

देवाः । प्राजापत्यः । वृत्रः । चिरं पाप्मनः । चत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति यथा जनं यतेऽवसङ्करोति तादृगेव तत् तिस्र आ दधाति त्रिवृद्वै अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मै भागधेयं करोत्यौदुम्बरीर्भवन्त्यूर्क् वै उदुम्बर ऊर्जमेवास्मै अपि दधाति उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैः ॥ १ ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयषष्ठप्रपाठकस्य प्रथमद्वितीयानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

एवैनमुद्यच्छतेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनꣳ समर्धयति पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरित्याह दिशो ह्येषोऽनु प्रच्यवते अप अमतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्याह रक्षसामपहत्यै रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै रायस्पोषः ॥ २ ॥

पशूनेवाव रुन्धे षड्भिर्हरति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनꣳ हरति द्वे परिगृह्यवती भवतो रक्षसामपहत्यै सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तादित्याह प्रसूत्यै ततः पावका आशिषो नो जुषन्तामित्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा एतदप्रतिरथमपश्यन्तेन वै तेऽप्रति ॥ ३ ॥

असुरान् अजयन् तदप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो होताऽन्वाह अप्रत्येव तेन यजमानो भ्रातृव्यान् जयत्यथो अनभिजितमेवाभि जयति दशर्चं भवति दशाक्षरा विराड् विराजा इमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति असदिव वै अन्तरिक्षमन्तरिक्षमिवाग्नीध्रमाग्नीध्रे ॥ ४ ॥

अश्मानं नि दधाति सत्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै वि-

मानं एष दिवो मध्यं आस्त इत्याह वि एवैतया मिमीते मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मे-इत्याह अन्नं वै पृश्नि अन्नमेव अवं रुन्धे चतसृभिरा पुच्छादेति चत्वारि छन्दांꣳसि छन्दोभिरेवेन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्याह वृद्धिमेवोपावर्त्तते वाजानाꣳ सत्पतिं पतिं ॥ ५ ॥

इत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे सुम्नहूर्यज्ञो देवाꣳ आ च वक्षदित्याह प्रजा वै पशवः सुम्नं प्रजामेव पशून् आत्मन्धत्ते यक्षदग्निर्देवो देवाꣳ आ च वक्षदित्याह स्वगाकृत्यै वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेण, उदग्रभीदित्याह असौ वै आदित्य उद्यन्नुद्ग्राभ एष, निम्रोचन् निग्राभो ब्रह्मणैवात्मानमुद्गृह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं नि गृह्णाति* ॥ ६ ॥

प्राणैः। पोषः। अप्रति। आग्नीध्रे। पतिम्। एष। दश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

प्राचीमनु प्रदिश प्रेहि विद्वानित्याह देवलोकमेवैतयोपावर्त्तते क्रमध्वमग्निना नाकमित्याहेमानेव

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयषष्ठप्रपाठकस्य तृतीयचतुर्थानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

एतया लोकान् क्रमते पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमा अह-
हमित्याह इमानेवैतया लोकान् समारोहति सुवर्यन्तो
नापेक्षन्त इत्याह सुवर्गमेवैतया लोकमेत्यग्ने प्रेहि ॥ १ ॥

प्रथमो देवयतामित्याह उभयेष्वेवैतया देवमनुष्येषु
चक्षुर्दधाति पञ्चभिरधि क्रामति पांक्तो यज्ञो यावानेव
यज्ञस्तेन सह सुवर्गं लोकमेति नक्तोषासेति पुरोनुवा-
क्यामन्वाह प्रत्यै अग्ने सहस्राक्षेत्याह साहस्रः प्रजा-
पतिः प्रजापतेराप्त्यै तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याह
अन्नं वै वाजोऽन्नमेवाव ॥ २ ॥

रुन्धे दध्नः पूर्णामौदुम्बरीꣳ स्वयमातृण्णायां जुहोति
ऊर्ग् वै दधि ऊर्गुदुम्बरोऽसौ स्वयमातृण्णाऽमुष्यामेवोर्जं
दधाति तस्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुपजीवामस्तिसृभिः
सादयति त्रिवृद् वै अग्निर्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति
प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीमा दधात्येषा
वै सर्मी कर्णकावती एतया ह स्म ॥ ३ ॥

वै देवा असुराणाꣳ शततर्हाꣳस्तृꣳहन्ति यदेतया
समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतघ्नीं यजमानो भ्रातृव्याय
प्रहरति स्तृत्यै अच्छं बट्कारं विधेम ते परमे जन्म-
न्नग्ने इति वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे
ताꣳ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीꣳ शान्त्यै

अग्निर्वा इह वै अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाग्निं दुहे तां ॥ ४ ॥

सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामित्याहैष वा अग्नेर्दोहस्तमस्य कण्व एव आयसोऽवेत्तेन ह स्मैनꣳ स दुहे यदेतया समिधमादधात्यग्निचिदेव तदग्निं दुहे सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याह सप्तैवास्य साप्तानि प्रीणाति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेः ॥ ५ ॥

आप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानाꣳ सृष्ट्यै अग्निर्देवेभ्यो निलायत स दिशोऽनु प्राविशज्जुह्वत् मनसा दिशो ध्यायेद्दिग्भ्य एवैनमव रुन्धे दध्ना पुरस्ताज्जुहोति आज्येनोपरिष्टात् तेजश्चैवास्मै इन्द्रियञ्च समीची दधाति द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षात् ॥ ६ ॥

एव वैश्वानरमव रुन्धे यत् प्रयाजानूयाजान् कुर्यात् विकस्तिः सा यज्ञस्य दर्विहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै राष्ट्रं वै वैश्वानरो विट् मरुतो वैश्वानरꣳ हुत्वा मारुतान् जुहोति राष्ट्र एव विशमनु बध्नात्युच्चैर्वैश्वानरस्य आ श्रावयति उपाꣳशु मारुतान् जुहोति तस्माद्राष्ट्रं विशमति वदति मारुता भवन्ति मरुतो वै देवानां विशो देव-

विश्रेनैवास्मै मनुष्यविश्रम्, अव रुन्धे सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव विश्रमव रुन्धे गणेन गणमनुद्रुत्य जुहोति विश्रमेवास्मै अनुवर्त्मानङ्करोति ॥ ७ ॥ *

अग्ने प्रेहि। अव। स्म। दुहे तां। प्रजापतेः। साक्षात्। मनुष्यविश्रम्। एकविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे धारा असदिति वै एषा हूयते घृतस्य वै एनमेषा धारा अमुष्मिन् लोके पिन्व-माना उपतिष्ठत आज्येन जुहोति तेजो वै आज्यं तेजो वसोर्धारा तेजसैवास्मै तेजोऽव रुन्धेऽथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवाव रुन्धे यं कामयेत प्राणानस्य अन्नाद्यं वि ॥ १ ॥

छिन्द्यामिति विग्राहन्तस्य जुहुयात् प्राणानेवास्य अन्नाद्यं विच्छिनत्ति यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यꣳ सं-तनुयामिति सन्ततां तस्य जुहुयात् प्राणानेवास्यान्नाद्यꣳ सन्तनोति द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयषष्ठप्रपाठकस्य पञ्चमानुवाक-भाष्ये द्रष्टव्यम्।

संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै अन्नमव रुन्धेऽन्नञ्च मे क्षुच्च मे इत्याहैतद्वै ॥ २ ॥

अन्नस्य रूपꣳ रूपेणैवान्नमव रुन्धेऽग्निश्च म आपश्च मे इत्याहैषा वै अन्नस्य योनिः सयोन्येवान्नमव रुन्धेऽर्धेन्द्राणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्टाद्दधाति यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञः ॥ ३ ॥

वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धे अथो एतद्वै यज्ञस्य रूपꣳ रूपेणैव यज्ञमव रुन्धेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे इत्याह स्वगाकृत्या अग्निश्च मे घर्मश्च मे इत्याह एतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपꣳ रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ऋक् च मे साम च मे इत्याह ॥ ४ ॥

एतद्वै छन्दसाꣳ रूपꣳ रूपेणैव छन्दाꣳस्यव रुन्धे गर्भाश्च मे वत्साश्च मे इत्याहैतद्वै पशूनाꣳ रूपं रूपेणैव पशूनव रुन्धे कल्प्यान् जुहोति अक्लृप्तस्य क्लृप्त्यै युग्मदयुजे जुहोति मिथुनत्वाय उत्तरावती भवतोऽभिक्रान्त्यै एका च मे तिस्रश्च मे इत्याह देवच्छन्दसं वै एका च तिस्रश्च ॥ ५ ॥

मनुष्यच्छन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देवच्छन्दसञ्चैव मनुष्य-

छन्दसामेवाव रुन्धे आ चयस्त्रिंशतो जुहोति चयस्त्रिंशद्वै देवता देवता एवाव रुन्धे आ अष्टाचत्वारिंशतो जुहोत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति ॥ ६ ॥ *

वि। वै। यज्ञः। साम च मे इत्याह। च तिस्रश्च। एकान्नपञ्चाशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निर्देवेभ्योऽपाक्रामद्भागधेयमिच्छमानस्तं देवा अब्रुवन्नुप न आ वर्तस्व हव्यन्नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुहवन्निति तस्मादग्नये वाजप्रसवीयं जुह्वति यद्वाजप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव तद्भागधेयेन समर्धयत्यथो अभिषेक एवास्य स चतुर्दशभिर्जुहोति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्त ॥ १ ॥

आरण्या उभयीषामवरुन्ध्यै अन्नस्यान्नस्य जुहोति

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयसप्तमप्रपाठकस्य एकादशानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम्।

अन्नस्य अन्नस्यावरुन्ध औदुम्बरेण स्रुवेण जुहोत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्गन्नम् ऊर्जैवास्मा ऊर्जमन्नमवरुन्धेऽग्निर्वै देवानामभिषिक्तोऽग्निचिन्मनुष्याणां तस्मादग्निचिद्वर्षति न धावेदवरुद्धं ह्यस्यान्नमन्नमिव खलु वै वर्षं यद्धावेदन्नाद्याद्धावेदुपावर्त्तेतान्नाद्यमेवाभि ॥ २ ॥

उपावर्त्तते नक्तोषासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा जुहोत्यह्नैवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रिया अहः अहोरात्रे एवास्मै प्रत्ते काममन्नाद्यं दुहाते राष्ट्रभृतो जुहोति राष्ट्रमेवाव रुन्धे षड्भिर्जुहोति, षड् वा ऋतवः ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो वज्रेणैव दिशः ॥ ३ ॥

अभि जयत्यग्निचितं ह वै अमुष्मिन् लोके वातोऽभिपवते वातनामानि जुहोत्यभि एवैनममुष्मिन् लोके वातः पवते त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो वातमव रुन्धे समुद्रोऽसि नभस्वानित्याहैतद्वै वातस्य रूपं रूपेणैव वातमव रुन्धेऽञ्जलिना जुहोति न ह्येतेषामन्यथा, आहुतिरवकल्पते* ॥ ४ ॥

ओषधयः सप्त । अभि । दिशः । अन्यथा । द्वे च ॥ ६ ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयसप्तमप्रपाठकस्य द्वादशानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

सुवर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्यते यत्राकूताय मनुष्यरथ एष खलु वै देवरथो यदग्निः अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैनꣳ स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि वहति यत्सर्वाभिः पञ्चभिर्युञ्ज्याद्युक्तो ऽस्याग्निः प्रच्युतः स्यादप्रतिष्ठिता आहुतयः स्युरप्रतिष्ठिता स्तोमा अप्रतिष्ठितान्युक्थानि तिसृभिः प्रातःसवनेऽभि मृशति त्रिवृत् ॥ १ ॥

वै अग्निर्यावानेवाग्निस्तं युनक्ति यथानसि युक्ते आधीयत एवमेव तत् प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति प्रतिस्तोमाः प्रत्युक्थानि यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभि मृशति एतावान् वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा तु वै* अस्य अत ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमन्ततोऽन्वारोहति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै एकया अप्रस्तुतं भवत्यथ ॥ २ ॥

अभिमृशति उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति अथो सन्तत्यै प्र वै एषोऽस्मात् लोकात् च्यवते योऽग्निं चिनुते न वै एतस्यानिष्टके आहुतिरवकल्पते यां वै एषोऽनिष्टके

---

* तु वै इत्यत्र त्वा इति आदर्शपुस्तक.प.ठः।

आहुतिं जुहोति स्रवति वै सा ताꣳ स्रवन्तीं यज्ञोऽनु परा भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनश्चितिं चिनुते आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

न यज्ञः परा भवति न यजमानोऽष्टावुप दधाति अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं छन्दसा चिनुते यदेकादश त्रैष्टुभेन यद्द्वादश जागतेन छन्दोभिरेवैनं चिनुते नपात्को वै नामैषोऽग्निर्यत्पुनश्चितिर्य एवं विद्वान् पुनश्चितिं चिनुते आ तृतीयात् पुरुषादन्नमत्ति यथा वै पुनराधेयः एवं पुनश्चितिर्योऽग्न्याधेयेन न ॥ ४ ॥

ऋध्नोति स पुनराधेयमाधत्ते योऽग्निं चित्वा न ऋध्नोति स पुनश्चितिं चिनुते यत्पुनश्चितिं चिनुते ऋध्यै अथो खल्वाहुः न चेतव्येति रुद्रो वै एष यदग्निः यथा व्याघ्रꣳ सुप्तं बोधयति तादृगेव तत् अथो खल्वाहुश्चेतव्येति यथा वसीयाꣳसम्भागधेयेन बोधयति तादृगेव तन्मनुरग्निमचिनुत, तेन न आर्ध्नोत्स एतां पुनश्चितिमपश्यत् तामचिनुत तया वै स आर्ध्नोत् पुनश्चितिं चिनुते ऋध्यै* ॥ ५ ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयसप्तमप्रपाठकस्य त्रयोदशानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

विद्वत् । अथ । निष्ठन्ति । अग्न्याधेयेन न । अचिनुत । सप्तदश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै छन्दांसि पशुमानेव भवति श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः श्येनो वै वयसाम्पतिष्ठः श्येन एव भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति कङ्कचितं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षण्वान् अमुष्मिन् लोके स्यामिति शीर्षण्वानेवामुष्मिन् लोके भवति अलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् प्र ॥ १ ॥

एव भ्रातृव्यान्नुदते उभयतः प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्र जातान् भ्रातृव्यान्नुदेय प्रति जनिष्यमाणानिति प्रैव जातान् भ्रातृव्यान्नुदते प्रति जनिष्यमाणान् रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् वज्रो वै रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति द्रोणचितं चिन्वीतान्नकामो द्रोणे वै अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नमव रुन्धे समूह्यं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव भवति ॥ २ ॥

परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामो ग्राम्येव भवति श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोके ऋध्नुयामिति पितृलोके एव ऋध्नोति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेन अस्पर्धेतां स एता जमदग्निर्विहव्या अपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृङ्क्त यद्विहव्या उपदधाति इन्द्रियमेव ताभिर्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते होतुर्धिष्णिये उप दधाति यजमानायतनं वै ॥ ३ ॥

होता स्वे एवास्मै आयतने इन्द्रियं वीर्यमव रुन्धे द्वादशोप दधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धेऽष्टौ अष्टौ अन्येषु धिष्णियेषु उप दधाति अष्टाशफाः पशवः पशूनेवाव रुन्धे षट् मार्जालीये षट् वै ऋतव ऋतवः खलु वै देवाः पितर ऋतूनेव देवान् पितॄन् प्रीणाति* ॥ ४ ॥

प्र । भवति । यजमानायतनं वै । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

---

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं चतुर्थकाण्डीयसप्तमप्रपाठकस्य चतुर्दशानुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक् प्रतिपद्भवति त्रिरोऽनुष्टुभस्त्वन्त्सो गायत्रीयो यत् त्रिरोऽनुष्टुभस्तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति यच्चतस्रो गायत्रियः तस्मात् सर्वांश्चतुरः पदः प्रतिदधत् पलायते[१] परमा वै एषा छन्दसां यदनुष्टुक् परमश्चतुष्टोमः स्तोमानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां परमोऽश्वः पशूनां परमेणैवैनं परमतां गमयति[२] एकविंशमहर्भवति ॥ १ ॥

यस्मिन्नश्व आलभ्यते द्वादश मासाः पञ्च ऋतवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्तमेव साक्षादृध्नोति[३] शक्करयः पृष्ठं भवन्ति अन्यत् अन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वै एते पशव आ लभ्यन्त उत इव ग्राम्या उत इव आरण्या यच्छक्करयः पृष्ठं भवन्ति अश्वस्य सर्वत्वाय[४] पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति रश्मिना वै अश्वः ॥ २ ॥

यत ईश्वरो वै अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं गन्तोर्यत् पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति अश्वस्य यत्यै धृत्यै[५] संकृत्यै अच्छावाकसामं भवति उत्सन्नयज्ञो वै एष यदश्वमेधः कस्तद्वेदेत्याहुर्यदि सर्वो वै क्रियते न वा सर्वः इति यत् संकृति अच्छावाकसामं भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय पर्य्याप्त्यै अनन्तरायाय[६] सर्वस्तोमोऽतिरात्र

उत्तममर्हर्भवति, सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेव तेनाप्नोति सर्वं जयति(७) ॥ ३ ॥

अर्हर्भवति। वै अश्वः। अर्हर्भवति। दश च ॥ १२ ॥

देवासुराः,-ते न। क्रतव्याः। रुद्रः। अश्मन्। नृषदे वट्। उदेनं। प्राचीम्,—इति। वसोर्धाराम्। अग्निर्देवेभ्यः। सुवर्गाय,-यचाकूताय। छन्दस्वितं। पवस्व। द्वादश ॥ १२ ॥

देवासुराः (०१।१)। अजायां (३।३)। वै ग्रमुष्टिः (५।३)। प्रथमो देवयताम् (७।२)। एतद्वै छन्दसाम् (८।५)। क्षप्नोति (१०।५)। अष्टौ पञ्चाशत्* ॥ ५८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति संहितापञ्चमाष्टके चतुर्थः प्रश्नः ॥

॥ ० ॥ हरिः ओम् ॥ ० ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
प्रपाठके तु तार्तीये वर्णितास्त्रितयोऽखिलाः।

---

* प्रथमे ४, द्वितीये ५, तृतीये ५, चतुर्थे ५, पञ्चमे ५, षष्ठे ५, सप्तमे ७, अष्टमे ६, नवमे ४, दशमे ५, एकादशे ४, एवं द्वादशे ३। इति समष्टिः ५८।

चतुर्थे चितिसंस्कारः, द्वादशात्रानुवाककाः ॥
इष्टका इन्द्रतन्वाख्या यज्ञतन्वाभिधास्तथा ।
नक्षत्राख्याश्च विहिताः प्रथमेऽप्यनुवाकके ॥
स्वतव्या वैश्वदेव्यश्च द्वितीये प्रोक्षणं तथा ।
शतरुद्रीयहोमस्तु तृतीये समुदीरितः ॥
परिषेचनमप्युक्तं तुर्ये तद्वद्विकर्षणम् ।
व्याघारणं वैश्वकर्मणाहुतिश्चात्र पञ्चमे ॥
षष्ठे तु समिदाधानमग्निप्रणयनं तथा ।
होतान्वाहाप्रतिरथं दशर्चं सविकल्पकम् ॥
सप्तमे चितिमारुह्य वह्निं तत्र विनिक्षिपेत् ।
वसोर्धाराष्टमे वाजप्रसवीयोऽप्यनन्तरे ॥
दशमे वह्नियोगाश्च पुनश्चितिरितीरितः ।
एकादशे तु काम्यानि विहव्याश्च समीरिताः ॥
द्वादशे त्वश्वमेधीयस्तोत्रे* त्रयमुदारितम् ।
ऋक् स्तोमः साम चेत्येवं प्रपाठक उदीरितः ॥

तत्रादौ बहिष्पवमानस्तोत्रे चोदकप्राप्तां गायत्रीमपवदितुमन्यामृचं विधत्ते,—"पवस्व वाजसातये इत्यनुष्टुक् प्रतिपद्भवति तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रियो यत् तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति, यच्चतस्रो गायत्रियस्तस्मात् सर्वांश्चतुरः पदः प्रतिदधत् पलायते" इति। बहिष्पवमानस्तोत्रे प्राकृते त्रयस्तृचा गायत्राः, तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः। तत्परित्यागेन 'पवस्व' इत्यादिका येयमृगनुष्टुक्,

* स्तोत्रत्रयमिति का० औ० पुस्तके पाठः।

'चतस्रो गायत्रियो' भवन्ति। तत्र यस्मात् स्वरूपेण तिस्रोऽनुष्टुभः, 'तस्माद्' अश्वो गमनं परित्यज्य एकत्र यदा तिष्ठति, तदा एकस्मिन् पादे भारमुपेक्ष्य त्रिष्वेषु पादेषु भारमवलम्ब्य तिष्ठति। यस्मादेता विभज्यमानाः 'चतस्रो गायत्रियः', तस्मात् पलायमानोऽश्वः 'चतुरः' पादान् सर्वानपि भूमौ प्रक्षिपन्नेव 'पलायते'।

प्रकारान्तरेणानुष्टुभं प्रशंसति,—"परमा वै एषा छन्दसां यदनुष्टुक् परमश्चतुष्टोमः स्तोमानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां परमोऽश्वः पशूनां परमेणैवैनं परमतां गमयति[१]" इति। सर्ववागात्मकत्वात् छन्दसां मध्ये अनुष्टुभः परमत्वं, 'वाग्वै अनुष्टुप्'-इति बहुशः श्रुतं। 'स्तोमानां' त्रिवृदग्निष्टोमादीनां मध्ये प्रकृतत्वात् चतुष्टोमस्य परमत्वं। त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य• महापातकप्रायश्चित्तरूपत्वात् यज्ञानां मध्ये परमत्वं। तादृशयज्ञसाधनत्वात् संग्रामजयहेतुत्वाच्च पशूनां मध्ये अश्वस्य परमत्वम्। एवं सति परमस्य त्रिरात्रस्य या परमे चतुष्टोमे परमस्याश्वस्य सम्बन्धित्वेनानुष्टुभि परमायां 'परमेणैवैनं' साधनसमूहेन 'परमतां' श्रेष्ठतां* प्राप्नोति।

प्रकृतिप्राप्तान् त्रिवृदादिस्तोमान् बाधितुं स्तोमान्तरं विधत्ते,—एकविंꣳशमहर्भवति यस्मिन्नश्व आलभ्यते द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंꣳश एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्तमेव साक्षादृध्नोति[२]"—इति। एकविंशावृत्त्यात्मकेन स्तोमेन सर्वत्र युक्तं, न तु स्तोमान्तरेण तादृशमेकविंशमहः कर्त्तव्यम्। प्रथमतृतीययोरह्नोर्व्यावृत्तये विशेष्यते,—'यस्मिन्' मध्यमे अहनि

---

* श्रेष्ठतामिति पाठो भवितुं युक्तः।

'अश्वः' 'आलभ्यते', तद् 'अश्वः' 'एकविंशं', अश्वो हि उक्थसंज्ञके द्वितीयेऽहनि आलभ्यते, मासर्तुलोकादित्यानां एकविंशतिसङ्ख्योपेतत्वात्, जगद्रूपेण प्रजापतिशरीरत्वात्, अश्वस्य प्रजापतिजन्यत्वाच्च तस्याश्वस्य समृद्ध्यर्थमयमेकविंशतिस्तोमो युक्तः।

अथ पृष्ठस्तोत्रगतानामृचां छन्दोऽन्तरं वारयितुं शक्कर्याख्यं छन्दो विधत्ते,—"शक्वरयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वा एते पशव आलभ्यन्त उतेव ग्राम्या उतेवारण्या यच्छक्वरयः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्य सर्वत्वाय(४)"—इति। शक्करीछन्दोपेता ऋचः 'शक्वरयः', ताभिर्युक्तं पृष्ठस्तोत्रं कुर्यात्। सप्तपादात्मके शक्कर्यात्मके छन्दसि पादत्रयात्मकं गायत्र्याख्यं छन्दः, पादचतुष्टयात्मकं त्रिष्टुभाख्यं छन्दः, पादपञ्चकात्मकं पङ्क्त्यात्मकं छन्द;—इत्येवं 'अन्यदन्यत्' नानाविधं छन्दः, अन्तर्भवति, अश्वमेधेऽपि अश्वप्रधानके 'अन्येऽन्ये' नानाजातीया एव पशव आलभ्यन्ते। तत्र केचन ग्राम्या एव, केचन आरण्या एव, तत्रापि अवान्तरभेदा बहुधा द्रष्टव्या। एवं सर्वपृष्ठस्तोत्रे अश्वमेधसम्बन्धिनि नानाछन्दोगर्भितशक्करीस्वीकारे सति मुख्यस्याश्वस्य सर्वपश्वात्मकत्वं सम्पादितं भवति।

अथ चोदकप्राप्तं सामान्तरमपवदितुं सामविशेषं विधत्ते,—"पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति रश्मिना वै अश्वो यत ईश्वरो वै अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं गन्तोर्यत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवत्यश्वस्य यत्यै धृत्यै(५)"—इति। पृथुरश्मिना महर्षिणा दृष्टं साम 'पार्थुरश्मं', ब्राह्मणाच्छंसिनमभिलक्ष्य गीयमानं साम 'ब्रह्मसामं', तच्च नात्र प्रकृतं कार्यं, किन्तु पार्थुरश्मं कार्यं। 'यस्मात्' कारणात् 'रश्मिना' रज्जुविशेषेण दृढ़भूतः 'अश्वः' पुरुषम् अपेक्षितदेशे नेतुं 'ईश्वरः' समर्थः, यस्माच्च

कारणात् 'अयतो' नियमनरहितोऽश्वः क्वापि 'अप्रतिष्ठितः' सन् अत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थः; तस्मात् अश्वस्य 'यत्यै' दूरगमननियमनाय, उपरितनपुरुषेण धारणाय च 'पार्थुरश्मं' कार्यं। तथैव अच्छावाकं प्रतिगातव्यं सामविशेषं विधत्ते,—"संकृत्यच्छावाकसामं भवति उत्सन्न-यज्ञो वै एष यदश्वमेधः कस्तद्वेदेत्याहुर्यदि सर्वो वै क्रियते न वा सर्व इति, यत् संकृत्यच्छावाकसामं भवति अश्वस्य सर्वत्वाय पर्याप्त्यै अनन्तरायाय(१)"—इति। समीचीना आकृतिर्यस्य साम्नस्तत् 'संकृति', विकलमङ्गं सम्यक् कर्तुं समर्थमित्यर्थः। एतन्नामकं सामगानां यत् प्रसिद्धं तत् अच्छावाकमभिलक्ष्य गातव्यं। योऽयमश्वमेधः क्रतुः, सोऽयं विनष्टयज्ञावयवैर्बहुभिरवयवैरुपेतत्वात् उत्सन्नोऽयमवयवमध्यातः* क्रियते; क्वचित् किञ्चिदवयवोऽतिविस्मृतो वा इति को नाम लोके वेत्ति, तस्मात् संकृतिगानेन अश्वसम्बन्धिनः क्रतोः सर्वावयवसाकल्यं भवति, तच्च देवानां संपूर्त्यै यजमानस्य च स्वर्गप्राप्तिविघ्नपरिहाराय सम्पद्यते।

अपेक्षितविशेषगुणैर्युक्तं द्वितीयमहर्विधाय अथ तृतीयमहर्विधत्ते,—"सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेव तेनाप्नोति सर्वं जयति(२)"—इति। त्रिवृदाद्याः त्रयस्त्रिंशदन्ता† आम्नाताः, सर्वेऽपि स्तोमा यस्मिन्नतिरात्रे सन्ति, सोऽयमतिरात्रः तृतीयदिवसे कर्त्तव्यः। तत्र स्तोमगतं सर्वत्वं स्वेन पूर्वमप्राप्तस्य सुखतोऽपि,‡ प्राप्त्यै भवति यस्तु वैरी पूर्वमजितः तस्य सर्वस्यापि

* सन्धानः इति का० क्रो० पु० पाठः।

† त्रिवृदाद्यास्त्रयस्त्रिंशदन्ता इति आदर्शपुस्तकपाठः।

‡ सुखतोऽपि सर्व्वस्य इति का० क्रा० पु० पाठः।

विजयाय भवति, तस्मादयं यजमानः तेन सर्वस्तोमेन प्राप्तव्यं धनादिकं सर्वं प्राप्नोति, जेतव्यं वैरिवर्गं जयति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं विनाशयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्क-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः संपूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।

पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ओम् ।

यदेकेन सꣳस्थापयति यज्ञस्य सन्तत्यै अविच्छेदाय(१) ऐन्द्राः पशवो ये मुष्करा यदैन्द्राः सन्तोऽग्निभ्य आलभ्यन्ते देवताभ्यः समदं दधात्याग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः कुर्यात् यदाग्नेयीस्तेनाग्नेया यत्त्रिष्टुभः तेन ऐन्द्राः समृद्ध्यै न देवताभ्यः समदं दधाति(२) वायवे नियुत्वते तूपरमा लभते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एष आ लभ्यते तस्मात् यद्रियङ्ङग्नायुः ॥ १ ॥

वाति तद्रियं अग्निर्दहति स्वमेव तत्तेजोऽन्वेति(३) यन्न नियुत्वते स्यात् उन्माद्येत् यजमानो नियुत्वते भवति यजमानस्यानुन्मादाय(४) वायुमती श्वेतवती याज्यानुवाक्ये भवतः सतेजस्त्वाय(५) हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे

इत्याघारमा घारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजा-पतेरनुरूपत्वाय[6] सर्वाणि वै एष रूपाणि पशूनां प्रत्या लभ्यते यत् श्मश्रुणस्तत् ॥ २ ॥

पुरुषाणाꣳ रूपं यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोऽदन् तद्गवां यदव्या इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानां[7] वायुर्वै पशूनां प्रियन्धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनमभि सञ्जानानाः पशव उप तिष्ठन्ते[8] वायव्यः कार्याः। प्राजापत्या इत्याहुर्यद्वायव्यं कुर्यात् प्रजापतेरीयाद् यत् प्राजापत्यं कुर्याद्वायोः ॥ ३ ॥

इयाद्यद्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोर्नैति यत् प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेर्नैति यद् द्वादशकपालस्तेन वैश्वानरान्नैति[9] आग्नावैष्णवमेकादश कपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञञ्च आ रभते[10] अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवताः ॥ ४ ॥

एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽव रुन्धे[11] पुरोडाशेन वै देवा अमुष्मिꣳल्लोके आर्धुवन् चरुणाऽस्मिन् यः काम-येतामुष्मिन् लोके ऋध्नुयामिति स पुरोडाशं कुर्वीत अमुष्मिन्नेव लोके ऋध्नोति[12] यदष्टाकपालस्तेनाग्नेयो

यस्त्रिकपालस्तेन वैष्णवः समर्द्धौ[13] यः कामयेतास्मिन् लोके र्द्धुयामिति स चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुला-स्तस्मात् ॥ ५ ॥

चरुः कार्योऽस्मिन्नेव लोके र्घ्नोति[14] आदित्यो भवति इयं वै अदितिरस्यामेव प्रतितिष्ठत्यथो अस्यामेवाधि यज्ञं तनुते[15] यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते यथा सामिगर्भोऽवपद्यते तादृगेव तद् आर्त्तिमा र्च्छेद् वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तात् निर्वपेत् संवत्सरो वै अग्निर्वैश्वानरो यथा संवत्सरमाप्ना ॥ ६ ॥

काले आगते विजायते एवमेव संवत्सरमाप्ना काले आगतेऽग्निं चिनुते नार्त्तिमार्च्छति[16] एषा वै अग्नेः प्रिया तनूर्यद् वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव रुन्धे[17] त्रीण्ये-तानि हवीꣳषि भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकानाꣳ रोहाय[18] ॥ ७ ॥

यद्द्वियङ् वायुः । ग्रमस्रुणस्तत् । वायोः । निर्वपति देवताः । तस्मात् ८ आप्ना । अष्टाचिꣳशच्च ॥०१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥
मन्त्राणां ब्राह्मणं प्रोक्तं प्रपाठकचतुष्टये।
अथ प्रश्नत्रये तत्र शिष्टमङ्गं विविच्यते॥

प्रथमप्रपाठके "एकविंꣳशत्या माषैः" इत्यस्मिन्ननुवाके(८) "अग्निभ्यः पशूनालभते" इति विधाय अन्येषां पशूनां पर्यग्निकृतानामुत्सर्गमुक्त्वा "प्राजापत्येन सꣳस्थापयति" इति यदुक्तं तदनुस्मारयितुमनुवदति,— "यदेकेन सꣳस्थापयति यज्ञस्य सन्तत्यै अविच्छेदाय[१]" इति। इतरान् पशूनुत्सृज्य प्राजापत्येनैकेन समापनं यत् तत् प्रारब्धस्य पशुकर्मणः सान्तत्याय भवति, असमापने तु विच्छेदः स्यात्।

अथ तस्मिन् कर्मणि मन्त्रविशेषं विधत्ते,—"ऐन्द्राः पशवो ये मुष्कारा यदैन्द्राः सन्तोऽग्निभ्य आलभ्यन्ते देवताभ्यः समदं दधाति आग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः कुर्याद्यदाग्नेयीस्तेनाग्नेया यत्त्रिष्टुभस्तेनैन्द्राः समृद्ध्यै न देवताभ्यः समदं दधाति[२]" इति। 'ये' लोकेषु 'मुष्काराः' अण्डसहिताः पशवः सन्ति, ते सर्वे पुंस्त्वलक्षणयेन्द्रियवृद्ध्या युक्तत्वात् इन्द्रदेवताकाः, तादृशानां अन्यथालम्भने देवतानां कलहं सम्पादयेत्, अतः कलहपरिहाराय अग्निदेवताकाः त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः याज्यानुवाक्याः कुर्यात्, तथा सति ऋचामाग्नेयत्वेन पशवोऽप्याग्नेयाः सम्पद्यन्ते, त्रिष्टुभः इन्द्रेण सह उत्पन्नत्वात् तेन छन्दसा पशव ऐन्द्रा अपि सम्पद्यन्ते, तदुभयं मिलित्वा कलहं परिहृत्य 'समृद्ध्यै' सम्पद्यते। यदुक्तं सूत्रकारेण,—'अपि वा सर्व्वेषामेतेषां

स्थाने वायवे नियुत्वते श्वेतमजमूपरमालभते वायुमती वपाया श्वेतवती याज्यानुवाक्ये' इति। तमिमं पशुं विधत्ते,—"वायवे नियुत्वते तूपरमा लभते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एष आ लभ्यते तस्मात् यद्रियङ्वायुर्वाति तद्रियं अग्निर्दहति स्वमेव तत् तेजोऽन्वेति"(३) इति। नियुत्संज्ञकाः अश्वविशेषा यस्य वायोः सन्ति सोऽयं नियुत्वान्। तूपरः शृङ्गरहितः। अग्निज्वालायाः उद्बोधकत्वात् 'वायुः' एव 'अग्नेः' 'तेजः'; तस्मात् 'तेजसः' 'एषः' तूपर आलम्भो भवति। यां दिशं प्रतिगच्छतीति 'यद्रियङ्' वायुः यद्दिगभिमुखो वाति, तद्दिगभिमुख एव "अग्निर्दहति'। तेन दहनेन स्वकीयमेव तेजः अनुगतवान् भवति। 'नियुत्वते' इत्येतद्वायुविशेषणम्।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रशंसति,-"यन्न नियुत्वते स्यादुन्माद्येद् यजमानो नियुत्वते भवति यजमानस्यानुन्मादाय"(४) इति। वायोर्नियामकाश्वाभावे सति यजमानोऽपि नियामकबुद्धिरहितः सन् उन्मत्तः यत्र-क्वापि गच्छेत् यत्किञ्चिद्वा वदेत्, अतस्तत्परिहाराय नियुत्वद्विशेषणं।

वायोरपेक्षितं मन्त्रविशेषं विधत्ते,—"वायुमती श्वेतवती याज्यानुवाक्ये भवतः सतेजस्त्वाय"(५) इति। 'पीवोऽन्नाꣳ रयिवृध' इत्यृचौ वायुमत्यौ श्वेतवत्यौ च, 'ते वायवे समनसः' इति वायुशब्द-सद्भावात्, 'श्वेतः सिषक्ति' इति श्वेतशब्दसद्भावाच्च। वायोरग्नितेजस्त्वात् पशुश्वैत्यस्य च तेजोरूपत्वात् तदुभयं सतेजस्त्वाय सम्पद्यते।

द्वितीयाघारे प्राकृतमन्त्रं बाधितुं विधत्ते,—'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याघारमा घारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्र०।-

पतेरनुरूपत्वाय"(६) इति। हिरण्मयं ब्रह्माण्डरूपं यस्येश्वरस्य प्रजापतेर्गर्भे वर्तते, सोऽयं हिरण्यगर्भः, यद्वा हिरण्मयस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये सत्यलोके गर्भरूपत्वेनावस्थितः चतुर्मुखो हिरण्यगर्भः, अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतेरनुरूपः।

पशुं प्रशंसति,—"सर्वाणि वै एष रूपाणि पशूनां प्रत्यालभ्यते यत् श्मश्रुणस्तत्पुरुषाणाꣳ रूपं यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन् यद्गवां यदव्या इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानाम्"(७) इति। पशूनां द्विपदां* च यानि रूपाणि सन्ति, तानि सर्वाणि प्रति तद्रूपत्वेनैव पशुरालभ्यते, तत्र 'यत्'† श्मश्रुयुक्तत्वेन द्विपदा पुरुषेण साम्यं, शृङ्गरहितत्वेनाश्वस्य साम्यं, अधस्तनपङ्क्तावेव दन्तसद्भावेन गोसाम्यम्, अविसदृशैः शफैः द्विखुररूपैस्तत्वात् अविसाम्यम्, अजजात्या सर्वेषामजानां साम्यम्।

अथ वायुदेवतां प्रशंसति,—"वायुर्वै पशूनां प्रियन्धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनमभि सञ्जानानाः पशव उप तिष्ठन्ते"(८) इति। पशूनां प्रावरणरहितत्वेन सञ्चरणाद्,'वायुः' 'प्रियन्धाम' अतः पशोर्वायव्यत्वे सति'एनं'वायुमभिलक्ष्य सम्यक् स्वकीयं धाम जानन्तः पशवः प्राप्यन्ते।

अत्र मीमांसया निर्णेतुं कञ्चिदर्थविशेषमनुष्ठेयं विधत्ते,—"वायव्यः कार्याः प्राजापत्या इत्याहुर्यद्वायव्यं कुर्यात् प्रजापतेरियात् यत्प्राजापत्यं कुर्याद्वायोरियाद्यद्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोर्नैति

* "द्विपदां चतुष्पदानां" इति आदर्शपुस्तकेऽधिकः पाठः।

† अत्र यदिति पदं तत्पदं विना साकाङ्क्षमिति यत्पदं लिपिकरप्रमादादुद्भूतमिव प्रतिभाति।

यत्प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेर्नैति यद् द्वादशकपालस्तेन वैश्वानरान्नैति"(९) इति। पशोर्वायव्यत्वे सति अयं पशुः प्रजापतेः अपेयात्, प्राजापत्ये सति वायोरपेयात्। एवमपि अन्यदप्यत्रा-ध्याहर्त्तव्यं, पक्षद्वयेऽपि वैश्वानरादप्यपेयात् वैश्वानरसम्बन्धित्वे ताभ्या-मपेयादिति प्रथमपक्षोपन्यासेऽपि वैश्वानरादित्यपि तृतीयः पक्षो ऽध्याहर्त्तव्यः, तत्रायं निर्णयः,—पशुर्वायव्यः, पशुपुरोडाशः प्राजापत्यः, तस्य द्वादशकपालत्वं वैश्वानरसम्बन्धि, तेन देवतात्रयाणि अपैति इति।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'यत्प्राक् दीक्षणीयायास्तत्कृत्वा त्रिहविषं दीक्षणीयां निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं तृतीयं पुरस्तात्संवत्सरभृतः' इति। अत्राग्नावैष्णवमेकादशकपालम्, आदित्यं चाग्नेय्यं वैश्वानरस्य तृतीयत्वम्। तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते। "आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चारभते"(१०) इति। अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वं सोमप्रकरणे स्पष्टमा-म्नातम्,—'ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः' इति। यज्ञस्य सर्वाङ्गव्यापित्वात् विष्णुत्वम्, अतः एतदीयेन हविषा सर्वा देवता यज्ञं च उपक्रान्तवान् भवति।

प्रकारान्तरेण देवताद्वयं प्रशंसति,—"अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽवरुन्धे"(११) इति। शस्त्राणां मध्ये प्रथमशस्त्रे 'भूरग्निर्ज्योतिः' इत्युक्तत्वात् अग्नेरवमत्वं चरमशस्त्रे 'विष्णोर्नुकम्' इत्युक्तत्वाद्विष्णुः परमः; अतः आग्नावैष्णवनिर्वापेण मध्यवर्तिनीः सर्वा देवताः उभयतः परिगृह्य स्वाधीनाः करोति।

कामनाविशेषेण पुरोडाशं विधत्ते,—"पुरोडाशेन वै देवा अमुष्मिन् लोके आर्ध्नुवन् चरुणाऽस्मिन् यः कामयेतामुष्मिन् लोके ऋध्नुयामिति स पुरोडाशं कुर्वीत अमुष्मिन्नेव लोके ऋध्नोति(१२) इति।

अथ कपालगतामेकादशसङ्ख्यां विभज्य प्रशंसति,—"यदष्टाकपाल-स्तेनाग्नेयो यत्त्रिकपालस्तेन वैष्णवः समृद्ध्यै,—"(१३) इति। अन्यत्र हि 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति' इत्युक्तत्वादष्टसङ्ख्या अग्नेः प्रिया। तथा 'वैष्णवं त्रिकपालम्' इत्युक्तत्वात् त्रिसङ्ख्या विष्णोः प्रिया। तदुभयं 'समृद्ध्यै' भवति।

फलविशेषाय चरुं विधत्ते,—"यः कामयेतास्मिंल्लोके ऋध्नुयामिति स चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुलास्तस्माच्चरुः कार्योऽस्मिन्नेव लोके ऋध्नोति"(१४) इति। 'घृतम्' 'अग्नेः', 'घृतमस्य योनिर्घृतः श्रितः' इत्यादिमन्त्रवर्णात्। तण्डुलास्तु विष्णोः प्रियाः, 'येऽशिष्टास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय' इति श्रुतेः। तस्मादुभयप्रियत्वात् घृतयुक्तश्चरुः कार्यः, एतेनास्मिन् लोके समृद्धो भवति।

अथ हविरन्तरं विधत्ते,—"आदित्यो भवतीयं वा अदितिरस्यामेव प्रतितिष्ठत्यथो अस्यामेवाधियज्ञं तनुते"(१५) इति। अदितिर्देवता यस्य चरोः सोऽयमादित्यः, आग्नावैष्णवं हविः प्रथमं कृत्वा द्वितीय-हविष्ट्वेन अयमादित्यश्चरुः कार्यः। अदितिशब्देनेयमेव भूमिरुच्यते अस्यामेव भूमौ उपरि यज्ञं कृतवान् भवति, भूमौ प्रतिष्ठितश्च भवति।

अथ तृतीयं हविर्विधत्ते,—"यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते यथा सामिगर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदार्तिमार्च्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत् संवत्सरो वै अग्निर्वैश्वानरो यथा संवत्सरमाप्त्वा काले

आगते विजायते एवमेव संवत्सरमाप्ता काले आगतेऽग्निं चिनुते नार्तिमार्च्छति"(१६) इति । उख्यस्याग्नेः संवत्सरधारणं उपरिष्टात् विधास्यति 'संवत्सरमुख्यं भृत्वा' इति। तेन च धारणेन विना,अग्निचयन-मपरिपक्वगर्भपातेन समानम्, अतो यजमानो म्रियते । तत् तस्मात् संवत्सरं धारयितुम् अशक्तः, पुमान् संवत्सरात् प्रागेव तिस्रः षट् द्वादश वा रात्रीः दीक्षाः चिकीर्षुः वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् तस्य च वैश्वानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् यथा लोके संवत्सरेण पूर्णो गर्भो काले सुखेन जायते एवमपि अनयेष्ट्या संवत्सरं प्राप्य काले प्राप्ते चितवान् भवति ततो न म्रियते ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति —"एषा वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुमव रुन्धे"(१७) इति । सर्वेषां पुरुषाणां उपकारकः कश्चिदग्निमूर्त्तिविशेषो वैश्वानरः, सा च मूर्तिः 'अग्नेः' 'प्रियं' शरीरं, ततः तयेष्ट्या अग्निसम्बन्धिनीं प्रियामेव तनुवं प्राप्नोति ।

विहितानां हविषां त्रित्वं प्रशंसति,—"त्रीण्येतानि हवीꣳषि भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकानाꣳ रोहाय"(१८)—इति । प्राप्तये इत्यर्थः । यद्यपि आग्नावैष्णवं हविः प्रकृतावपि विद्यमान-त्वाच्चोदकप्राप्तं, तथापि उपरितनहविर्विधानायायमनुवाद इत्य-विरोधः । सेयं दीक्षणीयेष्टिः 'षड्भिर्दीक्षयति' इत्येतस्मादनुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्या । प्रकृतौ दीक्षाहुतीनां इष्ट्यनन्तरभावित्वात् । यत्तु, 'इष्ट्यनन्तरं प्रतिमुञ्चते' इति विहितं,* उपरितने 'स ह स्म वै पुराग्निः' इत्येतस्मिन्ननुवाके समाम्नातम् ।

---

* अत्र 'तत्' इति पदमपेक्षितमिव प्रतिभाति ।

तत्रेयं मीमांसा,—

"पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्। (१२अधि०),—

"चयने रुक्मभृत्यादिः पुरोत स्वामिसंस्कृतिः।

पाठादाद्योऽन्तिमः क्लृप्तः क्रमात्पाठस्य न क्षतिः॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरूर्द्ध्वं रुक्मधारणमाम्नातम्, कण्ठे-धृतः सन्नुरसि लम्बमानः सौवर्ण आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः। उखास्थितो ऽग्निः शिक्येऽवस्थापितः कण्ठे धार्य्यमाणो यथा उरःप्रदेशं न दहति, तथा व्यवधायकत्वेन तद्धारणम्। अत एव ब्राह्मणम्,—'रुक्ममन्तरं प्रतिमुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते' इति। यजमानसंस्काराश्च वपनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविनः, इह चोदकेन प्राप्ताः, तेभ्यः पूर्व्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदार्थः कार्यः,तस्य प्रत्यक्षपाठात् साविचादिषु तस्यादृतत्वादिति चेत्। मैवम्, यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यं प्रकृतौ क्लृप्तं, रुक्मस्य तु पाठेन तत्कल्पनीयम्। तस्मात् संस्काराः पूर्व्वभाविनः। न च, साविचदृष्टान्तो युज्यते, दीक्षणीयाया इव संस्काराणां प्रतिमोकादूर्द्ध्वं पुनःपाठात्, न च, दीक्षणीयानन्तर्यें बोधिते रुक्मप्रतिमोकपाठवैयर्थ्यं, स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात्। ततो रुक्मप्रतिमोकः पश्चात्कार्यः।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे (६अ०) चिन्तितम्,—

नित्यो नैमित्तिको वा स्याद्यागो वैश्वानरश्चितौ।

नित्यः पुरेव यच्छब्दादविरोधाच्च पश्चिमः॥

अग्निचयने श्रूयते,—"यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते यथा सामिगर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदार्तिमार्च्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुर-

स्याग्निर्वपेत्" इति। उखा पीठरः, तामुखां "युञ्जानः प्रथमं मनः" इत्यादिप्रपाठकाम्नातैर्मन्त्रैः सम्पाद्य, तस्यामुखायामग्निं निधाय तदुखामेव द्वादशोखामेव शिक्ये* तामुखामवस्थाप्य तच्छिक्यं स्वकण्ठे बध्वा तम् उख्यमग्निं संवत्सरं भृत्वा पश्चादिष्टकाभिरग्निश्चेतव्यः, अभरणे त्वपूर्णगर्भपातवद्विनाशः स्यात्। ततो वैश्वानरेष्टिं चयनात् प्रागेव कुर्यादित्यर्थः। अत्रापि अन्तरायवाक्यवद् अभरणवाक्यस्यार्थवादत्वान्नित्या वैश्वानरेष्टिरिति चेत्। मैवं, 'यः पुमान् भृत्वा चिनुते स निर्वपेद्' इति कर्तृसमानाधिकृत-यच्छब्दवशादभरणेष्ट्योर्निमित्तनैमित्तिकभावावभासात्। किञ्च दर्शपूर्णमासस्य नित्यस्य पाक्षिकत्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम्। इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेव नैमित्तिकत्वमित्यविरोधः॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः॥१॥

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणानु प्राविशत्ताभ्यः पुनः सम्भवितुं नाशक्नोत् सोऽब्रवीद् ऋध्नवदित्स यो मा इतः पुनः सञ्चिनवदिति तं देवाः समचिन्वन् ततो वै ते

* 'अग्निक्ये' इति सर्वत्र पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति।

आर्भुवन् यत्समचिन्वन् तच्चित्यस्य चित्यत्वम्[१] य एवं विद्वानग्निं चिनुत ऋध्नोत्येव[२] कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुरग्निवान् ॥ १ ॥

असानीति वै अग्निश्चीयतेऽग्निवानेव भवति[३] कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्देवा मा वेदन्निति वै अग्निश्चीयते विदुरेनं देवाः[४] कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्गृही असानीति वै अग्निश्चीयते गृह्येव भवति[५] कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुः पशुमानसानीति वै अग्निः ॥ २ ॥

चीयते पशुमानेव भवति[६] कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुः सप्त मा पुरुषा उप जीवानिति वै अग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चः त्रयः प्रत्यञ्च आत्मा सप्तम एतावन्त एवैनममुष्मिन् लोके उप जीवन्ति[७] प्रजापतिरग्निमचिकीषत तं पृथिव्यब्रवीत् न मय्यग्निं चेष्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वातिदह्यमाना वि धविष्ये ॥ ३ ॥

स पापीयान् भविष्यसीति सोऽब्रवीत् तथा वै अहं करिष्यामि यथा त्वा नातिधक्ष्यतीति स इमामभ्यमृशत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासीदितीमामेवेष्टकां कृत्वोपाधत्तानतिदाहाय[८] यत् प्रत्यग्निं चिन्वीत तदभि मृशेत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ४ ॥

इमामेवेष्टकां कृत्वोप धत्तेऽनतिदाहाय(९) प्रजापति-
रकामयत प्र जायेयेति स एतमुख्यमपश्यत्तꣳ संवत्सर-
मबिभस्ततो वै स प्राजायत तस्मात् संवत्सरं भार्यः
प्रैव जायते(१०) तं वसवोऽब्रुवन् प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र
जायामहा इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत्तं त्रीण्यहानि
अबिभरुस्तेन ॥ ५ ॥

त्रीणि च शतानि असृजन्त त्रयस्त्रिꣳशतञ्च तस्मात्
त्र्यहं भार्यः प्रैव जायते तान् रुद्रा अब्रुवन् प्र यूय-
मजनिढ्वं वयं प्र जायामहा इति तꣳ रुद्रेभ्यः प्रायच्छन्तꣳ
षडहानि अबिभरुस्तेन त्रीणि च शतानि असृजन्त
त्रयस्त्रिꣳशतञ्च तस्मात् षडहं भार्यः प्रैव जायते
तानादित्या अब्रुवन् प्र यूयमजनिढ्वं वयं ॥ ६ ॥

प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन्तं
द्वादशाहानि अबिभरुस्तेन त्रीणि च शतानि असृजन्त
त्रयस्त्रिꣳशतञ्च तस्माद् द्वादशाहं भार्यः प्रैव जायते(११)
तेन वै ते सहस्रमसृजन्तोखाꣳ सहस्रतमीम्(१२) य
एवमुख्यꣳ साहस्रं वेद प्र सहस्रं पशूनाप्नोति ॥ ७ ॥

अग्निवान्। पशुमानसानीति वै अग्निः। धविष्ये।
ध्रुवेत् प्रजापतिस्त्वा सादतु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्

ध्रुवा सीद। तेन। तानादित्या अब्रुवन् प्र यूयमजनिद्ध्वं वयं। चत्वारिꣳशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

दीक्षणीयेष्टिराद्यानुवाके चिद्दविरीरिता।

अथ द्वितीये चयन-तत्फले अभिधीयेते। तत्रादौ चयनं विधातुं प्रस्तौति,—"प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणानु प्राविशत् ताभ्यः पुनः सम्भवितुं नाशक्नोत्सोऽब्रवीदृभ्नवदित्स यो मेतः पुनः संचिनवदिति तं देवाः समचिन्वन् ततो वै ते आर्ध्नुवन् यत्समचिन्वन्तत् चित्यस्य चित्यत्वम्"(१) मिति। पुरा कदाचित् प्रजापतिः सर्वाः प्रजाः 'सृष्ट्वा' 'प्रेणा' प्रेम्णा प्रियातिशयेन तासु प्रजासु स्वयं 'प्राविशत्', प्रविश्य च 'ताभ्यः' प्रजाभ्यः सकाशात् स्वकीयेन केनचिद्रूपेण 'पुनः' उद्भवितुं, 'नाशक्नोत्', अशक्तस्तत्रैव स्थित इदम् 'अब्रवीत्'-'यः'-कश्चिन्माम् 'इतः' प्रजाभ्यः पुनः-सम्भवो यथा भवति तथा 'चिनवत्' चिनोति। 'स' पुरुषो 'ऋध्नवत् इति' ऋध्नोत्येवेति। तद्वाक्यं श्रुत्वा देवा अग्निरूपेण पुनः संभृतो यथा भवति, तथा 'तं' प्रजापतिरूपमग्निमिष्टकाभिः 'अचिन्वन्' तेन चयनेन ते देवा ऋद्धिं प्राप्ताः। यस्मादेवं सम्यक् अचिन्वन्: तस्माच्चयनविषयादग्नेश्चित्यमिति नाम सम्पन्नम्।

इदानीं विधत्ते,—"य एवं विद्वानग्निं चिनुते ऋध्नोत्येव"(२)—इति

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां क्रमेण फलविशेषाभिदर्शयिषुराद्यावेकं फलं दर्शयति,—"कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहुरग्निवान् असानीति वै अग्निश्चीयतेऽग्निवानेव भवति"[१] इति । कमित्यव्ययं, कामायेत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते । ब्रह्मवादिषु मध्ये केचिदेवं पप्रच्छुः, 'कस्मै' कामाय अयम् 'अग्निश्चीयते?'—'इति' उक्ते एवमुत्तरम् 'आहुः',—'अग्निवानसानीति',—शास्त्रीयाग्नियुक्तोऽहं भवानि—इति कामयित्वा अयमग्निश्चीयते इति । ततोऽग्निं चित्वा उत्तरक्रतुयोग्यशास्त्रीयाग्नियुक्त एव भवति ।

द्वितीयं फलं दर्शयति,—"कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहुर्देवा मा वेदन्निति वै अग्निश्चीयते विदुरेनं देवाः"[४] इति । स्वर्गस्था 'देवाः' सर्वे 'मा' मां यजमानं 'वेदन्' अयं यजमानः सम्यगनुष्ठितवानित्येवं विदन्तु—इति कामयित्वा अग्नेश्चितत्वाद्देवा एनं विदन्त्येव ।

तृतीयं फलं दर्शयति,—"कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहुर्गृही असानीति वै अग्निश्चीयते गृह्येव भवति"[५] इति । शास्त्रीयसर्वकर्मानुष्ठानसमर्थो गृहस्थो भवानि इति कामयित्वा अग्निं चिन्वानस्तथैव भवति ।

चतुर्थं फलं दर्शयति,—"कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहुः पशुमानसानीति वै अग्निश्चीयते पशुमानेव भवति"[६] इति । पशुसमृद्धेः कामितत्वात् पशुसमृद्धिर्भवत्येव ।

पञ्चमं फलं दर्शयति,—"कस्मै कमग्निश्चीयते?—इत्याहुः सप्तमा पुरुषा उपजीवानिति वै अग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चस्त्रयः प्रत्यञ्च आत्मा सप्तम एतावन्त एवैनममुष्मिन् लोके उपजीवन्ति"[७] इति । 'प्राञ्चः' पूर्वभाविनः, पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः पुरुषाः । 'प्रत्यञ्चः'

पश्चाद्भाविनः, पुत्रपौत्रप्रपौत्रास्त्रयः पुरुषाः। मध्यवर्त्ती स्वयं सप्तमः। एते सर्वे पुरुषाः मामुपजीवन्तु,—अहमेवैतेषां रक्षको भविष्यामि इति कामयमानोऽग्निं चित्वा स्वर्गलोके तथैव रक्षको भवति।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेत्युत्तरवेदिमभिमृश्य' इति। तदिदं विधातुं प्रस्तौति,—"प्रजापतिरग्निमचिकीषत* तं पृथिवी अब्रवीन्न मय्यग्निं चेष्यसेऽति मा धक्ष्यति, सा त्वातिदह्यमाना विधविष्ये। स पापीयान् भविष्यसीति सोऽब्रवीत् तथा वै अहं करिष्यामि यथा त्वा नाति धक्ष्यति इति स इमामभ्यमृशत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेतीमामेवेष्टकां कृत्वोपाधत्त अनतिदाहाय"[क] इति। पुरा कदाचित्, प्रजापतिरग्निं चेतुमिच्छां चकार, 'तं' चयनार्थिनं प्रजापतिं 'पृथिवी' एवम् 'अब्रवीत्',—हे प्रजापते, ममोपरि 'अग्निं न चेष्यसे', अग्निचयनं न करिष्यसि मा कुर्वित्यर्थः। कुतः? इति चेत्। तच्छृणु, ममोपरि चीयमानोऽग्निर्मामतिशयेन 'धक्ष्यति', तदानीमत्यन्तं दह्यमाना 'सा' अहम् इतस्ततः परिलुठन्ती ममोपरिस्थितं त्वामपि कम्पयिष्ये। ततः 'स' त्वं पापिष्ठो दरिद्रो† 'भविष्यसि-इति', तच्छ्रुत्वा प्रजापतिरिदमब्रवीत्,-'यथा' अयं चीयमानोऽग्निस्त्वां नातिशयेन 'धक्ष्यति', 'तथा' एव 'अहं करिष्यामि'—इत्युक्त्वा प्रजापतिर्वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण 'इमां' भूमिमभितः स्पृष्टवान्।

मन्त्रस्य चायमर्थः, हे भूमे, त्वामाद्यकारणभूताम्‡ आद्य-

* अचिकीर्षत इति का० क्री० पु० पाठो न सम्यक्।

† दरिद्रोऽयं इति का० क्री० पु० पाठो न सम्यक्।

‡ त्वां ममापि कारणभूताम्—इति का० क्री० पु० पाठः।

प्रजापतिः त्वां* 'सादयतु' स्थापयतु, अथ प्रजापतिरूपया 'तया' मया तव रचयित्र्या देवतया 'ध्रुवा' सती 'सीद' उपविश, अङ्गिरोभिः स्थापिता यथा ध्रुवा भवति तद्वदिति। अनेन समन्त्रक-स्पर्शनेन 'इमां' सर्वां भूमिम् 'इष्टकाम्' 'एव' 'कृत्वा' अग्निशरीरान्तः-पातित्वेन 'उपाधत्त', स ह्यग्निः स्वात्मानमतिदहति।

अथ विधत्ते,—"यत्प्रत्यग्निं चिन्वीत तदभिमृशेत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतया अङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति इमामेवेष्टकां कृत्वोप धत्तेऽनतिदाहाय"(९) इति। 'यत्' यजमानः, 'प्रति' इष्टकाभिः 'अग्निं' चेतुमिच्छति, 'तत्' स्थानं 'प्रजापतिः'—इत्यादिमन्त्रेण 'अभिमृशेत्'। तेन अभितः-स्पर्शनेन 'इमां' भूमिं कृत्स्नामपि 'इष्टकां' 'कृत्वा' उपहितवान् भवति। तेन चातिदाहो न भवति।

अथोख्याग्नेर्धारणं विधत्ते,—"प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स एतमुख्यमपश्यत्तꣳ संवत्सरमबिभस्ततो वै स प्राजायत तस्मात् संवत्सरं भार्यः प्रैव जायते"(१०) इति। प्रजोत्पादनसाधनत्वेनो-ख्याग्निमेकस्मिन् संवत्सरे प्रतिदिनमुपस्थानकाले स्वगले शिक्यपाशं बध्वा धारयेत्। ततः उत्पादको भवति।

अथ त्रीणि पक्षान्तराणि त्र्यह-षडह-द्वादशाह-धारणरूपाणि क्रमेण विधत्ते,—"तं वसवोऽब्रुवन् प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र जायामहै इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत् तं त्रीण्यहान्यबिभरुस्तेन त्रीणि च शतानि असृजन्त त्रयस्त्रिꣳशतं च तस्मात् त्र्यहं भार्यः प्रैव जायते।

---

* त्वामिति पदं पुनरुक्तमिव प्रतिभाति।

तान् रुद्रा अब्रुवन् प्र यूयमजनिढ्वं वयं प्र जायामहै इति तꣳ रुद्रेभ्यः प्रायच्छन् तं षडहानि अबिभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिꣳशतं च तस्मात् षडहं भार्यः प्रैव जायते। तानादित्या अब्रुवन् प्र यूयमजनिढ्वं वयं प्र जायामहै इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन् तं द्वादशाहानि अबिभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिꣳशतं च तस्मात् द्वादशाहं भार्यः प्रैव जायते"(११) इति। 'तं' प्रजापतिं 'वसव' एवम् 'अब्रुवन्',- हे प्रजापते, त्वं प्रजा उत्पादितवानसि, तथा वयमप्युत्पादयाम इति, ततः प्रजापतिः 'तम्' उख्यमग्निं वसुभ्यः 'प्रायच्छन्'; ते च तमग्निं त्र्यहं धृत्वा त्रयस्त्रिंशदधिकं प्रजानां शतत्रयम् 'असृजन्त', तस्मात् प्रजोत्पत्तये त्र्यहं भार्य इत्येकः पक्षः। एवं रुद्रादित्यवाक्ययोरपि व्याख्येयं।

पक्षत्रयार्थवादान् समूह्याकारेण निगमयति,—"तेन वै ते सहस्रमसृजन्त उखाꣳ सहस्रतमीम्"(११) इति। 'ते' वसुरुद्रादित्याः। उखा सहस्रतमी यथा भवति, तथा एकोनं प्रजासहस्रम् 'असृजन्त'।

वेदनं प्रशंसति,—"य एवमुख्यं साहस्रं वेद प्र सहस्रं पशून् आप्नोति"(११) इति। अत्र चयनविधि-तद्ब्राह्मणं "सावित्राणि जुहोति" (५।१।१) इत्येतस्मात् प्राक् द्रष्टव्यं। भूमिस्पर्शनमन्त्र-ब्राह्मणे तु "अग्ने तव श्रवो वय" (५।१।६) इत्यनुवाके "शंयुं बार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत्" (४) इत्यतः प्राक् द्रष्टव्ये। उख्यधारणब्राह्मणं तु "न ह स्म वै पुराग्निः" (५।१।१०) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम्॥

अत्र मीमांसा,—

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे (१०अ०) चिन्तितम्,—

"अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजिः।
लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादतः॥
रूढ्या द्रव्यस्य नामैतदङ्गेराधानवच्चितिः।
संस्कृतिः संस्कृते वह्नावग्निष्टोमो विधीयते॥

'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इत्येवं विधाय श्रूयते,—'अथातो-ऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिरात्रेण' इति। अत्राग्निशब्दो यागवाची स्तोत्रशस्त्रादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात्। तच्च लिङ्गमेवं श्रूयते,—'अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रम्' इति षडुपसदो-ऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति' इति। यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षं, तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु, 'अग्निमग्निष्टोमेनानुयजति' इत्यस्मिन् वाक्ये 'अग्निं यजति' इति यजिसामानाधिकरण्यात्, 'उपांशु याजयति' इतिवत् यागनामत्वं। अथोच्येत,—'अनुशब्दस्य अग्निशब्देनान्वयाद् यज्यन्वयोऽग्निष्टोमस्येति'। तथाप्यग्नेः पुरोयजने सति अग्निष्टोमस्यानु-यजनं सम्भवति, 'देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्तः' इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात्। तस्माद् 'अग्निं चिनुते' इत्यत्राग्निनामको याग आख्यातेन विधीयते। चिनोतिस्तु 'इष्टकाभिरग्निं चिनुते' इतिवाक्य-प्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविकृतित्वप्राप्तस्य गृहसमुदायस्येवानुवादः।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—अग्निशब्दो रूढ्या वह्निद्रव्यमाचष्टे, रूढिश्च क्लृप्ततया लिङ्गादिकल्प्याद् यागवाचित्वात् 'बलीयसी,—इति न यागनामत्वं। न च, अत्र यागरूपमस्ति, द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः, अतः

'अग्निमादधीत' इत्युक्ताधानवद् 'अग्निं चिनुते' इत्युक्तं चयनम् अग्निद्रव्य-संस्कारः। न च, संस्कृतस्य विनियोगाभावः, 'अग्निमग्निष्टोमेन यजते' इत्यादिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात्। तस्मात् संस्कारविधिः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः॥०॥

यजुषा वै एषा क्रियते यजुषा पच्यते यजुषा वि मुच्यते यद् उखा सा वै एषैतर्हि यातयाम्नी सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुरग्ने युक्ष्वा हि[१] ये तव युक्ष्वा हि देवहूतमाः इत्युखायां जुहोति तेनैवैनान् पुनः प्र युङ्क्ते तेनायातयाम्नी यो वै अग्निं योगे आगते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेष्वग्ने॥ १॥

युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहूतमाः इत्याहैष वै अग्नेर्योगस्तेनैवैनं युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु[२] ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्ङग्निश्चेतव्या३। उत्तानाइ इति वयसां वै एष प्रतिमया चीयते यदग्निर्यद् न्यञ्चं चिनुयात् पृष्टित एनमाहुतय ऋच्छेयुर्यदुत्तानं न पतितुं शक्नुयाद असुवर्ग्योऽस्य स्यात् प्राचीनमुत्तानं॥ २॥

पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवैनमाहुतय ऋच्छन्ति नोत्तानं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति[१] सौर्या जुहोति

चक्षुरेवास्मिन् प्रति दधाति[४] द्विर्जुहोति द्वे हि चक्षुषी[५] समान्या जुहोति समानꣳ हि चक्षुः समृद्ध्यै[६] देवासुराः संयत्ता आसन् ते वामं वसु सं न्यदधत तद्देवा वामभृता ऽवृञ्जत तद्वामभृतो वामभृत्त्वं यद्वामभृतम्, उपदधाति वाममेव तया वसु यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते[७] हिरण्यमूर्ध्नी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिर्वामं ज्योतिषैवास्य ज्योतिर्वामं वृङ्क्ते[८]. द्वियजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै[९] ॥ ३ ॥

युञ्जानेष्वग्ने। प्राचीनमुत्तानं। वामभृतम्। चतुर्विꣳशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

चयनस्य विधिस्तस्य फलमुख्यस्य धारणम्।
अनुवाके द्वितीये हि तदेतत्त्रयमीरितम् ॥

अथ तृतीयानुवाके उख्यहोमादिकमभिधीयते। तमेतं होमं विधत्ते,—"यजुषा वै एषा क्रियते यजुषा पच्यते यजुषा वि मुच्यते यद् उखा सा वै एषैतर्हि यातयाम्नी सा न पुनः प्रयुज्येत्याऽऽग्ने युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहूतमाꣳ इत्युखायां जुहोति तेनैवैनाम्

पुनः प्र युङ्क्ते तेनायातयाम्नी"[१] इति। 'एषा' उखा "वसवस्त्वा कृण्वन्तु"*–(४।१।६।३) इत्यादिना 'यजुषा' 'क्रियते'; "धिषणास्त्वा" (४।१।६।२) इत्यादिना 'यजुषा' सेयमुखा 'पच्यते'; "मातेव पुत्रम्" (४।२।५।२) इत्यादिना 'यजुषा' शिक्यात् 'मुच्यते', सेयम् 'उखा' बहुधा यजुर्भिरनुष्ठिता, 'सा' इयमुखा एतस्मिन् काले गतसारा सम्पन्ना, बहुधा प्रयुक्तत्वात्; अतः 'सा' गतसारा उखा 'पुनः' प्रयोक्तुं न योग्येत्येवमभिज्ञा 'आहुः'; अतः पुनः ससारत्वसम्पादनाय "अग्ने युक्ष्वा हि"(५)–इति मन्त्रद्वयेनोखायां जुहुयात्; 'तेन' होमेनोखां पुनः-प्रयोगयोग्यां करोति, होमेनैव ससारत्वस्य सम्पादितत्वात्। "अग्ने युक्ष्वा हि"-इत्यादिके ऋचौ तु "ध्रुवासि"(४।२।६) इत्यनुवाके समाम्नाते व्याख्याते च॥

मन्त्रगतस्य 'युक्ष्व'—इतिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—"यो वै अग्निं योगे आगते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु"[२] इति। 'यो' यजमानो योगकाले समागते सति अप्रमत्तः 'अग्निं' 'युनक्ति', स यजमानोऽग्नियोगानुष्ठातृषु यजमानेषु मध्ये स्वयमपि अग्नियोगानुष्ठातेति-व्यपदेशार्हो भवति। स च योगो मन्त्रे युक्ष्व-पदोच्चारणेन सिध्यति, हे अग्ने, त्वं युक्तो भवेत्येवं तस्य पदस्य वाच्यार्थत्वात्। अतस्तदुच्चारणेन एनमग्निं 'युनक्ति', 'युञ्जानेषु' यजमानेषु च परिगण्यते। एतच्च† होमब्राह्मणे "एषां वै एतल्लोकानाम्" (५।२।६) इत्यनुवाके "पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्यदेवान्नम्"[१]—इति वाक्यादूर्ध्वं द्रष्टव्यम्॥

---

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'कृन्दन्तु' इति पाठो भवितुं युक्तः।

† तच्च इति का० श्री० पु० पाठः।

अथ पुरुषशीर्षोपधानं विधत्ते,—"ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्ग्निश्चेतव्या३ उत्ताना३ इति वयसां वै एष प्रतिमया चीयते यदग्निर्यत् न्यञ्चं चिनुयात् पृष्ठित एनमाहुतय ऋच्छेयुर्यदुत्तानं न पतितुश् शक्नुयादसुवर्ग्योऽस्य स्यात् प्राचीनमुत्तानं पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवैनमाहुतय ऋच्छन्ति नोत्तानं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति"(१) इति। 'न्यङ्' अधोमुखः, 'उत्तानः' ऊर्द्ध्वमुखो योऽयम् 'अग्निः', स एष पक्षिणामाकारेण 'चीयते', तथा सति अधोमुखत्वे न चितस्याग्नेः पृष्ठभागे सर्वा आहुतय एनमग्निमाप्नुयुः, ऊर्द्ध्वमुखत्वे स पक्षाभ्यामाकाशे* गन्तुं न शक्नुयात्, गमनाभावे च स्वर्गाय हिता न भवति। अत्र दोषद्वयपरिहाराय 'पुरुषशीर्षम्' उप-दध्यात्। तच्च शिरः प्राचीनं, केशभागं* प्राच्यान्दिशि, छिन्नगलभागं प्रतीच्यान्दिशि कृत्वा ऊर्ध्वमुखं स्थापयेत्। एवं सति तत्र हूयमाना आहुतयो मुखप्रदेशे एवाग्निं प्राप्नुवन्ति, न तु पृष्ठतः; पक्ष्या-कारस्योर्ध्वमुखत्वाभावेन आकाशे गन्तुं शक्यत्वात् स्वर्गाय हिता एव भवन्ति। अस्य चोपधानमन्त्रस्तु "आदित्यं गर्भम्" (४।२।१०) -त्यादिके, उपधानविधिस्तु "मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति"(२)-इति, ; "एषां वै एतल्लोकानाम्" (५ २।८) इत्यनुवाके समाम्नातः। तु उक्तं विधिमनूद्य प्राचीनोत्ताने च गुणौ विधीयेते॥

यदुक्तं सूत्रकारेण 'चित्रं देवानामित्यर्द्धर्चाभ्यामक्षिकटयो हुत्वा' -इति। तदिदं विधत्ते,—"सौर्या जुहोति चक्षुरेवास्मिन् प्रति दधाति"(४) इति। सौरी "चित्रं देवानाम्"(१) इत्यादिका, सा

* केशभागः एवं छिन्नगलभाग इति च प्रथमान्तपाठो न युक्तः।

च "उदु त्यञ्जातवेदसम्" (१।४।४३)—इत्यनुवाके समाम्नातत्वात् तत्रैव व्याख्याता, सूर्यस्य चक्षुरभिमानीदेवत्वात्* तन्मन्त्रहोमेनाग्निम् पुरुषशीर्षे चक्षुरिन्द्रियं सम्पादयति। चक्षुरभिमानित्वञ्च ऐतरेयिणः समामनन्ति,—'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षीणि प्राविशद्'—इति॥

अर्धर्चं द्वयं† विभज्य विनियुङ्क्ते, "द्विर्जुहोति द्वे हि चक्षुषी"(४) इति। इन्द्रियस्यैकत्वेऽपि गोलकभेदात् द्वित्वम्॥

चक्षुर्भेदशङ्कां वारयितुमेकत्वं विधत्ते,—"समान्या जुहोति समानꣳ हि चक्षुः समृद्ध्यै(६) इति। गोलकभेदेऽपि इन्द्रियस्यैकत्वाद्दृगेकत्वम्। इदं होमब्राह्मणमपि पुरुषशीर्षविधिसमीपे द्रष्टव्यम्॥

अथ वामभृताख्याया‡ इष्टकाया उपधानं विधत्ते,—"देवासुराः संयत्ता आसन् ते वामं वसु सं न्यदधत तद्देवा वामभृता ऽवृञ्जत तद्वामभृतो वामवामभृत्त्वं यद्वामभृतमुपदधाति वाममेव तया वसु यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते"(७) इति। यदा देवाश्चासुराश्च युद्धायोद्यताः, तदानीं तदुभयेऽपि वननीयं 'वसु' स्वं धनं एकैकत्र मूलत्वेन§ सम्यक् स्थापितवन्तः। तत्रासुरसम्बन्धि यद्धनं, तदेतद्देवा अनया वामभृता स्वेष्टकया विनाशितवन्तः, अतो वामं हरन्ति नाशयन्तीति व्युत्पत्त्या हकारस्थाने भकारादेशे सति वामभृदिति नाम सम्पन्नं। अतो यजमानोऽप्येतदुपधानेन भ्रातृव्यस्य धनं विनाशयति॥

---

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। अभिमानिदेवत्वादिति पाठो भवितुं युक्तः।

† एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'अर्द्धर्चमिमं' इत्याकारकः कश्चित्पाठो भवितुं युक्तः।

‡ वामभृदाख्याया इति पाठो भवितुं युक्तः।

§ गूढत्वेन इति आदर्शपुस्तकपाठः।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'प्रवाङगिष्टकायां हिरण्मयकलावध्यूह्य यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इति द्वाभ्यां वामभृतम्'- इति। तत्र हिरण्मयकलौ विधत्ते,—हिरण्मूर्द्धी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिर्वामं ज्योतिषैव अस्य ज्योतिर्वामं वृङ्क्ते"(८) इति। हिरण्मयकलद्वयं मूर्द्ध्नि उपरिभागे यस्या इष्टकायाः सा हिरण्मूर्द्धी, हिरण्यं प्रकाशरूपत्वात् ज्योतिः, वाममपि मणिमुक्तादिकं तथा ज्योतिः॥

"यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः" इत्यादिमन्त्रद्वयं तत्र विनियुङ्क्ते,—द्वियजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै(९) इति। द्वे यजुषी यस्यां वामभृतः सा द्वियजुः। इदञ्च वामभृद्ब्राह्मणं "स्वयमातृणामुप दधाति" (५।२।८) इत्यनुवाके दूर्वेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं "देवलक्ष्मं वै त्र्यालिखिता"(२) इत्यतः पूर्वं द्रष्टव्यम्॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः॥४॥

आपो॑ वरु॑णस्य॒ पत्न॑य आस॒न् ता अ॒ग्निर॒भ्य॑ध्याय॒त् ताः सम॑भव॒त् तस्य॒ रेतः॒ परा॑पत॒त् तदि॒यम॑भव॒द् यद्द्वि॒तीयं॒ परा॑पत॒त् तद॒सावभवदि॒यं वै वि॒राड॒सौ स्व॒राड् यद् वि॒राजा॑वुप॒दधा॑ती॒मे ए॒वोप॑ ध॒त्ते(१) यद्वै अ॒सौ रेतः॑ सि॒ञ्चति॒ तद॒स्यां प्रति॑ तिष्ठति॒ तत् प्र जा॑यते॒ ता ओष॑धयः॥१॥

वीरुधो भवन्ति ता अग्निरत्ति[१] य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो भवति[२] यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामुभे उप दध्यादिमे एवास्मै समीची रेतः सिञ्चतो यः सिक्तरेता स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामन्यामुप दध्यादुत्तमायामन्याꣳ रेत एवास्य सिक्तमाभ्यामुभयतः परि गृह्णाति[४] संवत्सरं न कं ॥ २ ॥

चन प्रत्यवरोहेत् न हीमे कं चन प्रत्यवरोहतस्तदेनयोर्व्रतं[५] यो वै अपशीर्षाणमग्निं चिनुतेऽपशीर्षाऽमुष्मिन् लोके भवति यः सशीर्षाणं चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिंल्लोके भवति[७] चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहा गमन् वीतिहोत्रा ऋतावृधः समुद्रस्य वयुनस्य पत्मन् जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वा अहाऽमर्त्यꣳ हविः[८] इति स्वयमातृण्णामुपधाय जुहोति ॥ ३ ॥

एतद्वै अग्नेः शिरः सशीर्षाणमेवाग्निं चिनुते[९] सशीर्षाऽमुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद[१०] सुवर्गाय वै एष लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य यदयथापूर्वं क्रियते सुवर्ग्यमस्य तत् सुवर्ग्योऽग्निः[११] चितिमुपधायाभि मृशेत्[१२] चित्तिमचित्तिं चिनवद् वि विद्वान् पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान् राये च नः स्वपत्याय, देव दितिं

च रास्व अदि॑तिमु॒रु॒ष्येति॑(१३) य॒था॒पू॒र्वमे॒वैना॒मुप॑ ध॒त्ते प्रा॒श्वमे॑नं॒ चिनु॒ते सु॒व॒र्ग्योऽस्य भवति(१४) ॥ ४ ॥

ओष॑धयः । कं । जु॒हो॑ति । स्व॒प॒त्या॒य॒ । अ॒ष्टाद॑श च ॥४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

उखाहुतिः पुंग्निरसु वामश्च तृतीयके ।

अथ चतुर्थे रेतःसिगाद्या उच्यन्ते, यदुक्तं सूत्रकारेण,—'विराट् ज्योतिरिति तिस्रो रेतःसिचस्तासां द्वे प्रथमायां चित्यां यून उप दध्यात् सर्वा मध्यमायां विवयम एकां प्रथमायामेकामुत्तमायां स्थविरस्य' इति। तत्र दयोरुपधानं विधत्ते,—"आपो वरुणस्य पत्नयः आसन् ताः अग्निरभ्यध्यायन् ताः समभवत् तस्य रेतः परापतत् तदियमभवद् यद्द्वितीयं परापतत् तदसावभवत् इयं वै विराट् असौ स्वराट् यद्विराजौ उपदधाति इमे एवोप धत्ते"(१) इति। वरुणपत्न्यो या अप्-देवताः, 'ताः' कामुकः 'अग्निरभ्यध्यायत्', ध्यात्वा 'समभवत्', तत्र मानसेन सम्भावनेन स्खलितं रेतोऽधः अपतत्, 'तत्' च रेत 'इयं' पृथिवी 'अभवत्', द्वितीयवारं पतितं रेतो 'असौ' द्युलोकः 'अभवत्'। तत्र येयं पृथिवी सा विविधा प्राण्याधारत्वेन राजते इति 'विराट्' इत्युच्यते, या त्वसौ द्यौः, 'सा' स्वातन्त्र्येण राजते इति 'स्वराट्'। एवं सति अत्र द्वे विराजावुप

दध्यात्, विराट्शब्दोपेताभ्यां मन्त्राभ्यामुपधेये विराजौ। मन्त्रद्वयं च "विराड् ज्योतिरधारयत् सम्राड् ज्योतिरधारयद्" (४।२।९।४) इत्यत्राम्नातं व्याख्यातं च। अनेन विराड्द्वयोपधानेन इमे द्वे द्युभूमी एवायमुपधत्ते॥

तदेतद्विराडुपधानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—"यद्वै असौ रेतः सिञ्चति तदस्यां प्रति तिष्ठति तत् प्र जायते ता ओषधयः वीरुधो भवन्ति ता अग्निरत्ति"(२) इति। 'असौ' द्यौः यदेव 'रेतो' वृष्टिरूपं 'सिञ्चति', 'तद्' 'अस्यां' भूमौ प्रतिष्ठितं सत् नानाकारेण उत्पद्यते, 'ताः' च उत्पन्ना 'ओषधयो' व्रीहियवाद्याः','वीरुधो' नागवल्ल्यादयश्च भवन्ति। 'ताः' च जाठराग्निं 'अत्ति'। एवंविधे द्युभूमिरूपे* विराजाविति।

तयोः प्रशंसावेदनं प्रशंसति,—"य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो भवति"(३) इति॥

अथाधिकारिभेदेन प्रकारान्तरेण विशेषं विधत्ते,—"यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामुभे उप दध्यादिमे एवास्मै समीची रेतः सिञ्चतो यः सिक्तरेताः स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामन्यामुप दध्यादुत्तमायामन्याः रेत एवास्य सिक्तमाभ्यामुभयतः परि गृह्णाति,"(४) इति। 'रेतस्वी' युवा, तस्य 'प्रथमायाम् एव चितावुभयोरुपधाने सति ते 'उभे' अपि भूमिरूपे अनुकूले भूत्वा यजमानार्थं 'रेतः सिञ्चतः', 'सिक्तरेताः' स्थविरः, तस्य प्रथमोत्तमचित्योः क्रमेण द्वयोरुपधाने सति स्वकीयं रेत 'आभ्याम्'

* एवं विधा द्युभूमिरूपे विराजौ इति पाठो न सम्यक्।

इष्टकाभ्याम् 'उभयतः' परिगृहीतं भवति। एतद् विराड्ब्राह्मणं पूर्वोक्त-(५।५।३अ०)-वामभृद्ब्राह्मणादनन्तरमेव द्रष्टव्यम्।

अथाग्निचितः कञ्चिन्नियमं विधत्ते,—"संवत्सरं न कं चन प्रत्यवरोहेत् न हीमे कं चन प्रत्यवरोहतस्तदेनयोर्व्रतम्"[५] इति। अग्निञ्चित्वा संवत्सरपूर्त्तिपर्यन्तं वयोवृद्धेषु विद्यावृद्धेषु च समागतेष्वपि 'कम्' अपि पुरुषं प्रति अभ्युत्थानं न कुर्यात्, 'इमे' भूमिरूपे विराजौ इष्टके 'कम्' अप्युत्कृष्टं पुरुषं प्रति नाभ्युत्थानं कुरुतः, 'तद्' अनभ्युत्थानम् 'एनयोः' इष्टकयोः 'व्रतं', अतस्तयोरुपधातापि नाभ्युत्तिष्ठति। यद्यप्ययं नियमः क्षत्रब्राह्मणान्ते वक्तव्यः, तथापि विराड्द्वारेण स्तोतुमिहाम्नातः।

अथ कञ्चिद्धोमं विधातुं प्रस्तौति,—"यो वै अपशीर्षाणमग्निं चिनुतेऽपशीर्षाऽमुष्मिंल्लोके भवति, यः सशीर्षाणं चिनुते सशीर्षा अमुष्मिंल्लोके भवति"[६] इति। अग्नेः शिरोरादित्यपादित्याभ्यां यजमानोऽपि सुवर्गे तथा भवति।

विधित्सितस्य होमस्य मन्त्रमुत्पादयति,—"चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहागमन्वीतिहोत्रा ऋतावृधः समुद्रस्य वयुनस्य पत्मन् जुहोमि विश्वकर्म्मणे विश्वा अहा अमर्त्यꣳ हविः"[७] इति। 'यथा देवा इहागमन्',–येन प्रकारेण हविर्भाजो देवा अस्मिन् कर्मणि आगच्छन्ति, तथा अहं 'मनसा' मनोगतया भक्त्या, 'घृतेन' द्रव्येण, 'चित्तिं जुहोमि' देवानां चित्तमुपाददे, प्रसादयामि इत्यर्थः। कीदृशा देवाः?–'वीतिहोत्राः' कमनीयहविषः, 'ऋतावृधः' यज्ञस्य वर्धयितारः। तत ऊर्द्ध्वं 'विश्वकर्म्मणे' प्रजापतये, 'विश्वा

भ्वा' सर्वेष्वप्यहःसु,'अमर्त्यं' विनाशरहितं स्वाहुतं 'हविः' 'जुहोमि'। होमस्य स्थानमुच्यते,—'वयुनस्य' कमनीयस्य, 'समुद्रस्य' समुद्रवद् उत्कृष्टस्य, स्वयमातृण्णास्वरूपस्य 'पत्मन्' पतने आहुतियोग्ये उपरिभागे इत्यर्थः।

उत्पादितं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—"इति स्वयमातृण्णामुपधाय जुहोत्येतद्वै अग्नेः शिरः सशीर्षाणमेवाग्निं चिनुते"(८) इति। चित्तिं जुहोमीति यो मन्त्र उत्पादितः, 'इति' अनेन मन्त्रेण स्वयमातृण्णोपधानादनन्तरं जुहुयात्। एतदेवाहुतिस्वरूपं अग्नेः शिरःस्थानीयम्। अतः शिरःसहितमेवाग्निं चितवान् भवति।

वेदनं प्रशंसति,—"सशीर्षाऽमुष्मिंल्लोके भवति य एवं वेद"(९)—इति। तदेतद्धोमब्राह्मणं "स्वयमातृण्णाम्" इत्यनुवाके (५।२।८अ०) द्रष्टव्यम्।

अथाभिमर्शनं विधातुं प्रस्तौति,—"सुवर्गाय वै एष लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य यदयथापूर्वं क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत् सुवर्ग्योऽग्निः"(१०)—इति। योऽयमग्निरस्ति, स 'एष' स्वर्गलोकार्थं चीयते, अतः 'तस्य' अग्नेः 'यद्' अङ्गं 'अयथापूर्वं', क्रमोल्लङ्घनेन 'क्रियते', 'तद्' अङ्गम् 'असुवर्ग्यं' स्वर्गाय हितं न भवति। 'अग्निः' स्वर्गाय हितः; तस्मात् क्रममनुलङ्घ्यैव तदङ्गमनुष्ठेयम्।

अथ यदर्थं प्रस्तावः कृतः तद्विधत्ते,—"चितिमुपधायाभिमृशेत्"(११)—इति। उपधानादूर्ध्वं तामुपहितां चितिं हस्तेन स्पृशेत्।

तत्र मन्त्रमुत्पादयति,—चित्तिमचित्तिं चिनवद्वि विद्वान् पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्त्तान् राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च

राख अदितिमुरुष्येति"(११)—इति । अयमग्निः 'चित्तिमचित्तिम्, अस्मदीयां मानसीं भक्तिमभक्तिं च 'वि'-'चिनवत्', विविच्य निश्चिनोतु । कीदृशोऽग्निः ? 'पृष्ठेव वीता वृजिना च' 'विद्वान्'—पृष्ठोपलक्षितानि* सर्व्वावयवसदृशानि कर्म्माङ्गानि, 'वीता' कान्तानि, 'वृजिना च' स्खलितानि च,—इत्युभयं जानानः । तथा 'मर्त्तान्', मनुष्यरूपान् बहुलान् अस्मानपि 'विद्वान्' । हे 'देव', 'नः' अस्माकं 'राये' धनाय 'स्वपत्याय' च शोभनपुत्रार्थमपि 'दितिं' च 'रास्व' यद्देयं† तदपि देहि । 'अदितिमुरुष्य',—यदपि इतः परं न देयं, किन्तु पूर्वमेव दत्तं, तदपि बहुलं कर्तुमिच्छ ।

अनेन मन्त्रेणानुष्ठितमभिमर्शनं प्रशंसति,—"यथापूर्वमेवैनामुप धत्ते प्राञ्चमेनं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति"(१२)—इति । अत्र भक्त्यभक्त्योः स्खलनास्खलनयोर्विवेककारिणा वह्निना वैकल्यस्य समाहितत्वात् क्रममनुलङ्घ्यैव 'एनां' चितिम् 'उप'-'धत्ते', अग्निञ्च प्राङ्मुखं चिनुते; स चाग्निः 'अस्य' यजमानस्य स्वर्गाय हितो भवति । तदिदं ब्राह्मणं "पशुर्वा एष यदग्निः"—इत्यनुवाके (५।२।१०) प्रथमचितिसमाप्तौ द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

---

* पृष्ठोपलक्षित इति सर्व्वत्र पाठो न समीचीनः ।

† यद्देयमिति का० क्षी० पु० पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

विश्वकर्मा दिशाम्पतिः स नः पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः प्रजापती रुद्रो वरुणोऽग्निर्दिशाम्पतिः स नः पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः[१] एता वै देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ताभ्यो वा एष आ वृश्च्यते यः पशुशीर्षाण्युपदधाति हिरण्येष्टका उप दधाति एताभ्य एव देवताभ्यो नमस्करोति[२] ब्रह्मवादिनः ॥१॥

वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान् पशून् प्र दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति किं तत उच्छिꣳषतीति यद्धिरण्येष्टका उपदधाति अमृतं वै हिरण्यममृतेनैव ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो भेषजं करोति नैनान् हिनस्ति[३] प्राणो वै प्रथमा स्वयमातृण्णा व्यानो द्वितीयाऽपानस्तृतीया अनु प्राण्यात् प्रथमाꣳ स्वयमातृण्णामुपधाय प्राणेनैव प्राणꣳ समर्धयति व्यन्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानꣳ समर्धयत्यपान्यात् तृतीयामुपधायापानेनैवापानꣳ समर्धयत्यथो प्राणैरेवैनꣳ समिन्धे[४] भूर्भुवः सुवरिति स्वयमातृण्णा उप दधातीमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा एताभिः खलु वै व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत यदेताभिर्व्याहृतीभिः स्वयमातृण्णा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु ॥ ३ ॥

लोकेष्वधि प्रजायते[५] प्राणाय व्यानायापानाय वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद[६] अग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमजिगाꣳसन् तेन पतितुं नाशक्नुवन् ते एताश्चतस्रः स्वयमातृण्णा अपश्यन् ता दिक्षूपादधत तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन् यच्चतस्रः स्वयमातृण्णा दिक्षूपदधाति सर्वतश्चक्षुषैव तदग्निना यजमानः, सुवर्गं लोकमेति[७] ॥ ४ ॥

ब्रह्मवादिनः। व्यन्यात्। एषु। यजमानः। चीणि च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

रेतःसिग्घोमसंस्पर्शास्तुर्ये समुदीरिताः।

अथ पञ्चमे हिरण्येष्टकाद्या उच्यन्ते,—यदुक्तं सूत्रकारेण, 'विश्वकर्मा दिशां पतिः इति पञ्च हिरण्येष्टकाः प्रतिदिशमेकां मध्ये' इति। तत्र मन्त्रानुत्पादयति,—"विश्वकर्मा दिशाम्पतिः स नः पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः प्रजापतीरुद्रो वरुणोऽग्नि-र्दिशाम्पतिः स नः पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः"[१]—इति।

योऽयं 'विश्वकर्मा' 'दिशां' पालकः, 'सः' अस्मदीयान् 'पशून्' अस्मांश्च रक्षतु, 'तस्मै' विश्वकर्मणे 'नमः'। प्रजापतिरित्यादिभिः पदैश्चत्वारो मन्त्राः उत्पन्नाः सर्वत्रानुषङ्गाय दिशाम्पतिरिति पुनःपाठः।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—"एता वै देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ताभ्यो वै एष आ वृश्च्यते यः पशुशीर्षाण्युपदधाति हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव देवताभ्यो नमस्करोति"(१)—इति। पुरुषाश्वर्षभवृष्णिवस्तानामेतेषां पशूनां विश्वकर्मादयः स्वामिभूता 'देवताः', एवं सति पशुशीर्षोपधाने 'ताभ्यो' देवताभ्य 'आ-वृश्च्यते', तासां देवतानां द्रोही भवतीत्यर्थः। अतस्तत्परिहाराय हिरण्येष्टका उपदध्यात्। हिरण्यशकला एव हिरण्येष्टकाः, तदुपधानेन ताभ्यो 'नमस्करोति', तन्मन्त्रेषु 'तस्मै नमः' इति दर्शनात्।

प्रकारान्तरेण हिरण्येष्टकाः प्रशंसति,—"ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान् पशून् प्र दधाति शुचारण्याननर्पयति किं तत उच्छिꣳषतीति यद्धिरण्येष्टका उपदधाति अमृतं वै हिरण्यममृतेनैव ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो भेषजङ्करोति नैनान् हिनस्ति"(२)—इति। लोके हि द्विविधा एव पशवः,—ग्राम्याश्चारण्याश्चेति, तत्र 'ग्राम्यान्' पुरुषाश्वादीन् अयं यजमानश्चीयमाने 'अग्नौ' स्थापितवान्; 'मयुमारण्यमनु ते दिशामि' —इत्यादिभिर्मन्त्रैः 'आरण्यान्' च शोकेन योजितवान्*। 'ततः' उभयविधेभ्यः पशुभ्योऽन्यत्तु यदनुपहितं† पशुस्वरूपं 'किं' नामोच्छिष्यते?

---

* योजिता इति आदर्शपुस्तके पाठः।

† अन्यदनुदितमिति आदर्शपुस्तके पाठः।

अतः कष्टोऽयं सर्वकर्मोपद्रवको यजमानव्यापार* इति 'ब्रह्मवादिनः' परस्परमाहुः। तत्रैतदुत्तरं द्रष्टव्यं नायं कष्टो व्यापारः,—यस्मादयं 'हिरण्येष्टका उपदधाति', 'हिरण्यं' च 'अमृतम्', तेन 'अमृतेन' 'ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो', भेषजकरणात् एतदीयहिंसादोषं न प्राप्नोति। एतच्चोपलक्षणं,—आरण्यपशुशोकस्यापि भेषजमेतदिति द्रष्टव्यम्। एतासां हिरण्येष्टकानां चेष्टकाभ्य ऊर्ध्वभावित्वात् तद्ब्राह्मणानन्तरमेवैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम्।

अथ तिसृणां स्वयमातृण्णानामुपधानानन्तरं प्राणनादिकं विधत्ते,—"प्राणो वै प्रथमा स्वयमातृण्णा व्यानो द्वितीया अपानस्तृतीया अनु प्राण्यात् प्रथमाᳬ स्वयमातृण्णामुपधाय प्राणेनैव प्राणᳬ समर्धयति व्यन्याद् द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानᳬ समर्धयति अपान्यात् तृतीयामुपधायापानेनैवापानᳬ समर्धयति अथो प्राणैरेव एनᳬ समिन्धे"(४)—इति। प्रथममध्यमोत्तमचितिषु तिस्रः स्वयमातृण्णाः, ताश्च क्रमेण प्राणव्यानापानस्वरूपा प्राग्वृत्ति-मध्यवृत्ति-पश्चाद्वृत्तित्व-साम्यादतः प्रथमचितौ स्वयमातृण्णाम् उपधाय 'प्राण्यात्' उच्छ्वासं कुर्यात्। मध्यमचितौ 'व्यन्यात्' प्राणापानस्तम्भनं कुर्यात्। उत्तमचितौ 'अपान्यात्',—निश्वासं कुर्यात्। स एवं सति स्वकीयैः प्राणादिभिरग्नेः प्राणादीन् 'समर्धयति'। अपि च प्राणवायुभिरेव एनमग्निं प्रदीपयति।

अथ तिसृषु स्वयमातृण्णासु व्याहृतित्रयं क्रमेण विनियुङ्क्ते,—"भूर्भुवः सुवरिति स्वयमातृण्णा उपदधातीमे वै लोकाः स्वयमा-

---

* सर्व्वकर्म्मोपद्रवयजमानकार्य्यं इति का० क्री० पु० पाठः। सर्व्वकर्म्मोपद्रवकार्य्यंजयमानव्यपार इति तु आदर्शपुस्तके पाठः।

ष्टका एताभिः खलु वै व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत यदेताभि-र्व्याहृतीभिः स्वयमातृणा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु लोकेषु अधि प्रजायते"(५) इति। तत्तत्स्वयमातृणोपधानब्राह्मणानन्तरमेव एतदपि ब्राह्मणं विभज्य योजयितव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वेति चतस्रः स्वयमातृणाः प्रतिदिशम्' इति। तत्र मन्त्रानुत्पादयति,—"प्राणाय व्यानायापानाय वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद"(६) इति। प्राणादिपदैश्चत्वारो मन्त्राः, 'प्राणाय', 'त्वा चक्षुषे त्वा तया'—इत्यादि सर्वत्रानुषज्यते। हे पूर्वदिग्वर्त्तिस्वयमातृणे, प्राणवृत्तिसिद्ध्यै त्वामुपदधामि, 'चक्षुषे' दृष्टिसिद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि, या तव स्वामिभूता देवता, 'तया' अनुगृहीता 'ध्रुवा' सती इह 'सीद' उपविश, यथाऽङ्गिरोभिः उपहिता ध्रुवा, तद्वत्। एवं व्यानायेत्यादिमन्त्रत्रये योजनीयम्।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—"अग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमजिगाꣳसन् तेन पतितुं नाशक्नुवन् ते एताश्चतस्रः स्वयमातृणा अपश्यन् ता दिक्षूपादधत तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन् यच्चतस्रः स्वयमातृणा दिक्षु उपदधाति सर्वतश्चक्षुषैव तदग्निना यजमानः सुवर्गं लोकमेति"(७) इति। पुरा कदाचिद्देवाश्चीयमानमग्निं साधनं कृत्वा स्वर्गं प्राप्तुमैच्छन्, 'तेन' चाग्निना साधनेन प्राप्तुं 'नाशक्नुवन्'; अतः अग्निसाधनबलेन स्वयमातृणां निश्चित्योपधाय तच्चक्षुषेन सर्वदिग्वगतेन 'चक्षुषा' स्वर्गं प्राप्ताः, तदीयमन्त्रेषु हि, 'चक्षुषे त्वा'—इत्यादि सर्वेष्वप्यनुषक्तं। अत एताश्चतस्रः स्वयमातृणाश्चतसृषु दिक्षु उपधाय

सर्वैर्दिगवगतचतुर्युक्तेनाग्निना* स्वर्गं प्राप्नोति। हिरण्येष्टकाब्राह्मणेन सहैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम्॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥०॥

अग्न आ याहि वीतय इत्याहाह्वतैवैनमग्निं दूतं वृणीमह इत्याह हुत्वैवैनं वृणीतेऽग्निनाग्निः समिध्यत इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्याह समिद्ध एवास्मिन्निन्द्रियं दधात्यग्नेः स्तोमं मनामह इत्याह मनुत एवैनम्(१) एतानि वै अह्नाꣳ रूपाणि॥ १॥

अन्वहमेवैनं चिनुतेऽवाह्नाꣳ रूपाणि रुन्धे(२) ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद् यातयाम्नीरन्या इष्टका अयातयाम्नी लोकंपृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्येति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृहस्पतिश्चायातयामानः(३) अनुचरवती भवत्यजामित्वाय(४) अनुष्टुभानुचरत्यात्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुप् तस्मात् प्राणः सर्वाण्यङ्गानि अनु चरति(५)ता अस्य सूददोहसः॥ २॥

---

* चक्षुर्युक्तेनाग्निना इति सर्व्वत्र पाठो न समीचीन इव प्रतिभाति।

20

इत्याह तस्मात्परुषि-परुषि रसः[६] सोमᳬ श्रीणन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्नि अन्नमेवाव रुन्धे अर्को वै अग्निरर्कोऽन्नमन्नमेवाव रुन्धे[७] जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिव इत्याहेमानेवास्मै लोकान् ज्योतिष्मतः करोति[८] यो वै इष्टकानां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति तया,देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्याह एषा वै इष्टकानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति[९] ॥ ३ ॥

रूपाणि। ह्रदहोहसः। तया। षोडश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

हिरण्यस्वयमातृण्णाभिधाः पञ्चम ईरिताः।

अथ षष्ठेऽर्क्या रूपादयः कथ्यन्ते। यदुक्तं सूत्रकारेण,—'अग्न आ याहि वीतये[१] अग्निं दूतं वृणीमहे[२] अग्निनाग्निः समिध्यते[३] अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्[४] अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्रमद्य* दिविस्पृशं देवस्य द्रविणस्य[५] इति पञ्चाक्षाᳬ रूपाणि' इति। तदिदं विधातुं मन्त्राणां तात्पर्याणि क्रमेण दर्शयति;—"अग्न आ याहि वीतये इत्याहाहूतैवैनमग्निं दूतं वृणीमह इत्याह हुत्वैवैनं वृणीतेऽग्निनाग्निः समिध्यते इत्याह, समिन्ध एवैनमग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्याह, समिद्ध एवास्मिन्निन्द्रियं दधात्यग्नेः स्तोमं मनामहे इत्याह मनुते एवैनम्[१]"

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः।

इति। प्रथममन्त्रे, 'आ याहि' इत्युक्तत्वादाह्वानं प्रतीयते। द्वितीये तु, 'हवामहे' इत्युक्तत्वात् आह्वय पश्चादरणं प्रतीयते। तृतीये, 'समिध्यते' इत्युक्तत्वात् समिन्धनम् प्रतीयते। चतुर्थे, 'वृषाणि अव्रवत्' इति प्रत्युवधोक्तेः सामर्थ्यं प्रतीयते। पञ्चमे तु 'मनामहे' इत्युक्तत्वान्मननं प्रतीयते। तत्र प्रथमद्वितीयौ होतृकाण्डे (ब्रा०-३।५।२ख०) 'प्र वो वाजाः'—इत्यनुवाके समाम्नातौ, तौ चास्माभिर्द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके (७।२। एवं ८।५) सामिधेनीब्राह्मणे व्याख्यातौ। तृतीयो 'यस्त्वा हृदा' इत्यनुवाके (१।४।४६।१) समाम्नातत्वात् तत्रैव व्याख्यातः। चतुर्थस्तु चतुर्थकाण्डस्य तृतीयप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके (१३।१) व्याख्यातः। पञ्चमः शाखान्तरगतः। एतैर्मन्त्रैरुपधेयानामिष्टकानाम् 'अह्नां रूपाणि' इत्येतन्नामधेयम्।

तेषामुपधानविधिमर्थवादेनोन्नयति,—"एतानि वै अह्नाꣳ रूपाणि अन्वहमेवैनं चिनुतेऽवाह्नाꣳ रूपाणि रुन्धे[१]" इति। पञ्चसु अहःसु तस्यां तस्यां चितावुपधेयत्वादेतन्मन्त्रसाध्यानि इष्टकास्वरूपाणि अह्नां रूपाणीत्युच्यन्ते। तान्युपदध्यादिति विधिरुन्नेयः। तदुपधानेन सर्वदा प्रतिदिनमग्निं चितवान् भवति, कालविशेषाणामह्नां स्वरूपं च प्राप्नोति। एतच्च ब्राह्मणवाक्यं तत्तच्चितिप्रस्तावे विभज्य द्रष्टव्यम्।

अथ लोकंपृणाया विधिमर्थवादेनोन्नयति,—"ब्रह्मवादिनो वदन्ति, कस्मात् सत्याद् यातयाम्नीरन्या इष्टका अयातयाम्नी लोकंपृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्येति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृहस्पतिश्चायातयामानः[२]" इति। "लोकं पृण छिद्रं पृण" (ब्रा०३।१।९।१)

इति मन्त्रेणोपधेया लोकंपृणा तद्व्यतिरिक्तानामिष्टकानामेकस्यां चितौ सकृदेवोपधानं, तावतैव गतसारत्वात्; लोकंपृणायास्तु अगतसारत्वाद् असकृदुपधानं क्रियते, तदेतदगतसारत्वम् 'कस्मात्' कारणात्?—इति ब्रह्मवादिभिः पृष्टे सति ऐन्द्राग्नत्वात् बार्हस्पत्यत्वाच्चेति बुद्धिमान् उत्तरं ब्रूयात्, 'इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिः'—इति मन्त्रे समाम्नातत्वात् तदीयत्वम्। इन्द्राग्नी बृहस्पतिरित्येते देवाः सामर्थ्यातिशयोपेतत्वात् कदाचिदपि गतसारा न भवन्ति। तादृशीमयातयाम्नीं लोकंपृणाख्यामिष्टका-मुपदध्याद्-इति विधिरुन्नेयः।

अथ लोकंपृणेतिमन्त्रस्य मन्त्रान्तरोपेतत्वं विधत्ते,—"अनु-चरवती भवत्यङ्गानामिष्ट्या(४)" इति। "लोकं पृण छिद्रं पृण" इति मन्त्रम् 'अनु' पश्चात् चरति पठ्यते इत्यनुचरः* द्वितीयमन्त्रः, तेनाप्युपधेयत्वात्† इयमिष्टका अनुचरवती। एकेनैव मन्त्रेण पुनः-पुनरुपधाने सति आलस्यं भवेत्, मन्त्रान्तरसद्भावे तु तदालस्यं न भवति।

अनुचरमन्त्रं सामान्यतो विधाय पुनर्विशेषतो विधत्ते,—"अनु-ष्टुभा अनुचरत्यात्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुप् तस्मात् प्राणः सर्वाणि अङ्गानि अनु चरति(५)" इति। लोकंपृणेति मन्त्र 'आत्मा' शरीरम्; अनुचररूपो द्वितीयोऽनुष्टुप्छन्दस्कः प्राणरूपः, यस्मादेवं, तस्माल्लोकेऽपि प्राणवायुः सर्वान् शरीरावयवाननुसृत्य चरति।

---

* 'अनुचरवतो' इति आदर्शपुस्तकपाठः। 'अनुचरोवतो' इति का० क्री० पुस्तकपाठः।

† 'तेन ह्युपधेयत्वात्' इति आदर्शपुस्तकपाठः।

तस्मिन्ननुवाक्ये प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—"ता अस्य सूददोहस इत्याह तस्मात्पर्वणि-पर्वणि रसः[६] इति । सूदशब्देन दोहनीयः क्षीरादिरस उपलक्ष्यते । सूदं दुहन्तीति 'सूददोहसः', 'ताः' इष्टकाः, यस्मादत्रैवमुक्तं, 'तस्मात्' सोमवल्ल्यामपि, 'पर्वणि-पर्वणि' तत्तत्पर्वणि 'रसः' अवतिष्ठते ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—"सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्नि अन्नमेवाव रुन्धेऽर्को वै अग्निरर्कोऽन्नमन्नमेवाव रुन्धे[७]" इति । पृश्नयः श्वेतगोरूपा इष्टकाः, अन्नञ्च श्वेतवर्णं, तस्मादन्नप्राप्तिः* । किञ्च इष्टकचितोऽग्निरर्चनीयः, अन्नं चार्चनीयं, तस्मादप्यन्नप्राप्तिः ।

द्वितीयार्द्धे 'त्रिष्वारोचने दिवः'—इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—"अन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिव इत्याहेमानेवास्मै लोकान् ज्योतिष्मतः करोति[८]" इति । त्रिशब्देन लोकत्रयं गृह्यते, आरोचन-शब्देन ज्योतिः, "यावती वै पृथिवी" (५।२।३) इत्यनुवाके 'अयो-दश लोकंपृणा उप दधाति' इत्यावृत्तेर्विहितत्वाद् यातयामत्वशङ्कायां तत्परिहारोऽत्राम्नातः, अतस्तत्रैवेदं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् । तत्र मन्त्रामात्र-विधिमभिप्रेत्य त्रिविध्युन्नयनमुक्तं; यदा तु तत्रैव विशिष्टोपधानविधिः, तदानीं नात्र विधिरुन्नेतव्यः ।

अथ सर्वेष्टकाशेषत्वेन "तया देवतया" इति मन्त्रं विधत्ते,—"यो वै इष्टकानां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्

* 'अन्नं प्राप्तम्' इति आदर्शपुस्तकपाठः । 'अन्नं प्राप्तिः' का० क्री० पुस्तकपाठः । एवं परत्रापि ।

ध्रुवा सीदेत्याह एषा वै इष्टकानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति[९]"-इति। मन्त्रे ध्रुवेत्यभिधानादेवोपधाने सति इष्टकाः प्रतिष्ठिता भवन्ति, अतः सर्वास्वपि इष्टकासु इमं मन्त्रं पठेदित्यभिप्रायः। इदं ब्राह्मणं स्वयमातृण्णोपधानब्राह्मणे द्रष्टव्यम्॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः॥०॥

सुवर्गाय वै एष लोकाय चीयते यदग्निर्वज्र एकादशिनी यदग्नावेकादशिनीं मिनुयाद्वज्रेणैनꣳ सुवर्गाल्लोकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनुयात् स्वरुभिः वि पशून् अर्द्धयेदेकयूपं मिनोति नैनं वज्रेण सुवर्गाल्लोकादन्तर्दधाति न स्वरुभिः पशून् वि अर्धयति[१] वि वै एष इन्द्रियेण वीर्य्येण ऋध्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामत्यैन्द्रिया ॥ १

ऋचा आक्रमणं प्रतीष्टकामुप दध्यान्नेन्द्रियेण वीर्य्येण व्यृध्यते[२] रुद्रो वै एष यदग्निस्तस्य तिस्रः शरव्याः प्रतीची तिरश्ची अनूची ताभ्यो वै एष आ वृश्चते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा तिसृधन्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्ताभ्य एव नमस्करोत्यथो ताभ्य एवात्मानं निष्क्रीणीते[३] यत् ते रुद्र पुरः ॥ २ ॥

धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण

मस्करोमि यत्ते रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र पश्चाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र इदावत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र उत्तराद्धनुस्तत् ॥ ३ ॥

वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र उद्वत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र उपरि धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि(४) रुद्रो वै एष यदग्निः स यथा व्याघ्रः क्रुद्धस्तिष्ठत्येवं वै एष एतर्हि सञ्चितमेतैरुप तिष्ठते नमस्कारैरेवैनꣳ शमयति(५) येऽग्नयः ॥ ४ ॥

पुरीष्याः॰ प्रविष्टाः पृथिवीमनु तेषां त्वमस्युत्तमः प्र णो जीवातवे सुव । आपन्त्वा अग्ने मनसा आपन्त्वा अग्ने तपसा आपन्त्वा अग्ने दीक्षया आपन्त्वा अग्ने उपसद्भिरापन्त्वा अग्ने सुत्यया आपन्त्वा अग्ने दक्षिणाभिरापन्त्वा अग्ने अवभृथेन आपन्त्वा अग्ने वशया आपन्त्वा अग्ने स्वगाकारेण(६) इत्याह, एषा वै अग्नेराप्तिस्तयैवैनमाप्नोति(७) ॥ ५ ॥

ऐन्द्रिया । पुरः । उत्तराद्धनुस्तत् । अग्नयः । आह । अष्टौ च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अङ्गां रूपाणीरितानि सर्वं लोकंपृणा* तथा।

अथ सप्तमे यूपैकत्वादीन्युच्यन्ते। यदुक्तम्, अश्वमेधकाण्डे, 'एकयूपो वैकादशिनी वा। अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति। एकविꣳशिन्यश्वमेधेस्य' इति। तत्र विकल्पेन प्राप्तां यूपैकादशिनीमपोह्य यूपैकत्वमेव विधत्ते,—"सुवर्गाय वै एष लोकाय चीयते यदग्निर्वज्र एकादशिनी यदग्नौ एकादशिनीं मिनुयाद्वज्रेणैनꣳ सुवर्गाल्लोकादन्तर्दध्याद् यत् न मिनुयात् स्वरुभिः पशून् वि अर्धयेदेकयूपं मिनोति नैनं वज्रेण सुवर्गाल्लोकादन्तर्दधाति न स्वरुभिः पशून् वि अर्धयति(१)" इति।

योऽयमग्निः स एष सुवर्गार्थं चीयते, यूपैकादशिनी च वज्रसमाना। तत्रेदं विचार्यते, किमग्नौ पश्वर्थं यूपैकादशिनी कर्त्तव्या न वा? इति। यदि तामेकादशिनीं प्रक्षिपेत्, तदा तद्रूपेण वज्रेण एनमग्निं स्वर्गलोकादन्तर्हितं कुर्यात्, बहुयूपव्यवधानात् स्वर्गो न दृश्येत। अथ तामेकादशिनीं न प्रक्षिपेत्, तदानीं पशून् स्वरुभिर्वियोजयेत्, स्वरुशब्देन यूपतक्षणकालीनानि शकलान्युच्यन्ते; यूपाभावे च कथं तानि सम्भवेयुः, तदभावे च 'स्वरुणा पशुमनक्ति' इत्येतन्न सिध्येत्। अतोभयदोषपरीहारायैकं यूपं प्रक्षिपेत्। तदानीं वज्रात्मकबहुयूपव्यवधानाभावादिममग्निं स्वर्गादन्तर्हितं न करोति। यूपसद्भावेन स्वरुसद्भावात् तद्वियोगोऽपि न भविष्यति। अस्य च ब्राह्मणस्य चोदकप्राप्तापवादरूपत्वान्नाम्नाते कस्मिंश्चिदप्यनुवाकेऽन्तर्भावः†।

---

* एवमेव सर्व्वत्र पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति।

† नाम्नातः कस्मिंश्चिदप्यनुवाकेऽन्तर्भाव—इति का० क्री० पुस्तकपाठः।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—"इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्युत्तरेण पुच्छाप्ययमन्त्रविधाक्रमणं प्रतीष्टकामुपदध्यात्"—इति। पुच्छाप्ययः, पुच्छपक्षयोः सन्धिः। तदिदं सूत्रोक्तमुपधानं विधत्ते,—"वि वै एष इन्द्रियेण वीर्येण ऋध्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति ऐन्द्रिया ऋचा आक्रमणं प्रतीष्टकामुप दध्यान्नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते(१)"—इति। 'यः' उपधानकर्ता चयनकाले 'अग्निम्' 'अधिक्रामति', स 'एष' इन्द्रियसामर्थ्येन* वियुक्तो भवति। अतस्तत्परिहाराय 'आक्रमणं' प्रतिपादप्रक्षेपस्थाने काञ्चिद् 'इष्टकाम्' 'इन्द्रं विश्वा अवीवृधत्' (४।६।२।४) इति ऋचा 'उप'-'दध्यात्'। सा च अग्निप्रणयनप्रस्तावे समाम्नातत्वात् तत्रैव व्याख्याता। अत्र पुनर्वाचनिकं विनियोगान्तरम्। एतदुपधानेन इन्द्रियसामर्थ्यवियोगो न भवति। एतच्च ब्राह्मणं 'शं यु'-बार्हस्पत्यादेराक्रमणब्राह्मणात् (५।२।६) पूर्वं द्रष्टव्यम्।

अथ धनुर्दानं विधत्ते,—"रुद्रो† वै एष यदग्निस्तस्य तिस्रः शरव्याः प्रतीची तिरश्ची अनूची ताभ्यो वै एष आ वृश्च्यते योऽग्निं चिनुते योऽग्निं चित्वा तिसृधन्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्ताभ्य एव नमस्करोति अथो ताभ्य एवात्मानं निष्क्रीणीते(२)"—इति। योऽयमग्निः स 'एष' 'रुद्रः' क्रूरो देवः। 'रुद्रो वै क्रूरः' (६।२।३) इति ह्यन्यत्राम्नातम्। 'तस्य' च क्रूरस्य 'तिस्रः' 'शरव्याः' शरेण साध्याः, प्रत्यञ्चः तिस्रः शरव्याः। यद्वा हिंसकत्वात् इषुरेव शरव्या‡, सा च

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'इन्द्रियेण सामर्थ्येन च' इति पाठो भवितुं युक्तः।

† 'इन्द्रो वै' इति का० क्रौ० पु० पाठः।

‡ 'शरव्याः' इति सर्व्वत्र सविसर्गपाठो न सम्यक्।

धा,—'प्रतीची' संमुखमागच्छन्ती, 'तिरश्ची' पार्श्वयोश्च* गच्छन्ती, 'अनूची' पृष्ठत आगच्छन्ती चेति। एवं सति 'योऽग्निं चिनुते', स 'एव' 'ताभ्यः' इषुभ्यो निमित्तभूताभ्य 'आ वृश्च्यते' सर्वतश्छिद्यते, ताभिः प्रहृतो भवति इत्यर्थः। अतस्तत्परिहाराय तिसृभिरिषुभिर्युक्तमेकं धनुः 'अयाचितम्' अपि 'ब्राह्मणाय दद्यात्'। तेन दानेन बाधिकाभ्यः 'ताभ्य' इषुभ्यो 'नमस्करोति' 'एव'। अपि च 'ताभ्यः' इषुभ्यः सकाशात् 'एव' 'आत्मानं' स्वशरीरं 'निष्क्रीणीते'।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—"तिसृधन्वमयाचितं यजमानो ब्राह्मणाय दत्वा यत्ते रुद्र पुरोधनुरिति तैर्यथालिङ्गमुपतिष्ठते"—इति। तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति, "यत्ते रुद्र पुरो धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र पश्चाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र इदावत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र उत्तराद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र इदुवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र उपरिधनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि(४)"—इति। हे 'रुद्र', 'पुरः' पूर्वस्यान्दिशि 'ते' त्वदीयं 'यत्' 'धनुः' अस्ति, तदनुसृत्य 'वातो' 'वातु' प्रसरतु। किमर्थं? 'ते' त्वदर्थं, त्वत्सहायार्थमित्यर्थः। त्वया बाणे मुक्ते सति यदा वायुरनुकूलो भवति, तदा बाणः शीघ्रमुद्गच्छति, तदिदं साहाय्यम्। हे 'रुद्र', 'ते' 'त्वदीयाय' 'तस्मै' धनुषे 'संवत्सरेण' कालेन नमोऽस्तु, एकस्मिन्

* अत्र चकारो न साधुरिव प्रतिभाति।

संवत्सरे निरन्तरं नमस्करोमीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। प्रभवविभवादीनां षष्टिसंवत्सराणां मध्ये एकैकस्मिन् पञ्चके स्थिताः संवत्सराः क्रमेण संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरेदुवत्सरवत्सरशब्दैराकृति-विवक्षिताः*। प्रथमः संवत्सरः, द्वितीयः परिवत्सरः, तृतीयः इदावत्सरः, चतुर्थः इदुवत्सरः, पञ्चमो वत्सरः। एवं सति एकैकदिग्वर्तिषमुखे निरन्तरमेकैकस्मिन् संवत्सरे नमस्कारः कृतो भवति।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपस्थानं विधत्ते,—"रुद्रो वै एष यदग्निः स यथा व्याघ्रः क्रुद्धस्तिष्ठत्येवं वै एष एतर्हि सञ्चितमेतैरुप तिष्ठते नमस्कारैरेवैनꣳ शमयति(५)"—इति। लोके क्रुद्धो व्याघ्रो गर्जन् भक्षणोद्यतो यथा भयङ्करस्तिष्ठति, एवमेवैष सम्यक् चितोऽग्निः उग्रः सन् उपस्थाने सति तन्मन्त्रगतैर्नमस्कारैः शान्तो भवति। तदिदमुप-स्थानब्राह्मणं शतरुद्रीयहोमब्राह्मणाद् (५।४।३) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—"येऽग्नयः पुरीष्या इति प्रयास्यन्नाग्निभि†रग्निं यजमान उपतिष्ठते" इति। तदिदं विधातुं मन्त्रान् पठति,—"येऽग्नयः पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु तेषां त्वमस्युत्तमः प्र णो जीवातवे सुव। आपं त्वा अग्ने मनसा आपं त्वा अग्ने तपसा आपं त्वा अग्ने दीक्षया आपं त्वा अग्ने उपसद्भिरापं त्वा अग्ने सुत्यया आपं त्वा अग्ने दक्षिणाभिरापं त्वा अग्ने अवभृथेनापं त्वा अग्ने वशया आपं त्वा अग्ने स्वगाकारेण(६)" इति। हे अग्ने, मया चीयमाना ये केचिदन्येऽग्नयश्चीय-मानाः, 'पुरीष्याः' मृदा निष्पाद्याः 'पृथिवीम्' 'अनु' 'प्रविष्टाः' सन्ति,

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। आकृतिर्विवक्षितेति किंवा आकृतयो विवक्षिता इत्येव पाठो भवितुं युक्तः।

† प्रयास्यन्नाग्नीभिरिति सर्व्वत्र पाठः।

'तेषां' मध्ये 'त्वम्' 'उत्तमः' 'असि', तादृशः 'त्वं' 'नः' अस्मान् 'जीवातवे' जीवनौषधाय चिरं जीवितुं 'प्र'-'सुव' प्रकर्षेण प्रेरय। हे 'अग्ने', त्वाम् 'आपम्' प्राप्तवानस्मि। सामान्येनोक्ता प्राप्तिः पुनर्विशेष्यते,—सङ्कल्पमारभ्य वशानूबन्ध्यास्वगाकारपर्यन्ता ये सोम-प्रयोगावयवाः, तैः सर्वैः त्वां प्राप्तोऽस्मि। मनः सङ्कल्पः, वचो* मन्त्रोच्चारणं, तपः अनशनं, दानं, दीक्षा मौनादिनियमः, उपसदः दिनत्रयानुष्ठेया होमाः, सुत्या सोमग्रहहोमः, दक्षिणा द्वादशशत-गवादयः, अवभृथो जले होमः, वशा अनूबन्ध्यापशुः। स्वगाकारः अवशिष्टावदानसंपूर्त्या स्वाधीनत्वकरणम्। अत्रापि 'आपं त्वा अग्ने'— इत्यनुषज्यते।

एतन्मन्त्रसाध्यं प्रयाणकालीनोपस्थानविधिं मन्त्रव्याख्यानरूपेणार्थ-वादेनोन्नयति,—"इत्याहैषा वै अग्नेराप्तिस्तयैवैनमाप्नोति(७)"—इति। योऽयं मन्त्रः पठितः, तं मन्त्रमुक्तप्रकारेण प्रयाणकाले ब्रूयात्, 'एषा' एव मन्त्रपाठानुष्ठितिः 'अग्नेः' प्रापिका, तस्मात् 'तयैव' अग्निं 'प्राप्नोति'॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः॥७॥

गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते प्राणमेवास्मिन् दधाति बृहद्रथन्तराभ्यां पक्षावोज एवास्मिन् दधाति ऋतुस्था-यज्ञायज्ञियेन पुच्छमृतुष्वेव प्रति तिष्ठति पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठानि तेज एवास्मिन् दधाति(१) प्रजापति-

---

* संहितायां वचोदानयोरुल्लेखो नास्ति।

रुग्निमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः पराङैत् तं वारवन्तीयेन
अवारयत तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वꣳ श्यैतेन
श्येती अकुरुत तच्छ्यैतस्य श्यैतत्वम् ॥ १ ॥

यद्वारवन्तीयेनोपतिष्ठते वारयत एवैनꣳ श्यैतेन
श्येतं कुरुते(२) प्रजापतेर्हृदयेनापि पक्षं प्रत्युपतिष्ठते
प्रेमाणमेवास्य गच्छति(३) प्राच्या त्वा दिशा सादयामि
गायत्रेण छन्दसा अग्निना देवतया अग्नेः शीर्ष्णा अग्नेः
शिर उप दधामि दक्षिणया त्वा दिशा सादयामि
त्रैष्टुभेन छन्दसेन्द्रेण देवतया अग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षमुप
दधामि प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि ॥ २ ॥

जागतेन छन्दसा सवित्रा देवतया अग्नेः पुच्छेनाग्नेः
पुच्छमुप दधामि उदीच्या त्वा दिशा सादयामि
आनुष्टुभेन छन्दसा मित्रावरुणाभ्यां देवतया अग्नेः
पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधामि ऊर्ध्वया त्वा दिशा सादयामि
पाङ्क्तेन छन्दसा बृहस्पतिना देवतया अग्नेः पृष्ठेनाग्नेः
पृष्ठमुप दधामि(४) यो वै अपात्मानमग्निं चिनुते
अपात्माऽमुष्मिन् लोके भवति यः सात्मानं चिनुते
सात्माऽमुष्मिन् लोके भवत्यात्मेष्टका उप दधात्येष
अग्नेरात्मा सात्मानमेवाग्निं चिनुते(५) सात्माऽमुष्मिन्
लोके भवति य एवं वेद(६) ॥ ३ ॥

श्येतम्। प्रतीच्यां त्वा दिशा सादयामि। यः सात्मानं चिनुते। द्वाविंशतिश्च॥ ८॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः॥ ०॥

एकयूपादिविधयः सप्तमे समुदीरिताः।

अथ अष्टमे उपस्थानादिकमुच्यते। यदुक्तं सूत्रकारेण,—"पृष्ठैरुप तिष्ठते गायत्रेण पुरस्ताद् बृहद्रथन्तराभ्यां पक्षावृतुस्थायज्ञायज्ञियेन पुच्छं दक्षिणस्यां श्रोण्यां वारवन्तीयेनोत्तरस्यां वामदेव्येनापि पक्षे प्रजापतेः सामानूचं गायन्ति"—इति। तदेतद्विधत्ते,—"गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते प्राणमेवास्मिन् दधाति बृहद्रथन्तराभ्यां पक्षावोज एवास्मिन् दधात्यृतुस्थायज्ञायज्ञियेन पुच्छमृतुष्वेव प्रति तिष्ठति पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठानि तेज एवास्मिन् दधाति(१)"—इति। गायत्र्यादीनि सामविशेषनामानि, "तत्सवितुर्वरेण्यम्" (१।५।६।४) इत्यस्यामृचि उत्पन्नं गायत्रं, तेन शिरोभागस्य उपस्थाने सति अस्मिन्नग्नौ प्राणः स्थापितो भवति। "त्वामिद्धि हवामहे" (२।४।१४।२) इत्यस्यामृचि उत्पन्नं बृहत् "अभि त्वा शूर नो नुमः" (२।४।१४।२) इत्यस्यामृचि उत्पन्नं रथन्तरं, ताभ्यां पक्षयोरुपस्थाने सति बलं सम्पादितं भवति। "वसन्तम्*" (१।६।२) इत्यादिकायाम् ऋचि

---

* 'वसन्तः' इति सर्व्वत्र पाठः। परन्तु 'वसन्तः' इति कस्या अपि ऋच आदिर्नोपलभ्यते।

उत्पन्नमृतुस्थायज्ञायज्ञियं, तेन पुच्छोपस्थाने सति ऋतुषु प्रतिष्ठितो भवति। यानि पृष्ठस्तोत्रगतानि सामानि, तैः सर्वैः शरीरमग्निमुपतिष्ठेत। तेन शरीरकान्तिः प्राप्यते।

अथ श्रोणिद्वयोपस्थानाय सामद्वयं विधत्ते,—"प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः पराङैत्तं वारवन्तीयेनावारयत तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वꣳ श्यैतेन श्येती अकुरुत तत् श्यैतस्य श्यैतत्वं यद्वारवन्तीयेनोपतिष्ठते वारयत एवैनꣳ श्यैतेन श्येती कुरुते(१)"—इति। "अश्वं न त्वा वारवन्तम्" (१।२७।१ऋ०वे०) इत्यस्यामृचि उत्पन्नं वारवन्तीयं, तेन साम्ना पराचीनं गच्छन्तमग्निं विनिवारयामास, निवारणसाधनत्वादेव वारवन्तीयं नाम सम्पन्नम्। "अभि वः सुराधसम्" (८।४९।१ऋ०वे०) इत्यस्यामृचि उत्पन्नं श्यैतं, तेन साम्ना तं निवारितमग्निं 'श्येती' स्ववशो यथा भवति तथा 'अकुरुत'। श्येतीकरणसाधनत्वात् श्यैतमिति साम्नो नाम। तेन सामद्वयेन श्रोणीद्वयोपस्थाने सति अस्य गमनं निवार्य्य, स्वाधीनं करोति। सूत्रे तु शाखान्तरानुसारेण श्यैतस्थाने वामदेव्यमुक्तम्॥

अथ पक्षसन्ध्युपस्थानाय सामान्तरं विधत्ते,—"प्रजापतेर्हृदयेनापिपक्षम् प्रत्युप तिष्ठते प्रेमाणमेवास्य गच्छति(२)" इति। अग्निचितेषु स्तोत्रेषु यदुत्पन्नं साम प्रजापतेर्हृदयं नाम, तेषु स्तोमेष्वेतस्य सामाम्नानसद्भावात् तेन पक्षसन्ध्युपस्थाने सति अग्नेः प्रीतिं प्राप्नोति। एतस्योपस्थानस्य विकर्षणानन्तरभावित्वात् "अग्नन्नूर्जम्" (५।४।४) इत्यस्मिन् ब्राह्मणानुवाके तदेतत् द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—"प्राच्या त्वा दिशा सादयामीति पक्षा

त्मेष्टकाः प्रतिदिशमेकां मध्ये"—इति। तदेतद्विधातुं मन्त्राननुवा-दयति, "प्राच्या त्वा दिशा सादयामि गायत्रेण छन्दसा अग्निना देवतया अग्नेः शीर्ष्णा अग्नेः शिर उप दधामि दक्षिणया त्वा दिशा सादयामि त्रैष्टुभेन छन्दसा इन्द्रेण देवतया अग्नेः पक्षेण अग्नेः पक्षमुप दधामि प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि जागतेन छन्दसा सवित्रा देवतया अग्नेः पुच्छेनाग्नेः पुच्छमुप दधामि उदीच्या त्वा दिशा सादयामि आनुष्टुभेन छन्दसा मित्रावरुणाभ्यां देवतया अग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षम् उप दधामि ऊर्ध्वया त्वा दिशा सादयामि पाङ्क्तेन छन्दसा बृहस्पतिना देवतया अग्नेः पृष्ठेनाग्नेः पृष्ठमुप दधामि(४)" इति। येयं प्राची दिक्, यच्च गायत्रीच्छन्दः, यापि अग्निरूपा देवता यदपि देवतात्मनोऽग्नेः शिरः, सर्वैः सहितोऽहं हे इष्टके, त्वामस्य चीयमानस्याग्नेः शिरःस्थाने 'उप'-'दधामि'। एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ॥

इदानीमात्मेष्टका विधत्ते,—"यो वै अपात्मानमग्निं चिनुते अपात्मा अमुष्मिन् लोके भवति यः सात्मानं चिनुते सात्मा अमुष्मिन् लोके भवति आत्मेष्टका उप दधाति एष वै अग्नेरात्मा सात्मानम् एवाग्निं चिनुते(५)" इति। आत्मा शरीरं, तद्रहितमग्निं चिन्वानः स्वर्गे शरीररहितो भवति, सात्मकमग्निं चिन्वानस्तत्र सात्मक एव भवति। तस्मात् आत्मेष्टका उपदध्यात्। शिरः-पक्ष-पुच्छरूपं शरीरमात्मा, तन्निष्पादकत्वादेव एता आत्मेष्टकाः। 'एष' शिरःप्रभृत्यवयवसङ्घ एवाग्नेः शरीरं, तस्मादेतदुपधानेन सशरीरमग्निं चिनुते।

वेदनं प्रशंसति, "सात्मा अमुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद(६)" इति ॥

अथ मीमांसा,—

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे (१४अ०) चिन्तितम्,—

"पृष्ठैरुपस्थितौ स्तोत्रधर्माः सन्ति नवाऽग्रिमः।

अग्निहोत्रनयान्नैवं मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात्॥

अग्निचयने श्रूयते,—'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति। पृष्ठशब्दो ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनसवनगतस्य स्तोत्रकर्मणो नामधेयमिति प्रथमाध्याये (४।२अ०)निर्णीतम्। सोऽग्निचयनगतोपस्थानकर्मणि प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दन्यायेन पृष्ठस्तोत्रधर्मान् उपस्थानेऽतिदिशतीति चेत्। नैवम्, अत्र पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात्। 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्राग्निहोत्रशब्दो जुहोतिधातुना समानाधिकृतः कर्मपरः। अत्र "उपान्मन्त्रकरणे" (१।३।२५) इत्येतत्पाणिनीयसूत्रम् उपशब्दयुक्तात्तिष्ठतिधातोरात्मनेपदं विदधत् तृतीयान्तस्य पृष्ठशब्दस्य मन्त्रात्मककरणपरतां दर्शयति। यद्यपि स्तोत्रकर्मवाची पृष्ठस्तथापि तत्साधनभूतान् रथन्तरादिसामोपेतान् 'अभि त्वा शूर' इत्यादिमन्त्रान् उपलक्षयति। न च, लक्षणाश्रयणमेव दोष इति वाच्यम्, त्वत्पक्षेऽप्याश्रयणीयत्वात्। किञ्च, त्वत्पक्षे यथा नित्याग्निहोत्रवाचिना अग्निहोत्रशब्देन तद्धर्मानुपलक्ष्य तैश्च धर्मैस्तद्युक्तं मासाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते, तथा स्तोत्रवाचिना पृष्ठशब्देन तद्धर्मोपलक्षणद्वारेणोपस्थानरूपं कर्मान्तरं लक्षणीयमिति विप्रकृष्यते। तस्मात् पृष्ठशब्देन स्तोत्रधर्मान् अतिदिशन्ति।

एतच्च ब्राह्मणं नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणाद् (४।४।१०अ०) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम्॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः॥०॥

अग्न उदधे या त इषुर्युवा नाम तया नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्यास्त उपजीवन्तो भूयास्माग्ने दुध्र गह्य किꣳशिल वन्य या त इषुर्युवा नाम तया नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्यास्त उपजीवन्तो भूयास्म(१) पञ्च वा एतेऽग्नयो यच्चितय उदधिरेव नाम प्रथमो दुध्रः ॥ १ ॥

द्वितीयो गह्यस्तृतीयः किꣳशिलश्चतुर्थो वन्यः पञ्चमस्तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च प्रदहेयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नार्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानो(२) वाङ्म आसन्नसोः प्राणोऽक्ष्योश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाहुवोर्बलमूरुवोरोजोऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूः ॥ २ ॥

तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः(३) अप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति वाङ्म आसन्नसोः प्राण इत्याह प्राणानेवात्मन्धत्ते(४) यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु(५) आहुतिभागा वा अन्ये रुद्रा हविर्भागाः ॥ ३ ॥

अन्ये शतरुद्रीयꣳ हुत्वा गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा चरमायामिष्टकायां नि दध्याद्भागधेयेनैवैनꣳ शमयति तस्य त्वै शतरुद्रीयꣳ हुतमित्याहुर्यस्यैतदग्नौ क्रियत

इति[1] वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्पान्तु पितरस्त्वा यमराजानः पितृभिर्दक्षिणतः पान्त्वादित्यास्त्वा विश्वैर्देवैः पश्चात्पान्तु द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतः पातु ॥ ४ ॥

देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्टाच्च पान्तु[2] न वा एतेन पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनमतः प्राचीनं प्रोक्षति यत्सञ्चितमाज्येन प्रोक्षति तेन पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः ॥ ५ ॥

दध्नः। तनूः। हविर्भागाः। पातु। द्वाचिंशच्च ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आत्मेष्टकामुपस्थान-मष्टमे उदीरितम्।

अथ नवमे आहुत्यादिकमभिधीयते। यदुक्तं सूत्रकारेण, 'अग्ने उदधे या त इषुर्युवा नामेति पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा' इति। तदिदं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति। "अग्ने उदधे या ते इषुर्युवा नाम तया नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्यास्ते उपजीवन्तो भूयास्म अग्ने दुध्र गह्य किंशिल वन्य या ते इषुर्युवा नाम तया नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्यास्ते उपजीवन्तो भूयास्म[1]" इति। उदधिरिति कस्यचिदग्नेर्नाम, उदधिनामक हे 'अग्ने', 'ते' त्वदीया 'या' इयम् 'इषुः' 'युवा नाम' परशरीरे सहसा मिश्रणात् युवा बाणस्य नामधेयं, 'तया' युवाभिधेयया 'नः' अस्मान् 'मृड' सुखय। 'ते' त्वदीयायाः 'तस्याः'

इषो: 'नमः' अस्तु। 'ते' त्वदीयायाः 'तस्याः' इषोः प्रसादात् 'उपजीवन्तः' समीचीनजीवनयुक्ताः 'भूया स्म'। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। इषादीनि चत्वारि अग्निविशेषनामानि; तैर्मन्त्रश्चतुर्धा भिद्यते। सर्वेषामप्यग्निशब्द आदावनुषज्यते। 'या ते इषुः' इत्यादिः अन्त्यानुषङ्गः।

अथ तैर्मन्त्रैराहुतीर्विधत्ते,—"पञ्च वै एतेऽग्नयो यच्चितय उदधिरेव नाम प्रथमः, इषो द्वितीयः, गह्यस्तृतीयः, किंशिलश्चतुर्थः, वन्यः पञ्चमः; तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युञ्च यजमानञ्च प्रदहेयुः यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनान् शमयति नार्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानः(२)" इति। याँ एताः पञ्च 'चितयः' उपर्यधोभावेन निष्पादिताः, ता एव उदध्यादिनामकाः 'पञ्च' 'अग्नयः', तेषामाहुत्यभावे अध्वर्युयजमानयोः दाहः स्यात्, अतस्तत्परिहाराय तैर्मन्त्रैः पञ्च आज्याहुती*र्जुहुयात्।

एतासाञ्च वाजनामाहुत्यनन्तरभावित्वात् "अग्निर्देवेभ्यः' (५।४। ९अ०) इत्यनुवाकान्ते तदेतद् ब्राह्मणं द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'वाङ्म आसन्निति सर्वत्रारोहान् प्रत्यवरोहांश्च जपति सकृद्वा अन्ततः' इति। नमितं विधिमुन्नेतुं मन्त्रमुत्पादयति,— "वाङ्मे आसन् नसोः प्राणोऽक्ष्योश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाह्वोर्बलम् ऊर्वोरोजोऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूस्तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः(२)" इति। 'मे' मदीया येयं 'वाक्', सेयम् 'आसन्' आस्ये मुखे सुस्थिता भवतु। 'नसोः' नासिकाच्छिद्रयोः 'प्राणः' सुस्थितो भवतु। तथा अक्षिगोलकयोः 'चक्षुः' इन्द्रियम्।

---

* पञ्च आहुतीः इति का० श्री० पु० पाठः।

'कर्णयोः' श्रोत्रेन्द्रियम्। वाक्शेर्नानाविधव्यापारसामर्थ्यम्। ऊर्वोर्गमन-सामर्थ्यम्। तथा 'विश्वानि' 'अङ्गानि' अरिष्टानि,—सर्वेऽप्यवयवाः हिंसारहिता भवन्तु। 'तनूः' अवयवीभूतं शरीरमपि हिंसारहित-मस्तु। 'मे' 'तनुवा' मदीयेन शरीरेण 'सह' 'ते' तुभ्यं 'नमः' साष्टाङ्गदण्डप्रणामः 'अस्तु'। अतो 'मा' मां त्वं 'मा हिंसीः'।

अथ जपविधिमुन्नयति,—"अप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति योऽग्निं चिन्वन्नधि-क्रामति वाङ्म आसन्नसोः प्राण इत्याह प्राणानेवा-त्मन्धत्ते[४]" इति। 'यो' यजमानोऽध्वर्युर्वा अग्निचयनकाले चितम् 'अग्निम्' अधिरुह्य पादेनाक्रामति, 'एतस्मात्' 'प्राणाः' सर्वेऽपि 'अप'-'क्रामन्ति', अतः प्राणधारणाय मन्त्रे वागादीनां स्वस्थानावस्थिति-रुच्यते। तस्मादिमं मन्त्रं जपेदितिविधिरभ्युन्नेयः। यदा तु 'आह' इति पदमेव ब्रूयादिति लिङर्थं ब्रूते, तदा प्रत्यक्ष एव विधिः।

एतच्च आक्रमणेष्टकाब्राह्मणात् (५।१।२) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'यो रुद्रो अग्नाविति रौद्रं गावीधुकश्चरु-मेतेन यजुषा यस्यामिष्टकायां शतरुद्रीयं जुहोति तस्यां प्रतिष्ठा-पयति' इति। तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति,—"यो रुद्रो अग्नौ यः अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु[५]" इति। रुद्रदेवतारूपोऽग्निः, स च लौकिके अङ्गाररूपे 'अग्नौ' उदकादिषु च प्रविश्य गूढो वर्त्तते, 'तस्मै' 'नमो अस्तु'।

एतन्मन्त्रसाध्यं चरोरुपधानं विधत्ते,—"आहुतिभागा वै अन्ये रुद्रा हविर्भागाः अन्ये, शतरुद्रीयꣳ हुत्वा गावीधुकश्चरुमेतेन यजुषा चरमायामिष्टकायां नि दध्याद्भागधेयेनैवैनꣳ शमयति तस्य त्वै (तु वै)

शतरुद्रीयꣳ हुतमित्याहुर्यस्यैतदग्नौ क्रियते इति[1]" इति। "सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्राः" इत्युक्तत्वात् (४।५।११) सन्त्यनेके 'रुद्राः', तेषां मध्ये केचिदाहुतिमेव भजन्ते, तदर्थः शतरुद्रीयः होमः। 'अन्ये' तु हविर्भजन्ते, तदर्थमिमं गवीधुकधान्येन निष्पादितं 'चरुं' 'नि-दध्यात्'। उपधाने सति हविर्भाजमग्निं स्वभागेन शान्तं करोति।'यस्य'यजमानस्य चयने तदिदं चरूपधानं 'क्रियते', 'तस्य' एव शतरुद्रीयहोमः सफलो भवति। अन्यथा शतरुद्रीयं हुतमप्यफलं स्यात् 'इति' अभिज्ञा 'आहुः'।

एतच्च "रुद्रो वै एष यदग्निः"—इत्यनुवाके (५।४।३) द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात् पान्त्विति यथालिङ्गं सञ्चितमग्निमाज्येन प्रोक्षति मध्य उत्तमेन प्राङ्मुखः' इति। तदिदं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—"वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्पान्तु, पितरस्त्वा यमराजानः पितृभिर्दक्षिणतः पान्तु, आदित्यास्त्वा विश्वैर्देवैः पश्चात्पान्तु, द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतः पातु, देवास्त्वा इन्द्रज्येष्ठाः वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्टाच्च पान्तु[2]" इति। ये एते अष्टौ 'वसवः' सन्ति, ते 'रुद्रैः' एकादशभिः सह, हे अग्ने, त्वां पूर्वस्यान्दिशि रक्षन्तु। यमो राजा एषां पितॄणां ते 'यमराजानः', तादृशाः 'पितरः' अन्यैः 'पितृभिः' सार्धं दक्षिणस्यान्दिशि 'पान्तु'। ये द्वादश 'आदित्याः' ते 'विश्वैर्देवैः' सार्धं 'पश्चात्पान्तु'। यो द्युताननामकोऽधिकप्रकाशवान् कश्चिन्मरुतां स्वामी, स सर्वैर्मरुद्गणैः सह उत्तरस्यान्दिशि 'पातु'। इन्द्रो ज्येष्ठो वयोगुणाभ्याम् अधिको येषां देवानां ते 'इन्द्रज्येष्ठाः', वरुणो राजा येषामन्येषां देवानां ते 'वरुणराजानः', ते च उभयविधा देवा ऊर्ध्वाधोदिशोः 'पान्तु'।

अथ विधत्ते,—"न वै एतेन पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनम् अतः प्राचीनं प्रोक्षति यत्सञ्चितमाज्येन प्रोक्षति तेन पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः(८)" इति । 'अतः' अस्मादाज्यप्रोक्षणात् 'प्राचीनं' पूर्वमेव यदि "सहस्रस्य प्रमा असि" (४।४।११अ०) इत्यादिमन्त्रेण हिरण्यशकलैः प्रोक्षेत्, तदानीम् 'एतेन' प्रोक्षणेन अयमग्निः 'पूतः' अपि यज्ञयोग्यो 'न' भवति, किम् बहुना, 'प्रोक्षितः' एव 'न' भवति । यदि 'सञ्चितम्' अग्निम् आज्यद्रव्येणोक्तमन्त्रेण प्रोक्षेत्, 'तेन' एव आज्यप्रोक्षणेनाग्निः 'पूतो' भवति, यज्ञयोग्यश्च भवति, सम्यक् 'प्रोक्षितः' स भवति । एतच्च "साहस्रवता प्रोक्षति" (५।४।२अ०) इति ब्राह्मणादूर्ध्वम् अपूर्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

समीची नामासि प्राची दिक् तस्यास्तेऽग्निरधिपतिरसितो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधामि ओजस्विनी नामासि दक्षिणा दिक् तस्यास्त इन्द्रोऽधिपतिः पृदाकुः प्राची नामासि प्रतीची दिक् तस्यास्ते ॥ १ ॥

सोमोऽधिपतिः स्वजोऽवस्थावा नामास्युदीची दिक् तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्तिरश्चराजिरधिपत्नी नामासि

बृहती दिक् तस्यास्ते बृहस्पतिरधिपतिः श्वित्रो वशिनी नामासीयन्दिक् तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च ॥ २ ॥

नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधामि(१) एता वै देवता अग्निं चितꣳ रक्षन्ति ताभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेयुर्यद्वेता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नार्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानो(१) हेतयो नाम स्थ तेषां वः पुरो गृहा अग्निर्व इषवः सलिलो निलिम्पा नाम ॥ ३ ॥

स्थ तेषां वो दक्षिणा गृहाः पितरो व इषवः सगरो वज्रिणो नाम स्थ तेषां वः पश्चाद्गृहाः स्वप्नो व इषवो गह्वरोऽवस्थावानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद्गृहा आपो व इषवः समुद्रोऽधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि गृहा वर्षं व इषवोऽवस्वान् क्रव्या नाम स्थ पार्थिवास्तेषां व इह गृहाः ॥ ४ ॥

अन्नं व इषवो निमिषो वातनामं तेभ्यो वो नमस्ते नो मृडयत ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि(१) हुतादो वा अन्ये देवा अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदुभयान् प्रीणाति दध्ना मधुमिश्रेणैता आहुती-

जुहोति भागधेयेनैवैनान् प्रीणात्यथो खल्वाहुरिष्टका वै देवा अहुताद इति ॥ ५ ॥

अनुपरिक्रामं जुहोत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति[१] इमꣳ स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रप्यातमग्ने सरिरस्य मध्ये। उत्सं जुषस्व मधुमन्तमूर्व समुद्रियꣳ सदनमा विशस्व[५]। यो वै अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति यथाऽश्वो युक्तो ऽविमुच्यमानः क्षुध्यन् पराभवत्येवमस्याग्निः परा भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा लूक्षः ॥ ६ ॥

भवतीमꣳ स्तनमूर्जस्वन्तन्धयापामित्याज्यस्य पूर्णाꣳ स्रुचं जुहोत्येष वै अग्नेर्विमोको विमुच्यैवास्मै अन्नमपि दधाति[१] तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न सुधायꣳ ह वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव वाजी तमेव तत् प्रीणाति स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति[०] ॥७॥

प्रतीची दिक् तस्यास्ते। हविष्मो यश्च। निलिम्पा नाम। इह गृहाः। इति। लूक्षः। वसीयान् भवति॥१०॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आज्याहुती: प्रोक्षणं चेत्यादिकं नवमे श्रुतम् ।

अथ दशमे सर्पाहुत्यादिकमुच्यते। यदुक्तं सूत्रकारेण,—'समीची नामासि प्राची दिगिति दध्ना मधुमिश्रेण षट्सर्पाहुतीरनुपरिचारम्' इति। तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—"समीची नामासि प्राची दिक् तस्यास्तेऽग्निरधिपतिरसितो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधामि[१], ओजस्विनी नामासि दक्षिणा दिक् तस्यास्त इन्द्रोऽधिपतिः पृदाकुः[२], प्राची नामासि प्रतीची दिक् तस्यास्ते सोमोऽधिपतिः स्वजः[३], अवस्थावा नामासि उदीची दिक् तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्तिरश्चराजिः[४] अधिपत्नी नामासि बृहती दिक् तस्यास्ते बृहस्पतिरधिपतिः श्वित्रः[५] वशिनी नामासीयं दिक् तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधामि[६](१)" इति। येयं प्राची दिक् तस्याः समीचीति नामधेयं, सम्यगञ्चतीति प्रातःकालानुष्ठानार्थं प्रवर्तते इति व्युत्पत्तेः। हे 'प्राची', त्वं समीच्यभिधा 'असि' 'तस्याः' तादृश्याः 'अग्निः' देवः स्वामी, 'असितः' कृष्णसर्पः, स च तव 'रक्षिता', 'ताभ्याम्' अधिपतिरक्षितृभ्यां 'नमः' अस्तु, 'तौ' उभौ 'नः' अस्मान् 'मृडयतां' सुखयतां, 'ते' सुखिनो वयं 'यं' पुरुषं अस्मान् हिंसितुं प्रवर्त्तमानं 'द्विष्मः', 'यश्च' शत्रुः अस्मानुदासीनानपि 'द्वेष्टि', 'तं' द्विविधं शत्रुं 'वां' युवयोः अधिपतिरक्षित्रोः 'जम्भे' विदारितास्ये 'दधामि' स्थापयामि। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। 'ओजस्विनी' बलवतीति दक्षिणदिशो नाम।

'पृदाकुः' अजगरः सर्पः। 'रक्षिता' इत्यादि-शेषोऽनुषज्यते। प्रकर्षेण अञ्चतीति सायंसन्ध्याद्यनुष्ठानाय प्रवर्तते इति पश्चिमदिशः प्राचीति नामधेयम्। स्वस्मिन् जायते इति 'स्वजः', स्वाधीनबलः सर्पः। मनुष्यान् अवस्थापयति इति व्युत्पत्त्या 'अवस्थावा'-इति उदक्-दिशो नाम। तिरश्चीनाः कटकवलयाकाराः राजयो रेखाः यस्य सर्पस्य असौ 'तिरश्चराजिः'। अधिपालयतीति व्युत्पत्त्या 'अधिपत्नी'-इति ऊर्ध्वदिशो नाम। सा च प्रौढत्वात् 'बृहती'। 'श्वित्रः', यस्य सर्पस्य श्वासधारणेन स्वशरीरे उच्छूनता भवति, दशनेन मनुष्य-शरीरेऽप्युच्छूनता भवति, सोऽयं श्वित्रः। वशः (प्राणिनामवस्थातु स्वाधीनता) अस्यामस्तीति 'वशिनी'। एतच्च भूमिरूपाया अधोदिशो नाम। कल्माषाः (कृष्णविन्दवो) ग्रीवायां यस्य सर्पस्य, सोऽयं 'कल्माषग्रीवः'। 'रक्षिता' इत्यादेः, सर्पस्य वाचकेभ्यः शब्देभ्यः ऊर्ध्वम् अनुषङ्गद्योतनाय अन्तिममन्त्रे पुनःपाठः।

एतन्मन्त्रसाध्या आहुतीर्विधत्ते,—"एता वै देवता अग्निं चितꣳ रक्षन्ति ताभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युं च यजमानञ्च ध्यायेयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाꣳ शमयति नार्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानः(१)" इति। 'एताः' अग्नीन्द्राद्यधिपतिरूपा असितादिसर्परूपाश्च 'देवताः' इष्टकाभिः 'चितम्' 'अग्निं' 'रक्षन्ति' अतस्ताभ्यो आहुतीर् जुहुयात्।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'हेतयो नाम स्थेति' षण्महाहुतीर्यथा सर्पाहुतीः' इति। तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—"हेतयो नाम स्थ तेषां वः पुरो गृहाः अग्निर्व इषवः सलिलो[१] निलिम्पा नाम

स्थ तेषां वो दक्षिणा गृहाः पितरो व इषवः सगरो[२] वज्रिणो नाम स्थ तेषां वः पश्चाद्गृहाः स्वप्नो व इषवो गह्वरः[३] अवस्थावानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद्गृहाः आपो व इषवः समुद्रः[४], अधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि गृहाः वर्षं व इषवोऽवस्वान्[५] क्रव्या नाम स्थ पार्थिवास्तेषां व इह गृहाः अन्नं व इषवो निमिषो वातनामं तेभ्यो वो नमः ते नो मृडयत ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि[६]-(१)" इति। 'हेतयः' शत्रूणां गन्तारः* हे गन्धर्वविशेषाः, यूयं हेतिनामकाः 'स्थ', 'तेषां' युष्माकं पूर्वस्यान्दिशि 'गृहाः' वर्त्तन्ते। 'अग्निः' युष्माकम् 'इषवः', अग्निसमाना इत्यर्थः। 'सलिलो' वायु-विशेषः। चरममन्त्रे पठितं 'वातनामम्' इत्यादिकं सर्वेष्वपि मन्त्रेषु अनुषज्यते। पूर्वस्यान्दिशि सञ्चरतो वायोः 'सलिलः' इति नामधेयम्। 'तेभ्यो वो नमः' इत्यादिकं विस्पष्टम्। नितरां चन्दनेनानुलिप्ता ये गन्धर्वास्तेषां 'निलिम्पाः' इति नामधेयम्। 'पितरः' पितृसमानाः। 'सगरः' इति तत्र स्थितस्य नामधेयम्। वज्रं येषामस्तीति 'वज्रिणः', तदेतद्गन्धर्वनाम। 'स्वप्नः' स्वप्नसमानाः, यथा स्वप्नैः किञ्चिदपि अर्थार्थं नास्ति, एवमेतासामिषूणामित्यर्थः। 'गह्वरः' इति वायोर्नाम। अवस्था स्थितिः अवस्थानमेषामस्तीति 'अवस्थावानः' तदेतद्गन्धर्वनाम। 'आपः' उदकसमानाः, जलवत् सर्वदा प्रसरन्तीत्यर्थः। 'समुद्रः' इति वायोर्नाम। अधिकं पालयन्तीति 'अधिपतयः'। 'वर्षं' वृष्टिसमानाः, निरन्तरं पतन्तीत्यर्थः। 'अवस्वान्' इति वायोर्नाम। 'क्रव्याः' मांसप्रियाः, तदेतद्गन्धर्वनाम। ते च 'पार्थिवाः', पृथिव्यां वर्तन्ते।

* एवमेव सर्वत्र पाठः। हन्तारः इति तु भवितुमुचितः।

'इह' भूमौ। 'अन्नम्' अन्नहेतवः। 'निमिषः' इति वायोर्नाम।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते,—"हुतादो वै अन्ये देवा अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयान् प्रीणाति दध्ना मधुमिश्रेणैता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवेनान् प्रीणात्यथो खल्वाहुरिष्टका वै देवा अहुताद इत्यनुपरिक्रामं जुहोत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति[४]" इति। "पूर्वं नृषदे वडिति" (५।४।५अ०) इत्यनुवाके दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षणे अहुतभक्षकदेवप्रीत्यर्थमुक्तम्, इह तु हुतभक्षकदेवप्रीत्यर्थं तेनैव द्रव्येण होम उच्यते। अपि च एकेऽभिज्ञा एवम् 'आहुः' 'इष्टका' एव 'अहुतादो' 'देवाः',तत्र होमेन हुतभक्षकाणां प्रीतावप्येतासामिष्टकानां प्रीत्यर्थं होमकालेऽनुक्रमेण परितः क्रमणीयं, तेनैव परिक्रमणेन कमपि देवमवर्जयित्वा सर्वानप्येतावतो देवान् 'प्रीणाति'। तदेवं होमेनानुपरिक्रमणेन च हुतादामहुतादां च सर्वेषां प्रीतिरुपपद्यते। तदिदं सर्पाहुतिमहाहुतिब्राह्मणं वातनामब्राह्मणात् (५।४।८अ०) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'अनुबन्ध्यावपायां हुतायामौदुम्बरीं स्रुचं पूरयित्वेमꣳ स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्यग्नेर्विमोकं जुहोति' इति। तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति,—"इमꣳ स्तनमूर्जस्वन्तं धय अपां प्रप्यातम् अग्ने, सरिरस्य मध्ये उत्सं जुषस्व मधुमन्तमूर्व, समुद्रियꣳ सदनमा विशस्व[५]" इति। हे 'अग्ने', 'इमं' स्रुचि अवस्थितं द्रव्यविशेषं 'धय' पिब। कीदृशं?—'अपां' मातृस्थानीयानां 'स्तनं' स्तनस्थानीयं, घृतस्य गोद्वारा उदककार्यत्वात् तदीयस्तनत्वोपचारः। 'ऊर्जस्वन्तं' रसवन्तं, 'प्रप्यातम्' अतिप्रवृद्धं, 'सरिरस्य' 'मध्ये',—यथा जलस्य मध्ये 'उत्सं' प्रवाहशक्तिः, तथा प्रभूतं, घृतं 'मधुमन्त' माधुर्योपेतं 'जुषस्व'

सेवस्व। हे 'ऊर्व' विस्तृताग्ने, 'समुद्रियं' समुद्रसम्बन्धि 'सदनं' तदीयस्थानम् 'आ विशस्व' प्रविश।

एतेन मन्त्रेण साध्यं होमं विधत्ते,—"यो वै अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति यथाश्वो युक्तोऽविमुच्यमानः क्षुध्यन् पराभवति, एवमस्याग्निः परा भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा रूक्षो भवति। इमꣳ स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णाꣳ स्रुचं जुहोति एष वै अग्नेर्विमोको विमुच्यैवास्मै अन्नमपि दधाति[१]" इति। 'यो' यजमानो "अग्निं युनज्मि" (४।७।१३अ०) इत्यादिभिर्मन्त्रैरेतम् 'अग्निं' कर्मणि 'प्रयुज्य' 'न' विमुञ्चेत्, 'अस्य' यजमानस्य 'अग्निः' 'परा भवति' विनश्यति, 'यथा' लोके 'अश्वो' रथे युज्यमानश्चिरम् 'अविमुच्यमानः' क्षुधाक्रान्तः पराभूतः पीडितो भवति तद्वत्। अग्निपराभवम् 'अनु' 'यजमानो'ऽपि 'परा भवति'। तादृशः 'अग्निं' 'चित्वा' 'रूक्षः' सर्वदा रूक्षो दाहोपेतो 'भवति', अतो जुहुयात्। 'एष' च होमः 'अग्नेर्विमोकः'। ततोऽग्निं 'विमुच्य' 'अस्मै' 'अन्नं' समर्पितवान् भवति।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—"तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न सुधायꣳ ह वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव वाजी तमेव तत्प्रीणाति स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति[७]" इति। यस्मादत्राग्निं विमुच्य अन्नं प्रदीयते,'तस्मात्' कारणाल्लोके 'यश्च' पुरुषः एन*मग्निवृत्तान्तं जानाति, 'यश्च' 'न' जानाति तादृशाः सर्वेऽप्येवं 'आहुः'। 'सुहितः' सुष्ठु खाद्यादिना तृप्तो 'वाजी' 'सुधायं' स्वस्योपरि धारणीयं पुरुषं पुनःपुनर्धारयित्वा गन्तव्यस्थले नीत्वा 'दधाति' स्थापयतीति। अत्र ह-शब्दः आबाल-

* एनमित्यत्र 'एवम्' इति मुसङ्कृतः पठः।

गोपालप्रसिद्धिं दर्शयति । एवं लौकिकोक्तौ यत्यामस्थाग्निरेव वाजिस्थानीयः । 'तमेव' अग्निं तेन विमोकहोमेन 'प्रीणाति' । 'सः' च 'प्रीतः' अग्निः 'एनं' यजमानं प्रीणयति । स च यजमानोऽतिशयेन धनवान् 'भवति' । एतस्य च ब्राह्मणस्य आम्नातेष्वनुवाकेष्वन्त-र्भावासम्भवात् अन्ते निवेशः । एवमन्यस्यापि तादृशस्य द्रष्टव्यम् ।

अत्र मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे (८अ०) चिन्तितम्,—

"किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाऽग्रिमो, यतः ।
योगे सर्वार्थता, मैवं, मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः ॥

अग्निचयने योगविमोकौ अग्नेः श्रूयेते,—"अग्निं युनज्मि" (४।७।१३अ०) इतिमन्त्रहोमो योगः । "इमं स्तनम्" (५।५।१०।६) इतिमन्त्रहोमो विमोकः । स च साङ्गप्रधानविषयः सर्वप्रयोगान्ते कर्त्तव्यः । कुतः? । योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासम्भवात् । इति प्राप्ते ब्रूमः,— 'पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमाप्नोति' इत्यनेन यज्ञप्राप्तिवचनेन योगस्य प्रधानार्थत्वावगमात् प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं कुर्यात्" । तत्रैव वार्तिककारमतेन चिन्तितम्,—

"व्यत्यस्तेतावुभौ पश्चावुत्पत्तावविशेषतः ।
सर्वार्थत्वं गुणे भाति सर्वान्ते तद्विमोचनम् ॥

'प्रधानान्ते विमोकः' इति यो भाष्ये सिद्धान्तः स एवात्र पूर्वः पक्षः । 'अग्निं युनज्मि शवसा घृतेन इति जुहोत्यग्निमेव तद्युनक्ति' इत्येतत् योगस्योत्पत्तिवाक्यम् । 'पञ्चभिर्युनक्ति' इति गुणविधिः । तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानमात्रगामी योग इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति'

गुणविधिशेषेऽपि पशुशब्दो न प्रधानमात्रमाचष्टे, किन्तु, साङ्गम्। तस्मात् योगस्य सर्वार्थत्वादिमोकोऽपि सर्वान्ते कर्तव्य इति"।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णो यमाय राज्ञ ऋश्य ऋषभाय राज्ञे गवयः शार्दूलाय राज्ञे गौरः पुरुषराजाय मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य वर्तिका नीलङ्गोः क्रिमिः सोमस्य राज्ञः कुलुङ्गः सिन्धोः शिꣳशुमारो हिमवतो हस्ती ॥ १ ॥

इन्द्राय राज्ञेऽष्टाविꣳशतिः ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सर्पाहुतिर्महाहोमो मोकश्च दशमे श्रुताः।

अथाग्निशेषमवस्थाप्याश्वमेधशेषभूता एकादशिनः पशवो विधीयन्ते। एकादशानां पशूनां समूहः एकादशिनी, सा चैकैकस्मिन्ननुवाके एकैका विधीयते। तत्र प्रथमामेकादशिनीमाह,—"इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णो यमाय राज्ञ ऋश्य ऋषभाय राज्ञे गवयः शार्दूलाय राज्ञे गौरः पुरुषराजाय मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य वर्तिका नीलङ्गोः क्रिमिः सोमस्य राज्ञः कुलुङ्गः सिन्धोः शिꣳशुमारो हिमवतो हस्ती" इति।

अत्र चतुर्थ्या षष्ठ्या तद्धितेन च देवतासम्बन्धः प्रतिपाद्यते। 'इन्द्राय' देवानां 'राज्ञे' 'सूकरो' वराहः आलभ्यते। 'वरुणाय' अपां 'राज्ञे' 'कृष्णः' कृष्णमृगः। 'यमाय' धर्माणां 'राज्ञे' 'ऋश्यः' मृगविशेषः। 'ऋषभाय' गवां 'राज्ञे' 'गवयो' गोसदृशः सास्नारहितः। 'शार्दूलाय' आरण्यानां 'राज्ञे' 'गौरो' गौरमृगः, रक्त इत्येके, शुक्ल इत्यन्ये। पुरुषाणां राज्ञे प्रधानाय 'मर्कटः' वानरः। 'क्षिप्रश्येनस्य' क्षिप्रगतेः शकुनिराजस्य श्येनविशेषस्य 'वर्त्तिका' चटकासदृशी। 'नीलङ्गोः' नीलप्रभस्य सर्पविशेषस्य सरीसृपाणां राज्ञे 'क्रिमिः' गोमयपिण्डकारी। 'सोमस्य' ओषधीनां 'राज्ञः' 'कुलुङ्गः' चित्रगः कटुकस्वरः। 'सिन्धोः' समुद्रस्य 'शिंशुमारः' ग्राहः। 'हिमवतः' पर्वतानां राज्ञः 'हस्ती' गजः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

मयुः, प्राजापत्य ऊलो हलीक्ष्णो वृषदꣳशस्ते धातुः सरस्वत्यै शारिः श्येता पुरुषवाक सरस्वते शुकः श्येतः पुरुषवागारण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णा वाचे क्रौञ्चः ॥ १ ॥

मयुः। चयोविꣳशतिः ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथाथ द्विनीमाह,—

"मयुः प्राजापत्यः जलो हलीक्ष्णो वृषदंशस्ते धातुः सरस्वत्यै शारिः श्येता पुरुषवाक् सरस्वते शुकः श्वेतः पुरुषवाक् आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णाः वाचे क्रौञ्चः" इति। 'मयुः' किंपुरुष इत्येके, अरण्यमयूर इत्यपरे। स 'प्राजापत्यः'। जलादयस्त्रयो 'धातुः'। 'जलः' काकः, जलूक इत्यन्ये, दिव्यकर्ण इत्यपरे। 'हलीक्ष्णः' तृणहिंसक इत्येके, हरितचटक इत्यन्ये। 'वृषदंशो' मार्जारः, तरक्षुरिव इत्येके। 'सरस्वत्यै' 'शारिः' शुकस्त्री, कीदृशी? 'श्येता' अरक्तवर्णा। पुनश्च विशेष्यते—'पुरुषवाक्',—पुरुषवत् वदितुं समर्था। 'सरस्वते' 'शुकः' 'श्वेतः' 'पुरुषवाक्'। पूर्ववत् व्याख्येयम्। आरण्याजादयस्त्रयः 'पौष्णाः'। 'आरण्योऽजः' शरभः। 'नकुलः' प्रसिद्धः। 'शका' मक्षिका इत्येके, दीर्घकर्णो मृगविशेष इत्यन्ये। 'वाचे' वाग्देवतायै 'क्रौञ्चो' दारुणस्वनः पक्षिविशेषः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः॥०॥

अपां नप्त्रे झषो नाक्रो मकरः कुलीकयस्तेऽकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो भगाय कुषीतक आती वाहसो दर्विदा ते वायव्या दिग्भ्यश्चक्रवाकः॥ १ ॥

अपां नप्त्रे। एकान्नविंशतिः॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः॥ ० ॥

द्वयोरनुवाकयोः एकादशिनी दशिनी चेति ।
उत्तरत्रापि यथायोगं द्रष्टव्यम् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह,—"अपां नप्त्रे जषो नाक्र
ते अकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो भगाय कुषीतकः आती वाहसो दर्विदा
ते वायव्याः दिग्भ्यश्चक्रवाकः" इति। 'अपां नप्त्रे' अपाम् अविनाशयित्रे
देवविशेषाय 'जषः' जषवत्तुण्डो मकरः। नाक्रादयस्त्रयः 'अकूपारस्य'
समुद्रस्य। 'नाक्रः' दीर्घतुण्डो ग्राहः, दीर्घपुच्छो मत्स्यविशेष इत्येके।
'मकरः' पर्यस्ततुण्डः। 'कुलीकयो' बहुपात् मत्स्यविशेषः। 'वाचे'
'पैङ्गराजः' रक्ताक्षो भरद्वाजः, समुद्रतरङ्ग-चारी महापक्षी इत्यन्ये,
चकोर इत्यपरे। 'भगाय' 'कुषीतकः' समुद्रकाकः। आत्यादयस्त्रयो
'वायव्याः',—'आती' कुरङ्गी, चाष इत्यन्ये। 'वाहसः' पृष्ठे पुत्रबन्धु-
वाही जन्तुः। 'दर्विदा' जलपक्षी, द्रुमकुक्कुट इत्येके। 'दिग्भ्यः'
दिग्देवताभ्यः। 'चक्रवाकः' प्रसिद्धः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥०॥

बलायाजगर आखुः सृजया शयण्डकास्ते मैत्रा मृत्यवे
ऽसितो मन्यवे स्वजः कुम्भीनसः पुष्करसादो
लोहिताहिस्ते त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्कायै वाहसः ॥१॥१४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह,—

"बलाय अजगरः आखुः सृजया शयण्डकः ते मैत्राः मृत्यवे असितो मन्यवे स्वजः कुम्भीनसः पुष्करसादो लोहिताहिः ते त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्कायै वाहसः" इति। 'बलाय' बलाख्याय देवाय 'अजगरो' महोरगः। आखादयस्त्रयो 'मैत्राः'। 'आखु' प्रसिद्धः। 'सृजया' नीलमक्षिका, शुक्लसर्प इत्येके, नीलमहिष इत्यपरे। 'शयण्डकः' कृकलासः। 'मृत्यवे' 'असितः' कृष्णसर्पः। 'मन्यवे' 'स्वजः' 'सर्पविशेषः' बिलादिषु यः स्वयमेव जायते। कुम्भीनसादयस्त्रयः 'त्वा[illegible] [illegible] 'कुम्भीनसः' स्वापशीलः सर्पविशेषः। 'पुष्करसादः' पुष्करसर्पः, भ्रमर इत्येके। 'लोहिताहिः' श्वेतलोहितसर्पः। 'प्रतिश्रुत्कायै' प्रतिश्रुत्यै, 'वाहसः' कल्पप्रमाणसर्पः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनामेण्यहे कृष्णो रात्रियै पिकः क्ष्विङ्का नीलशीर्ष्णी तेऽर्यम्णे धातुः कत्कटः॥ १॥ १५॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः॥ ०॥

अथ पञ्चमं वाक्यमाह,—

"पुरुषमृगः चन्द्रमसे गोधा कालका दार्वाघाटः ते वनस्पतीनाम् एणी अह्ने कृष्णः रात्रियै पिकः क्ष्विङ्का नीलशीर्ष्णी ते अर्यम्णे धातुः कत्कटः" इति। 'पुरुषमृगः' नरमुखो मृगविशेषः 'चन्द्रमसे'। गोधादयस्त्रयो 'वनस्पतीनाम्'। 'गोधा' मुसलिका, महागोधा इत्येके। 'कालका' सरटा। 'दार्वाघाटः' द्रुमकुक्कुटः। 'एणी' मृगी 'अह्ने'। 'कृष्णः' कृष्णमृगः 'रात्रियै'। पिकादयस्त्रयः 'अर्यम्णे'। 'पिकः' कोकिलः। 'क्ष्विङ्का' रक्तमुखी वानरी। 'नीलशीर्ष्णी' कृष्णशिरस्का। 'धातुः' 'कत्कटः' बिलवासी कर्कटः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥०॥

सौरी बलाकर्श्या मयूरः श्येनस्ते गन्धर्वाणां वसूनां कपिञ्जलो रुद्राणां तित्तिरी रोहित्कुण्डृणाची गोलत्तिका ता अप्सरसामरण्याय सृमरः ॥ १ ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ षष्ठं वाक्यमाह,—

"सौरी बलाका ऋश्यो मयूरः श्येनः ते गन्धर्वाणां वसूनां कपिञ्जलो रुद्राणां तित्तिरिः रोहित् कुण्डृणाची गोलत्तिका ताः

अप्सरसाम् अरण्याय सृमरः” इति। ‘पौरी’ ‘बलाका’ प्रसिद्धा। ऋश्यादयस्त्रयो ‘गन्धर्वाणाम्’, ते तु प्रसिद्धाः। ‘वसूनां’ ‘कपिञ्जलः’ अधोनिपाती। ‘रुद्राणां’ ‘तित्तिरिः’ पक्षिस्वरः। रोहितादयस्त्रिसः ‘अप्सरसाम्’। ‘रोहित्’ ऋश्यस्त्री। ‘कुण्डृणाची’ गृहगोधिका। ‘गोलत्तिका’ खञ्जरीटका, पीतशुक्लेति केचित्। ‘अरण्याय’ अरण्यनामकाय, ‘सृमरः’ चमरः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोड़शोऽनुवाकः॥०॥

पृष॒तो वै॑श्वदे॒वः पि॒त्वो न्यङ्कुः॒ कश॒स्तेऽनु॑मत्या अन्यवा॒पोऽर्धमा॒साना॑म्मा॒सां क॒श्यपः॒ क्वयिः॒ कु॒टरु॑र्दात्यौ॒हस्ते सि॑नीवा॒ल्यै बृह॒स्पत॑ये शित्पु॒टः॥१॥१७॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः॥०॥

अथ सप्तमं खण्डमाह,—

“पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः कशः ते अनुमत्यै अन्यवापः अर्धमासानां मासां कश्यपः क्वयिः कुटरुः दात्यौहः ते सिनीवाल्यै बृहस्पतये शित्पुटः” इति। ‘पृषतः’ श्वेतबिन्दुयुक्ताङ्गो मृगः। पित्वादयस्त्रयः ‘अनुमत्यै’। ‘पित्वो’ व्याघ्रः। ‘न्यङ्कुः’ हरिणः, खड्ग इत्येके। ‘कशः’ ‘अन्यवापः’ ‘कश्यपः’ ‘क्वयिः’ कुटरवो* मृगविशेषाः।

* अत्र ‘कुटरुः,—एते’ इत्येतादृशः कोऽपि पाठो भवितुं युक्तः।

'दार्त्याहः' कालकण्ठ इत्येके, पुष्करिणीवसतिरित्यन्ये। 'कृकलासः' 'शितपुटः' मार्जारसदृशो जातिविशेषः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः॥०॥

शका, भौमी पांत्रः कशो मान्थीलवस्ते पितॄणा-मृतूनां जहका संवत्सराय लोपा कपोत उलूकः शशस्ते नैर्ऋताः कृकवाकुः सावित्रः॥ १॥

बलाय। पुरुषमृगः। सौरी। पृषतः। शका। अष्टादश। अष्टादश॥ १८॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः॥ ०॥

अथाष्टमं सह्यमाह,—

"शका भौमी पांत्रः कशो मान्थीलवः ते पितृणाम्, ऋतूनां जहका, संवत्सराय लोपा कपोतः उलूकः शशः ते नैर्ऋताः कृकवाकुः सावित्रः" इति। 'शका' मक्षिका। 'भौमी' भूमिदेवता। पांत्रादय-स्त्रयः 'पितृणाम्'। पांत्रकशौ पक्षिविशेषौ। 'मान्थीलवः' अग्नि-कुक्कुटः। 'ऋतूनां' 'जहका' बिलवासी क्रोष्टा। 'संवत्सराय' 'लोपा' श्मशानशकुनिः। कपोतादयस्त्रयो नैर्ऋताः', ते च प्रसिद्धाः। 'कृकवाकुः' कुसरण्डकुक्कुटः॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥०॥

रुरूरौद्रः कृकलासः शकुनिः पिप्पका ते शरव्यायै हरिणो मारुतो ब्रह्मणे शार्गस्तरक्षुः कृष्णः श्वा चतुरक्षो गर्दभस्त इतरजनानामग्नये धूङ्क्ष्णा ॥ १ ॥

रुरुः। विंशतिः ॥ १९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके ऊनविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

नवमं संघमाह,—

"रुरुः रौद्रः कृकलासः शकुनिः पिप्पका ते शरव्यायै हरिणो मारुतो ब्रह्मणे शार्गः तरक्षुः कृष्णः श्वा चतुरक्षो गर्दभः ते इतरजनानाम् अग्नये धूङ्क्ष्णा" इति। 'रुरुः' मृगविशेषः। कृकलासादयस्त्रयः 'शरव्यायै'। शरव्या बाणधारिणी देवता। 'कृकलासः' कामरूपी। 'शकुनिः' काकः। 'पिप्पका' पक्षिविशेषः। 'हरिणः' प्रसिद्धः। 'शार्गः' आरण्यचटकः। तरक्ष्वादयस्त्रयः 'इतरजनानाम्'। 'तरक्षुः' व्याघ्रविशेषो गर्दभाकारः। कृष्णवर्णः 'चतुरक्षः' 'श्वा' अक्ष्णोः उपरि बिन्दुद्वयवान् चतुरक्षः। 'धूङ्क्ष्णा' श्वेतकाकी॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥०॥

सृजय आन्तरिक्ष उद्रो मद्गुः प्लवस्तेऽपामदित्यै हꣳससाचिरिन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शितिकक्षी वार्ध्राणसस्ते दिव्या द्यावापृथिव्या श्वावित् ॥ १ ॥ २० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दशमं मन्त्रमाह,—

"सृजय आन्तरिक्ष उद्रो मद्गुः प्लवः ते अपाम् अदित्यै हंससाचिः इन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शितिकक्षी वार्ध्राणसः ते दिव्याः द्यावापृथिव्या श्वावित्" इति । 'सृजयो' भासः । 'आन्तरिक्षः' प्रसिद्धः । उद्रादयस्त्रयः 'अपाम्' । 'उद्रो' जलविडालः । 'मद्गुः' जलकाकः । 'प्लवः' तस्यैव अवान्तरजातिविशेषः । 'हंससाचिः' सर्वश्वेतो हंसः । 'कीर्शा' कृशाङ्गी शकुनिका । गृध्रादयस्त्रयो 'दिव्याः' । 'गृध्रः' प्रसिद्धः । 'शितिकक्षी' पाण्डुरोदरो गृध्रः । 'वार्ध्राणसः' खड्गमृगः । 'श्वावित्' शल्की सूचीरोमा ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥०॥

सुपर्णः पार्जन्यो हꣳसो वृको वृषदꣳशस्त ऐन्द्रा अपामुद्रोऽर्यम्णो लोपाशः सिꣳहो नकुलो व्याघ्रस्ते महेन्द्राय कामाय परस्वान् ॥ १ ॥

भुजुजः* सुपुर्णः अष्टादंश अष्टादंश ॥ २१ ॥

अथैकादशं पशूनाह,—

"सुपर्णः पार्जन्यो हꣳसो वृको वृषदꣳशः ते ऐन्द्राः अपाम् उद्रो अर्यम्णो लोपाशः सिꣳहो नकुलो व्याघ्रः ते महेन्द्राय कामाय परस्वान्" इति। 'सुपर्णः' प्रसिद्धः। हंसादयस्त्रयः 'ऐन्द्राः'। 'वृकः' आरण्यश्वा। 'वृषदंशो' मार्जालसदृशः। 'उद्रो' जलविडालः। 'लोपाशः' क्रोष्टा। सिंहादयस्त्रयो 'महेन्द्राय'। ते च प्रसिद्धाः। 'परस्वान्' महिषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥०॥

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्नः सꣳहितो ऽधोरामः सावित्रो वारुणः पेत्वः ॥ १ ॥

आग्नेयः द्वाविꣳशतिः ॥ २२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

---

* A पुस्तके विंशानुवाकशेषे "भुजुजः अष्टादंश", एवं एकविंशानुवाकशेषे "सुपुर्णः अष्टादंश" इति एवम्प्रकारेण पठितम्। इदमेव सम्यक्।

उक्ताः सर्वे आरण्याः । अथ ग्राम्यास्तवः पशवः । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह,—

“आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेवः ऐन्द्रोऽरुणः मारुतः कल्माषः ऐन्द्राग्नः संहितः अधोरामः सावित्रो वारुणः पेत्वः” इति । कृष्णो वर्णो ग्रीवायां यस्य छागस्य असौ ‘कृष्णग्रीवः’ । ‘बभ्रुः’ पिङ्गलवर्णः । ‘शितिपृष्ठः’ श्वेतपृष्ठः । ‘शिल्पो’ बहुरूपः । ‘कल्माषः’ कृष्णबिन्दु-लाञ्छितः । ‘संहितः’ कृष्णः कृष्णशबलः । ‘अधोरामः’ श्वेतकृष्णो-दरः । ‘पेत्वो’ गलितरेतस्को मेषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ शितिपृष्ठौ बार्हस्पत्यौ धात्रे पृषोदरः सौर्यो बलक्षः पेत्वः ॥ १ ॥

अश्वः षोडश ॥ २३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—

“अश्वः तूपरो गोमृगः ते प्राजापत्याः आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ शितिपृष्ठौ बार्हस्पत्यौ धात्रे पृषोदरः सौर्यो बलक्षः

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः ।

प्रथमानुवाके ये मन्त्रा आम्नातास्तानथ ब्रुवे ।
आग्नेयीत्रिष्टुभौ होमे विद्याद्वायुमतीद्वयम्[१] ॥
'पीवोअन्नम्' इति विज्ञेयं 'हिरण्य'[१]-इति चतुर्थकम् ।
'प्रजापतिस्त्वा'[२]-भूस्पर्शे हि 'अग्ने युक्ष्वा'[२]-इत्याहुतिः ॥
'चित्रं देवा' इति सौरी[२] स्याद् 'यास्ते यावो' यजुर्द्वयम् ।
'चितिं जुहोमि'[४]-इति होमः स्पृशेत् 'चित्तिमचित्तिः' ॥
मन्त्रा हिरण्येष्टकानां 'विश्वकर्मा'[५] इति पञ्च हि ।
प्राजापत्यादिपदतो मन्त्रभेदोऽवगम्यताम् ॥
इष्टकास्त्रयमाहृत्य निदध्याद्व्याहृतित्रयात् ।
पुनर्दिक्षु चतस्रस्ताः 'प्राणाय'[५] इति चतुष्टयात् ॥
पदभेदान्मन्त्रभेदाः 'त्वा चक्षु'(५।५।७)-इत्यनुषज्यते ।
अष्टौ रूपाणीष्टकाः स्युः 'अग्न आ याहि'[६]-पञ्चकात् ॥
'लोकं पृण'[६] इति मन्त्रस्य मान्तरोऽनुचरो भवेत् ।
'इन्द्रं विश्वा' ऋगैन्द्री स्यात् 'यत्ते' पञ्चोपतिष्ठते ॥
येऽग्नयो[७] बहुभिर्मन्त्रैः प्रयास्त्वनुपतिष्ठते ।
सामनामानि[८] गायत्रं बृहत्तद्रथन्तरम् ॥
ऋतुस्था-यज्ञायज्ञीयं वारवन्तीयकं तथा ।
श्येतं प्रजापतेश्चैव पृष्ठं स्तोत्रार्थसाम हि ॥
पक्षाकारं चितं वह्निं तैर्मन्त्रैरुपतिष्ठते ।
आत्मेष्टका उपादध्यात् 'प्राच्या त्वा' इत्यादि मन्त्रतः ॥
'अग्ने',[९] होमः पञ्चभिः स्याद्भागैर्मन्त्रभेदनम् ।

चित्यारोहे चपेटाख्ये यो दक्षो निक्षिपेच्चरुम् ॥
समवत्ता पञ्चमन्त्रैः प्रोक्षेदाज्येन सन्निति ।
समीची(१०) सर्पहोमः स्यात् 'रश्मिना' इत्यनुषज्यते
हेतयस्तु महाहोमो 'वातनाम' समनुषज्यते ।
'इमं स्तनं'(१०।७) पूर्णहोम इति मन्त्रा इहेरिताः ॥
'इन्द्राय राज्ञे', (११)-इत्युक्ता एकादशिनीनामकाः ।
हविन्याख्याश्च(११-२४) पञ्चवक्ते सर्वेऽप्यश्वमेधकाः ॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं विनाशयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्क-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः ॥

॥ ० ॥ ॐतत्सत् ॥ ० ॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये।

पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः।

हरिः ओम् ॥

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो यास्विन्द्रः। अग्निं या गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपः शꣳ स्योना भवन्तु⁽¹⁾। यासाꣳ राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम्। मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता न आपः शꣳ स्योना भवन्तु⁽²⁾। यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति। याः पृथिवीं पयसोन्दन्ति ॥ १ ॥

शुक्रास्ता न आपः शꣳ स्योना भवन्तु⁽³⁾। शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तनुवोप स्पृशत त्वचं मे सर्वाꣳ अग्नीꣳ रप्सुषदो हुवे वो मयि वर्चो बलमोजो नि धत्त⁽⁴⁾। यददः संप्रयतीरहावनदता हते। तस्मादा

[illegible] नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिन्धवः[५] । यत्
प्रेषिता वरुणेन ताः शीभं समवल्गत ॥ २ ॥
तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु स्थन[६] ।
अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वो हिकम् । इन्द्रो
वः शक्तिभिर्देवीस्तस्माद्वार्नाम वो हितम्[७] । एको
देवो अप्यतिष्ठत् स्यन्दमाना यथावशम् । उदानिषु-
र्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते[८] । आपो भद्रा घृतमि-
दाप आसुरग्नीषोमौ बिभ्रत्याप इत्ताः । तीव्रो रसो
मधुपृचाम् ॥ ३ ॥
आदित्पश्याम्युत वा शृणोम्या मा घोषो गच्छति वाङ् मा-
आरङ्गम आ मा प्राणेन सह वर्चसा गन्[९] । आदित्
[illegible]नाम् । मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा
अतृपं यदा वः[१०] । आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न
ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे[११] । यो वः शिवतमो
रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः[१२] । तस्मा
अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा
च नः[१३] । दिवि श्रयस्वान्तरिक्षे यतस्व पृथिव्या सम्भव
ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वा[१४] ॥ ४ ॥
उन्दन्ति । समवल्गत । मधुपृचां । मातरः । द्वाविंश-
तिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः।

हरिः ओम्।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥
उक्ता वायव्यपश्वाद्याः पञ्चमे हि प्रपाठके।
कुम्भेष्टकामन्त्रणादीन् षष्ठे मन्त्रानुदीरयेत्॥

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'हिरण्यवर्णाः इति उपहिता अभिमन्त्रयते' इति।

तत्र कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणार्थानां त्रयोदशानाम् ऋचां मध्ये प्रथमामाह,—"हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः कश्यपो यासु इन्द्रः। अग्निं याः गर्भं दधिरे विरूपाः ताः नः आपः शं स्योनाः भवन्तु(१)" इति। आपः तावन्निर्मलत्वेन भास्वरत्वात् हिरण्यसदृशवर्णोपेताः। तथा 'शुचयः' स्वयं शुद्धाः। 'पावकाः' स्नानादिना शरीरादिशुद्धिहेतवश्च। 'यासु' अप्सु कश्यपाख्यः प्रजापतिरुत्पन्नः। 'यासु' अप्सु 'इन्द्रः' अपि उत्पन्नः। 'अग्निं' च 'याः' आपो गर्भत्वेन 'दधिरे'। तदेतत्सर्वं शाखान्तरगतेभ्योऽर्थवादेभ्यो द्रष्टव्यम्। अत्रापि 'अग्ने गर्भो अपामसि' (४।२।२।२) इति चतुर्थकाण्डे

[illegible]जातम् । ईदृश्यो या 'आपः', 'ताः' 'स्योनाः' सुखकारिण्यः, सत्योऽस्माकं 'शं' 'भवन्तु' सुखं प्रापयन्तु ।

अथ द्वितीयामाह,—"यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम् । मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता नः आपः शं स्योनाः भवन्तु(२)" इति । वरुणाख्यो 'राजा' अपाम् अधिपतिः 'यासाम्' अपां 'मध्ये' 'याति' गूढः सञ्चरति । किं कुर्वन् ? 'जनानां' 'सत्यानृते' 'अवपश्यन्' स्नानपानादौ यत् सत्य-मनृतमाचरति तत्सर्वम् अवपश्यन् । 'ताः' च 'आपः' मधुररसं श्चोतन्ति क्षारयन्ति इति 'मधुश्चुतः' । 'शुचयः' इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—"यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति । याः पृथिवीं पयसा उन्दन्ति शुक्राः ताः नः आपः शं स्योनाः भवन्तु(३)" इति । 'दिवि' द्युलोके 'देवाः' 'यासाम्' अपां सम्बन्धि सारं 'भक्षं' 'कृण्वन्ति' स्वभोज्यं कुर्वन्ति । पीयूषं हि देवैः सेव्यते, तच्च अपां सारभूतम् । 'याः' च आपः 'अन्तरिक्षे' वृष्टिधारारूपेण बहुप्रकारा 'भवन्ति' । 'याः' च आपः 'पृथिवीं' सर्वां 'पयसा' स्वकीयेन द्रवेण 'उन्दन्ति' क्लेदयन्ति । 'शुक्राः' निर्मलाः । 'ता नः आपः' इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीमाह,—"शिवेन मा चक्षुषा पश्यत आपः शिवया तनुवा उप स्पृशत त्वचं मे । सर्वाँ अग्नीँर् अप्सुषदो हुवे वः मयि वर्चो बलम् ओजो नि धत्त(४)" इति । हे 'आपः', यूयं 'शिवेन' 'चक्षुषा' शान्तया दृष्ट्या 'मा' 'पश्यत' माम् अवलोकयत । तथा 'शिवया तनुवा' शान्तेन त्वदीयेन शरीरेण 'मे' 'त्वचं' 'उप स्पृशत' ।

त्वमपि 'अप्सुषदः' जलेषु स्थितान् 'सर्वान्' अपि अग्नीन् 'डवे' जुहोमि, होमेन तर्पयामि। 'वः' युष्मदीयं यत् 'वर्चः' कान्तिः, यच्च 'बलं', यदपि 'ओजः' बलहेतुरष्टमो धातुः, तत्सर्वं 'मयि' 'नि धत्त' स्थापयत।

अथ पञ्चमीमाह,—"यत् अदः सम्प्रयतीः अहौ अनदता हते। तस्मात् आ नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिन्धवः[१]" इति। 'यत्' यस्मात्कारणात् 'अदः' द्युलोकस्थानात् 'सम्प्रयतीः' सम्यक् प्रकर्षेण गच्छन्त्यो हे आपः, यूयं, अहिशब्दो मेघनामधेयं, तस्मिन् 'हते' युष्माभिस्ताडिते सति 'अनदत' नादं कृतवत्यः। प्रवाहगतपाषाणेष्विव मेघेषु जलाघातेन शब्दो जायते। यस्मान्नादं कृतवत्यः, 'तस्मात्' 'आ' समन्तात् सर्वेष्वपि स्थानेषु 'नद्यो नाम स्थ' नदीति नामधेयं प्राप्ताः। हे 'सिन्धवः' स्यन्दनशीला आपः, 'वः' युष्माकं 'ता:' तानि 'नामानि' तादृशानि निर्वचनसाध्यानि नामानि विद्यन्ते।

अथ षष्ठीमाह,—"यत् प्रेषिताः वरुणेन ताः शीभं समवल्गत। तद् आप्नोत् इन्द्रो वः यतीः तस्मात् आपो अनु स्थन[२]" इति। हे आपः, 'यत्' यस्मात्कारणात् 'वरुणेन' 'प्रेषिताः' 'ताः' यूयं 'शीभं समवल्गत' शुभं यथा भवति तथा सम्यक् वल्गनावत् नृत्तं कृतवत्यः। 'तत्' तदानीं 'यतीः' प्रसरन्तीः 'वः' युष्मान् 'इन्द्रः' उत्सुकः सन् द्रष्टुम् 'आप्नोत्'। 'तस्मात्' कारणात् आप्यन्ते इति व्युत्पत्त्या 'आपः' इति नामधेयं प्राप्य 'अनु स्थन' सर्वेषामनुकूलाः स्थताः*।

* एवमेव सर्वत्र पाठः। 'स्यात' अथवा 'तिष्ठत' इति पाठो भवितुं युक्तः।

अथ सप्तमीमाह,—"अपकामꣳ स्यन्दमाना अवीवरत वो हिकम् । इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीः तस्माद्वार् नाम वो हितम्(७)"—इति । 'देवीः' हे आपो देव्यः, 'अपकामं स्यन्दमानाः' प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य स्वभावत एव प्रवहन्तीः 'वः' युष्मान् 'इन्द्रः' परितोषात् 'अवीवरत' वृतवान् । स्यन्दनेऽपि युष्माकं न साधनान्तरापेक्षा किन्तु 'वः शक्तिभिः' युष्मदीयशक्तिवशादेव स्यन्दनम् । 'हिकम्' इत्यव्ययं प्रसिद्धिवाचकम्, उदकस्य स्वशक्त्यैव स्यन्दनं सर्वलोकप्रसिद्धमित्यर्थः । यस्मादिन्द्रेण वृताः 'तस्मात्' युष्माकं 'वार्' इत्येतत् 'नाम' 'हितं' सम्पन्नम् ।

अथाष्टमीमाह;—"एको देवो अप्यतिष्ठत् स्यन्दमाना यथावशम् । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते(८)"—इति । 'यथावशं' स्वेच्छयैव 'स्यन्दमानाः' अपः 'एको देवः' इन्द्रः 'अपि'-'अतिष्ठत्' अध्यतिष्ठत् स्वाधीनाः कृतवान् । इन्द्रेणाधिष्ठितास्ता आपः 'महीः' महत्यः प्रभूताः सत्यः 'उदानिषुः' उत्कर्षेण चेष्टितवत्यः । 'तस्मात्' 'उदकम्' इति नाम 'उच्यते' ।

अथ नवमीमाह,—"आपो भद्रा घृतम् इत् आपः आसुः अग्नीषोमौ बिभ्रति आपः इत् ताः । तीव्रो रसो मधुपृचाम् अरङ्गम आ मा प्राणेन सह वर्चसा गन्(९)" इति । एताः 'आपः' 'भद्राः' कल्याणरूपाः । 'आपः' 'इत्' आप एव 'घृतम्' 'आसुः' गोशरीर-द्वारा घृतरूपेण परिणताः । 'ताः' 'आपः इत्' तादृश्यः आप एव 'अग्नीषोमौ' देवौ 'बिभ्रति' धारयन्ति । "अग्निं था गर्भम्" इत्यग्निधारणं पूर्वमेवोक्तम् (५।६।१।१) । सोमधारणमपि अमृत-कारणद्वारा द्रष्टव्यम् । 'मधुपृचां' माधुर्ययुक्तानाम् अपां 'रसः'

सारांशः 'तीव्रः' अत्यन्तस्वादुः। 'अरङ्गमः' अलं संपूर्णं यथा भवति तथा गच्छति प्राप्नोति सर्वजनपुष्टिकारीत्यर्थः। तादृशो रसः 'प्राणेन' प्राणवायुना 'वर्चसा' बलेन 'सह' 'मा' मां प्रति 'आ'-'अगन्' आगच्छतु। यावत् अपां रसः अन्नादिरूपेण शरीरे तिष्ठति। तावत् प्राणो न अतिगच्छति। बलञ्च न विनश्यति।

अथ दशमीमाह,—"आत् इत् पश्यामि उत वा शृणोमि आ मा घोषो गच्छति वाक् नः आसाम्। मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णाः अतृपं यदा वः[१०]" इति। 'आत् इत्' अनन्तरमेव 'पश्यामि'; अपां रसे मच्छरीरमागते सति तदानीमेव चक्षुषा द्रष्टुं शक्तोऽस्मि। 'उत वा शृणोमि' अपि च श्रोतुमपि शक्तोऽस्मि। 'आसाम्' अपां 'घोषः' नादः 'आ'-'गच्छति' मच्छरीरे वर्तते। स एव घोषः 'नः' अस्माकं 'वाक्'। हे 'हिरण्यवर्णाः' तेजस्विन्यः आपः, यदा 'वः' युष्माकं सेवया 'अतृपम्' अहं तृप्तोऽभवम्। 'तर्हि' तस्मिन् काले 'अमृतस्य' 'भेजानः' 'मन्ये' पीयूषं सेवितवानस्मीति तर्कये।

अथैकादशीमाह,—"आपो हि ष्ठा मयोभुवः ता नः ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे[११]" इति। 'हि'-शब्दः एवकारार्थः प्रसिद्ध्यर्थो वा। 'आपः' यूयमेव 'मयोभुवः' 'स्थ' सुखयित्र्यो भवत, स्नानपानादि-हेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धम्। 'ताः' तादृश्यो यूयं 'नः' अस्मान् 'ऊर्जे' रसाय भवदीयरसानुभवार्थं 'दधातन' स्थापयत। किं च 'महे' महते 'रणाय' रमणीयाय 'चक्षसे' दर्शनाय 'दधातन' अस्मान् परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुत इत्यर्थः।

अथ द्वादशीमाह,—"यो वः शिवतमो रसः तस्य भाजयत इह नः उशतीः इव मातरः(१२)" इति । 'वः' युष्माकं 'शिवतमः' शान्ततमः सुखैकहेतुः 'यः' 'रसः' अस्ति, 'इह' अस्मिन् कर्मणि 'नः' अस्मान् 'तस्य भाजयत' तं रसं प्रापयत । तत्र दृष्टान्तः,—'उशतीः इव मातरः' कामयमानाः प्रीतियुक्ताः मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं शिशुं प्रापयन्ति तद्वत् ।

अथ त्रयोदशीमाह,—"तस्मै अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः(१३)" इति । 'यस्य' रसस्य 'क्षयाय' क्षयेण निवासेन 'जिन्वथ' यूयं प्रीता भवथ, 'तस्मै' रसाय 'वः' युष्मान् 'अरं' 'गमाम' अलं भृशं प्राप्नुम । किञ्च हे 'आपः', यूयं 'नः' अस्मान् 'जनयथ' प्रजोत्पादकान् कुरुत ।

कल्पः,—'दिवि श्रयस्व' इति बार्हस्पत्यं नैवारं पयसि चरुं मध्ये कुम्भेष्टकानामुपदधाति'—इति । पाठस्तु,—"दिवि श्रयस्व अन्तरिक्षे यतस्व पृथिव्या सम् भव ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वा(१४)" इति । हे नैवार-चरो, 'दिवि श्रयस्व' द्युलोके आश्रितो भव । 'अन्तरिक्षे' अपि 'यतस्व' प्रयत्नवान् भव । 'पृथिव्या सम् भव' संयुक्तो भव । 'ब्रह्मवर्चसम् असि' तत्साधनत्वात् तद्रूपमसि* । अतो 'ब्रह्मवर्चसाय' त्वाम् अत्र उपदधामि ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

---

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः । 'तद्रूपोऽसि' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अपां ग्रहान् गृह्णात्येतद्वाव राजसूयं यदेते ग्रहाः सर्वोऽग्निर्वरुणसवो राजसूयमग्निसवश्चित्यस्ताभ्यामेव सूयतेऽथो उभावेव लोकावभि जयति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचितः[१] आपो भवन्त्यापो वा अग्नेर्भ्रातृव्या यदपोऽग्नेरधस्तादुपदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवत्यमृतम्॥ १ ॥

वा आपस्तस्मादद्भिरवतान्तमभि षिञ्चन्ति[२] नार्तिमार्छति सर्वमायुरेति यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद[३] अन्नं वा आपः पशव आपोऽन्नं पशवोऽन्नादः पशुमान् भवति यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद[४] द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै ॥ २ ॥

अन्नमव रुन्धे[५] पात्राणि भवन्ति पात्रे वा अन्नमद्यते सयोन्येवान्नमव रुन्ध आ द्वादशात् पुरुषादन्नमत्त्यथो पात्रान्न च्छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद[६] कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथुनस्य प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते यस्यैता उपधीयन्ते य उ ॥ ३ ॥

वैना एवं वेद[७] युक्ता अग्निः सोऽध्वर्युं यजमानं प्रजाः शुचार्पयति यदप उपदधाति शुचमेवास्य शमयति नार्त्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानः शाम्यन्ति प्रजा यत्रैता उपधीयन्ते[८] ऽपां वा एतानि हृदयानि यदेता आपो यदेता अप उपदधाति दिव्याभिरेवैनाः सꣳसृजति वर्षुकः पर्जन्यः ॥ ४ ॥

भवति[९] यो वा एतासामायतनं क्लृप्तिं वेदायतनवान् भवति कल्पतेऽस्मा अनुसीतमुप दधात्येतद्वा आसामायतनमेषा क्लृप्तिः[१०] य एवं वेदायतनवान् भवति कल्पतेऽस्मै[११] द्वन्द्वमन्या उपदधाति चतस्रो मध्ये धृत्या[१२] अन्नं वा इष्टका एतत् खलु वै साक्षादन्नं यदेष चरुर्यदेतं चरुमुपदधाति साक्षात् ॥ ५ ॥

एवास्मा अन्नमव रुन्धे[१३] मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मा अन्नं दधाति तस्मान्मध्यतोऽन्नमद्यते[१४] बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मा अन्नमव रुन्धे ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वेत्याह तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति यस्यैष उपधीयते य उ चैनमेवं वेद[१५] ॥ ६ ॥

अन्नतम्। अस्मै। जायते यस्यैता उपधीयन्ते य उ। पर्जन्यः। उपदधाति साक्षात्। सप्तचत्वारिꣳशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कुम्भेष्टकमन्त्रणार्था मन्त्राः प्रथम ईरिताः ।

अथ द्वितीये तदिष्टकोपधानं विधत्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'कुम्भं कुम्भीं चाद्भिः पूरयित्वा शर्म च स्थ वर्म च स्थ देवः स्थ वः सवितुः प्रसवे मधुमतीः सादयामीति पुरस्तादनुसीतमुपधाय ज्योतिषे वामिति हिरण्यशल्कौ प्रत्यस्येत्येवमुत्तरा उत्तरैर्मन्त्रैः प्रतिदिशमनुसीतं चतस्रो मध्ये' इति ।

तदिदमुपधानं विधत्ते,—"अपां ग्रहान् गृह्णाति एतद्वाव राजसूयं यदेते ग्रहाः सवः अग्निः वरुणसवो राजसूयम् अग्निसवः चित्यः ताभ्यामेव सूयते अथो उभौ एव लोकौ अभि जयति यश्च राजसूयेन ईजानस्य यश्च अग्निचितः[१]"—इति । गृह्यन्ते आपः एषु इति ग्रहाः जलाधाराः कुम्भाः कुम्भ्यश्च । ते च अद्भिः पूरितत्वात् 'अपां' ग्रहाः। तान् कुम्भकुम्भीरूपान् 'गृह्णाति'। ग्रहणेनोपधानमुपलक्ष्यते, 'यस्यैता उपधीयन्ते' इत्युपसंहारात् । राजसूये ग्रहसद्भावात् तत्साम्यमापादयितुम् इह ग्रहि-धातुना व्यवहारः । ये 'एते' 'कुम्भकुम्भीरूपाः' अपां 'ग्रहाः', 'एतत्' एव राजसूयस्वरूपं, फलेन तत्सदृशत्वात् । योऽयं चीयमानः 'अग्निः', सोऽयं 'सवः',—सूयते अभिषिच्यते यजमानः अत्र इत्यभिषेकयुक्तो यज्ञः सवः, तत्सदृशोऽयम् अग्निः । यदेतत् राजसूयाख्यं कर्म, सोऽयं 'वरुणसवः'। वरुणो हि कदाचित् राजसूयं कृत्वा तत्राभिषिक्तः । यस्तु 'चित्यः', सोऽयम्

'अग्निसवः'। अस्मिन्नपि अग्नौ अभिषेको विद्यते। अतः कुम्भीष्टको-पधाने सति 'ताभ्यां' वरुणसवाग्निसवाभ्याम् उभाभ्यां 'सूयते' अयं यजमानः अनुष्ठितवान् भवति। अपि च 'राजसूयेन' इष्टवतो 'यः' लोकः, 'अग्निचितः' 'च' 'यः' लोकः, तौ 'उभौ' 'लोकौ' एतदिष्ट-कोपधानेन 'अभि'-'जयति' 'एव'।

कुम्भेषु कुम्भीषु च जले स्थापनं* विधत्ते,—"आपो भवन्ति आपो वै अग्नेर्भ्रातृव्याः यद् अपः अग्नेः अधस्तात् उपदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवति आत्मना परा अस्य भ्रातृव्यो भवति अमृतं वै आपः तस्मात् अद्भिः अवतान्तम् अभि षिञ्चन्ति(१)" इति। जलेन अग्निशान्तेः अपाम् अग्निशत्रुत्वम्। अतश्चीयमानस्य 'अग्नेः' 'अधस्तात्' भूमौ कुम्भकुम्भीगतानाम् अपाम् उपधाने सति भ्रातृव्याभिभूति-र्भवति। उपधाता स्वयम् ऐश्वर्यवान् 'भवति'। 'भ्रातृव्यः' 'परा'-'भवति'। किञ्च एताः 'आपः' 'अमृतम्' एव, अन्न तस्योदकजन्यत्वात्। यस्मात् अमृतं, 'तस्मात्' 'अवतान्तम्' अत्यन्तग्लानिमापन्नं मूर्च्छितं मूर्च्छानिवारणाय शीतलाभिः 'अद्भिः' 'अभि'-'षिञ्चति'।

एतदुपधानं तद्वेदनञ्च प्रशंसति,—"न आर्तिम् आर्च्छति सर्वम् आयुः एति यस्य एताः उपधीयन्ते यः उ च एनाः एवं वेद(२)" इति।

प्रकारान्तरेण अपः प्रशंसति,—"अन्नं वै आपः पशवः आपः अन्नं पशवः अन्नादः पशुमान् भवति यस्यैता उपधीयन्ते यः उ च एनाः एवं वेद(४)" इति। अन्नस्य उदकजन्यत्वात्, पशूनां च उदकपोष्यत्वात्

---

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'जलस्थापनं' 'जलोपधानं' इति वा पाठो भवितुं युक्तः।

अन्न-रूपत्वञ्च । क्षीराद्यन्नहेतुत्वात् पशूनामपि अन्नत्वम् । अतः अपाम् उपधाता वेदिता च अन्नवान् 'पशुमान्' च 'भवति' ।

अन्नपात्राणां संख्यां विधत्ते,—"द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैव अस्मै अन्नम् अव रुन्धे(५)" इति ।

उपधेयानाम् अपाम् आधाराम् विधत्ते,—"पात्राणि भवन्ति पात्रे वै अन्नम् अद्यते सयोनि एव अन्नम् अव रुन्धे आ द्वादशात् पुरुषात् अन्नम् अत्ति अथो पात्रात् न छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते यः उ च एनाः एवं वेद(६)" इति । 'पात्राणि' कुम्भकुम्भीरूपाणि । 'पात्रे' कांस्यादिमये, अन्नैः 'अन्नं' भक्ष्यते पच्यते च । अतः पात्रस्य अन्नयोनित्वात् तत्सहितमेव 'अन्नं' प्राप्नोति । किञ्च उपधाता वेदिता च पात्रसंख्यया स्वात्मपुत्रपौत्रादेर्द्वादशपुरुष-पर्यन्तात् अन्नसम्बद्धो भवति । अपि च 'पात्रात्' गृहोपकरणसङ्घातात् कदाचिदपि 'न' विच्छिद्यते ।

पात्राणां परिमाणविशेषं विधत्ते,—"कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथुनस्य प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिः मिथुनैर्जायते यस्यैता उपधीयन्ते य उ च एना एवं वेद(७)" इति । 'कुम्भाः' पुरुषसदृशाः प्रौढा घटाः । 'कुम्भ्यः' योषित्समाना अल्पाः । अतो मिथुनसम्पत्त्या प्रजोत्पादनाय 'भवन्ति' । उपधातृवेदितारौ मिथुन-रूपाः प्रजाः उत्पादयतः ।

प्रकारान्तरेण तदुपधानं प्रशंसति,—"शुक् वै अग्निः सः अध्वर्युं यजमानं प्रजाः शुचा अर्पयति यत् अपः उपदधाति शुचमेव अस्य शमयति न आर्तिम् आर्च्छति अध्वर्युः न यजमानः शाम्यन्ति प्रजाः यत्र

प्रजाः उपधीयन्ते[८]" इति। अयम् 'अग्निः' 'शुक् वै' सन्ताप-हेतुरेव। अतः 'सः' अग्निः अध्वर्युप्रभृतीन् सन्तापेन योजयति। आसामुपधानेन अग्नेः सन्तापहेतुत्वं 'शमयति'। यस्मिन् कर्मणि 'एताः' इष्टकाः 'उपधीयन्ते', 'न' तत्र 'अध्वर्युः' 'म्रियते' नापि 'यजमानः'। 'प्रजाः' च सर्वबाधोपशमयुक्ताः भवन्ति।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—"अपां वै एतानि हृदयानि यदेता आपः यदेता अपः उपदधाति दिव्याभिः एव एनाः सꣳ सृजति वर्षुकः पर्जन्यो भवति[९]" इति। 'एताः' पात्रगताः याः 'आपः', 'एतानि' देवतानां हृदयस्थानानि। अत एव आसाम् उपधानेष्टकारूपोपेताः 'अपः' 'दिव्याभिः' अद्भिः संयोजयति। ततः 'पर्जन्यः' वर्षणशीलो 'भवति'।

अथ उपधानस्थानं विधत्ते,—"यो वै एतासाम् आयतनं क्लृप्तिं वेद आयतनवान् भवति कल्पते अस्मै अनुसीतम् उप दधाति एतत् आसाम् आयतनम् एषा क्लृप्तिः[१०]" इति। आयतनं स्थानम्। क्लृप्तिः सामर्थ्यम्। तदुभयं यो 'वेद', स प्रौढगृहाद्यायतनवान् 'भवति'। एतदर्थं च सर्वभोग्यजातं सम्बद्धं भवति। अतः अभिज्ञः 'अनुसीतम्' उपदध्यात्, एकैकस्यां दिशि याः लाङ्गलपद्धतयः ताः अनुसृत्य उपदध्यात्। एतत्सीतासमीपमेव एतासां कुम्भेष्टकानां स्थानम्, तथावस्थितिरेव एतासां सामर्थ्यमुक्तम्।

वेदनफलमुपसंहरति,—"यः एवं वेद आयतनवान् भवति कल्पते अस्मै[११]" इति।

उपधाने प्रकारविशेषं विधत्ते,—"द्वन्द्वमन्याः उपदधाति चतस्रो

मध्ये धृत्यै[१२]" इति। पूर्वदिग्वर्तिनीषु तिसृषु सीतासु कुम्भं कुम्भीं चेति द्वन्द्वम्। एवं दिगन्तरेष्वपि। तदिदमुच्यते,–'द्वन्द्वम् अन्याः' इति। द्वादशानां मध्ये दिक्चतुष्टये अष्टौ गताः, अवशिष्टाः 'चतस्रः' 'मध्ये' स्थापयेत्। तच्च 'धृत्यै' दार्ढ्याय भवति।

अथ "दिवि श्रयस्व" (५।६।१।४) इति मन्त्रसाध्यं चरूपधानं विधत्ते,—"अन्नं वै इष्टका एतत् खलु वै साक्षात् अन्नं यत् एषः चरुः यत् एतं चरुम् उपदधाति साक्षादेव अस्मै अन्नम् अव रुन्धे[१३]" इति। 'इष्टका' अन्नहेतुत्वात् 'अन्नम्'। 'चरुः' 'साक्षात्' एव 'अन्नम्'। अतः चरूपधानेन व्यवधानं विनैव मुख्यम् 'अन्नं' प्राप्नोति।

उपधानस्थानं विधत्ते,—"मध्यतः उप दधाति मध्यतः एव अस्मै अन्नं दधाति तस्मात् मध्यतः अन्नम् अद्यते[१४]" इति। इष्टकानां मध्ये चरुस्थापनं यत् यजमानस्य मध्ये उदरे 'अन्नं' स्थापितं भवति। मध्यमे वयसि भूयिष्ठम् 'अन्नम्' 'अद्यते'।

चरोर्देवतां विधत्ते,—"बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ब्रह्मणा एव अस्मै अन्नम् अव रुन्धे[१५]" इति। 'ब्रह्मणा एव' ब्राह्मणवृत्त्या एव, याजनादिना न तु सेवादिना इत्यर्थः।

मन्त्रे ब्रह्मवर्चसशब्दद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति,—"ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वा इति आह तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति यस्य एव उपधीयते यः उ च एनम् एवं वेद[१६]" इति। तेजः कान्तिः। ब्रह्मवर्चसम् अध्ययनादिसम्पत्तिः।

अथ मीमांसा।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे (७अ०) चिन्तितम्।

चरुर्भवति नैवारः उपधत्ते चरुन्त्विति ।
यागः स्यादुपधानं वा ? यागः शेषोक्तदेवतः ॥
यागस्यानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ।
किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरोः स्थितम् ॥

अग्नौ श्रूयते,—"नैवारश्चरुर्भवति" "चरुमुपदधाति" इति च । तत्र नीवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः । "बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः" इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः स्विष्टकृतिवदिति प्राप्ते ब्रूमः,—यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलात् देवताक्लृप्तिः ; इह तु देवताकल्पनेन यागविधिनिश्चयः इत्यन्योन्याश्रयः । तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

भूतेष्टका उप दधात्यत्रात्र वै मृत्युर्जायते यत्र यत्रैव मृत्युर्जायते तत एवैनमव यजते तस्मादग्निचित् सर्वमायुरेति सर्वे ह्यस्य मृत्यवोऽवेष्टास्तस्मादग्निचि-न्नाभिचरितवै प्रत्यगेनमभिचारः स्तृणुते सूयते वा एष योऽग्निञ्चिनुते देवसुवामेतानि हवीꣳषि भव-न्त्येतावन्तो वै देवानाꣳ सवास्त एव ॥ १ ॥

अस्म सुवान् प्र यच्छन्ति त एनं सुवन्ते[१] सुवोऽग्नि-र्वरुणसवो राजसूयं ब्रह्मसवश्चित्यो[२] देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरभि षिञ्चत्य[४]-न्नस्यान्नस्याभि षिञ्चत्यन्नस्यान्नस्यावरुध्यै[५] पुरस्तात् प्रत्यञ्चमभि षिञ्चति पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्न-मद्यते शीर्षतोऽभि षिञ्चति शीर्षतो ह्यन्नमद्यत[६]-आ मुखादन्ववस्रावयति ॥ २ ॥

मुखत एवास्मा अन्नाद्यं दधात्य[७]-ग्नेस्त्वा साम्राज्ये-नाभि षिञ्चामीत्याहैष वा अग्नेः सवस्तेनैवैनमभि षिञ्चति बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि षिञ्चामीत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि षिञ्चतीन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभि षिञ्चामीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नुप-रिष्टाद्दधात्ये[८]-तत् ॥ ३ ॥

वै राजसूयस्य रूपं य एवं विद्वानग्निं चिनुत उभा-वेव लोकावभि जयति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्नि-चित[९]-इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं पराऽपत-त्तद्देवाः सौत्रामण्या समभरन्त्सूयते वा एष योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यꣳ सम्भृत्यात्मन्धत्ते[१०] ॥ ४ ॥

त एव । अन्ववसाययति । एतत् । अष्टाचत्वारिँ्शच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कुम्भेष्टकाख्यस्येति द्वितीये द्वयमीरितम् ।

अथ तृतीये भूतेष्टकादिकमुच्यते* । यदुक्तं सूत्रकारेण,— 'प्रसवाय त्वा उपयामाय त्वा काटाय त्वा अर्णवाय त्वा धर्णसाय त्वा द्रविणाय त्वा सिन्धवे त्वा समुद्राय त्वा सरस्वते त्वा विश्वव्यचसे त्वा सुभूताय त्वा अन्तरिक्षाय त्वेति द्वादश भूतेष्टकाः' इति । एते मन्त्राः शाखान्तरगताः ।

तत्साध्यमुपधानं विधत्ते,—"भूतेष्टका उप दधाति अत्रात्र वै मृत्युर्जायते यत्रयत्रैव मृत्युर्जायते तत एव एनम् अव यजते तस्मात् अग्निचित् सर्व्वम् आयुः एति सर्वे हि अस्य मृत्यवः अवेष्टाः तस्मात् अग्निचित् न अभिचरितवै प्रत्यक् एनम् अभिचारः स्तृणुते(१)" इति । देश-काल-निमित्तविशेषान् अपेक्ष्य 'अत्रात्र' इति वीप्सा । सर्पव्याघ्रचोराकुलाः देशाः मृत्युहेतवः । मध्याह्नमध्यरात्रादिः चण्डालाद्यभिचारप्रयुक्तमृत्युकालः । दुराहारभोजनादीनि मृत्युनिमित्तानि । भूतेष्टकोपधानेन 'तत एव' देशप्रयुक्तात् कालप्रयुक्तात् निमित्त-

---

* "भूतेष्टकादिकं सर्व्वमुच्यते" इति का॰ सो॰ पु॰ पाठः ।

प्रयुक्ताच्च सर्वस्मादपि मृत्योः 'एनं' यजमानम् अपनयति। 'तस्मात्' अयम् 'अग्निचित्' खलु प्राप्तम् 'आयुः' 'सर्वम्' एव प्राप्नोति। यस्मात् 'अस्य' 'सर्वे' अपि अपमृत्यवो विनाशिताः, किञ्च अयम् अग्निचित् अभिचारविषयोऽपि न भवति, एवं सति यो मूर्खः अभिचरति, 'एनं' मूर्खं सः 'अभिचारः' प्रत्यङ्मुखो भूत्वा छिनत्ति।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपति समानं स्विष्टकृदिडम्' इति।

तदिदं विधत्ते,—"सूयते वै एष यः अग्निं चिनुते देवसुवाम् एतानि हवीꣳषि भवन्ति एतावन्तो वै देवानाꣳ सवाः ते एव अस्मै सवान् प्र यच्छन्ति ते एनꣳ सुवन्ते(१)" इति। 'यः' यजमानः 'अग्निं' 'चिनुते,' सः 'एषः' देवैः 'सूयते' प्रेर्यते। अतः प्रेरणाय हवींषि निर्वपेत्। "अग्नये गृहपतये पुरोडाशम्"—इत्यादिरासूत्राम्नातानि 'देवसुवां' 'हवींषि', तत्र श्रुताः ये अग्न्यादयो देवाः 'एतावन्तः' एव 'देवानां' मध्ये प्रेरकाः। 'ते' 'एव' देवाः 'अस्मै' यजमानाय स्वकीयाः सर्वाः अनुज्ञाः प्रयच्छन्ति। तेन च अनुज्ञाप्रदानेन 'एनं' यजमानं प्रेरयन्ति।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'दक्षिणं प्रत्यपि पक्षमौदुम्बरीमासन्दीं प्रतिष्ठाप्य तस्यां कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानम् अग्निम् अन्वारब्धं सम्पातैरभिषिञ्चति' इति।

तदिदं विधातुं प्रस्तौति,—"सवः अग्निः वरुणसवः राजसूयं ब्रह्म-सवः चित्यः(२)" इति। अभिषेकयुक्तो यागः सवः इति हि उक्तम्। स च द्विविधः, वरुणसवः ब्रह्मसवश्च। राजकर्तृत्वात् राजसूयं वरुण-

क्षत्रः, वरुणो हि राज्याभिमानी देवः । चित्तशिस्तु ब्राह्मणेऽप्यनुकूले-त्वात् प्रसवः, अग्निः ब्राह्मणाभिमानी देवः । अतः सवत्वात् एषाम् अभिषेकयोग्यः इत्यर्थः ।

मन्त्रपूर्वकमभिषेकं विधत्ते,—"देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति त्वाह सवितृप्रसूतः एव एनं ब्रह्मणा देवताभिः अभि षिञ्चति(४)" इति । 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण, प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वांमधीरयम् अभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते,—"अन्नस्यान्नस्य अभि षिञ्चति अन्नाद्यान्नस्य अवरुद्ध्यै(५)" इति ।

प्रकारविशेषं विधत्ते,—"पुरस्तात् प्रत्यञ्चम् अभि षिञ्चति पुरस्तात् हि प्रतीचीनम् अन्नम् अद्यते शीर्षतः अभि षिञ्चति शीर्षतः हि अन्नम् अद्यते(६)" इति ।

पूर्वस्यां दिशि पश्चिमाभिमुखः अवस्थाय 'प्रत्यञ्चं' स्वाभिमुखं यजमानम् अभिषिञ्चेत् । लोके 'हि' 'पुरस्तात्' पार्श्वे अवस्थितम् 'अन्नं' स्वाभिमुखत्वेन 'अद्यते'* ।

शिर आरभ्य अभिषिञ्चेत् । 'अन्नम्' अपि शिरोदेशावस्थिते मुखे भुज्यते† ।

मुखान्तरं विधत्ते,—"आ मुखात् अन्ववस्रावयति मुखतः एव

* एवमेव का० शो० पु० पाठः । आदर्शपुस्तके ६ छ परित्यज्य—'प्रति-पाद्याभिः' इत्यनन्तरमेव 'पूर्वस्यां दिशि' इत्यादिरयं सन्दर्भो दृश्यते, प्रकारविशेषप्रदर्शनात् पूर्वं तद्व्याख्यानं न युक्तमिति नायं साधुपाठः ।

† का० शो० पुस्तके अयं सन्दर्भो नास्ति ।

अस्मै अन्नाद्यं दधाति(७)" इति। शिर आरभ्य आनुलोम्येन मुख-पर्यन्तमेव स्रावयेत्, न अधः।

मन्त्रेषु अग्निबृहस्पतीन्द्रशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे,—"अग्नेः त्वा साम्राज्येन अभि षिञ्चामि इति आह एषः वै अग्नेः सवः तेन एव एनम् अभि षिञ्चति बृहस्पतेः त्वा साम्राज्येन अभि षिञ्चामि इति आह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ब्रह्मणा एव एनम् अभि षिञ्चति इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येन अभि षिञ्चामि इति आह इन्द्रियम् एव अस्मिन् उपरिष्टात् दधाति(८)" इति। 'एषः' ओषधिरसः 'अग्नेः' 'सवः' अग्निना प्रेरितः। अतः अग्निशब्दम् उच्चारयन् अग्निमन्त्रेण तेन-'तेन' 'एव' रसेन 'अभिषिञ्चति'। 'एष वै बृहस्पतेः सवः, एष वै इन्द्रस्य सवः'—इत्यपि अनुसन्धेयम्। एते अभिषेकमन्त्राः शाखान्तरे आम्नाताः। इह ब्राह्मणेन व्याख्याताः।

राजसूयसाम्येन अभिषेकं प्रशंसति,—"एतत् वै राजसूयस्य रूपं यः एवं विद्वान् अग्निं चिनुते उभौ एव लोकौ अभि जयति यः च राजसूयेन ईजानस्य यः च अग्निचितः(९)" इति। 'एतत्' अभिषेचनम् एव अग्नेः चित्यस्य 'राजसूयस्य' स्वरूपम्। एवंविदः चिन्वानस्य उभयफलं भवति।

अतः चयनाङ्गत्वेन सौत्रामणीं विधत्ते,—"इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधा इन्द्रियं वीर्यं परा अपतत् तत् देवाः सौत्रामण्या समम् अभरन् सूयते वै एषः यः अग्निं चिनुते अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत इन्द्रियम् एव वीर्यं संभृत्य आत्मन् धत्ते(१०)" इति। सोमम् अभिषुतवतः 'इन्द्रस्य' 'इन्द्रियं' सोमोपद्रवपापेन 'दशधा' भूत्वा

पातितम् अभूत्। 'तत्' एतत् इन्द्रियं 'देवाः' 'सौत्रामण्या' "स्वादीं त्वा" इत्यादिमन्त्रप्रतिपाद्येन यागेन सम्यक् सम्पादितवन्तः। एवं सति यथापि 'यः' 'अग्निं' 'चिनुते', 'एषः' अपि सोमाभिषवे प्रेर्थते। तस्मात् अयम् अपि इन्द्रियसामर्थ्यसम्पादनाय सौत्रामण्याख्यं यागम् अनुतिष्ठेत्। सौत्रामण्याः चयनाङ्गत्वं न बोध्यते, किन्तु कालविधिरयम्*; तस्मादिदं वाक्यं प्रकरणात् उत्कर्षव्यम्†॥

अथ मीमांसा।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे (१८अ०) चिन्तितम्,—

अग्निं चित्वा यजेत् सौत्रामण्याङ्गेष्टिरुतेदृशी।
अङ्गिकाले स्वकाले वा स्याद् आद्यो ऽन्याङ्गवत् मतः॥
निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः।
स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम्॥

"अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत", "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" इत्यत्र सौत्रामणीबृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम्। तथाङ्गम् अङ्गिकाले अङ्गिना सह प्रयोक्तव्यम्, इतरेषाम् अङ्गानां तथा प्रयुज्यमानत्वादिति चेत्। मैवं, त्वा-प्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनादौ निर्वृत्ते सति, पश्चात् कर्मान्तरत्वेन सौत्रामण्यादेर्विहितत्वात्, यदि अङ्गिना सह एकप्रयोगः स्यात्, तदा प्रत्ययप्रापितः पूर्वोत्तरकालविभागो‡ बाध्येत! न हि अङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानाम्

* "काले विधिरयम्" इति का० सो० पु० पाठः।

† आदर्शपुस्तके 'उत्कृष्टम्' इति पाठः। उत्कृष्टव्यं,—इति का० सो० पु० पाठः।

‡ "पूर्वोत्तरकालः" इति आदर्शपुस्तके पाठः।

उखासम्भरणादीनां चयने निवृत्ते पश्चाद्विधानं श्रुतम्। तत्र एकस्मिन् प्रयोगे अवश्यम्भाविनि सति स्वस्वचोदकप्रापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम्। सौत्रामण्याः इष्टिप्रकृतिकत्वात् पर्वकालस्तचोदकप्राप्तः। चयनेन सह प्रयोगे तु पर्वणि उखासम्भरणादिविधानात् अन्यस्मिन् दिने सौत्रामणी प्रसज्येत। तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतत्वात् वसन्तकालस्तचोदकप्राप्तः। वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये शरदि वाजपेयस्य विहितत्वात् बृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रसज्येत! तस्मात् अतिदिष्टे पर्वणि, वसन्ते तदनुष्ठानम्। ननु सर्वत्र अङ्गापूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यम्। इह तु पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वात् तदुत्तरकालीनम् अङ्गं निरर्थकमिति चेत्। न, तस्यैव अपूर्वस्य अनेन अङ्गेन प्राबल्युदशायाः कल्पनीयत्वात्। तस्मात् न अङ्गिनः काले अनुष्ठानम्। किन्तु स्वकाले इति स्थितम्।

पूर्वानुवाकोक्तकुम्भीष्टकासरूपधानस्य प्राणभङ्गः अपानभङ्गाच्च ऊर्द्धभावित्वात् इदं ब्राह्मणम् अभिमन्त्रणमन्त्रसहितं "पशुर्वा एष यदग्निः" (५।२।१०) इत्यनुवाकान्ते द्रष्टव्यम्। भूतेष्टकोपधानं तु वालखिल्योपधानादूर्द्धं भवति। अभिषेकस्तु "अग्निर्वै देवाना-मभिषिक्तः" (५।४।८) इत्यस्मात् पूर्वं द्रष्टव्यः। सौत्रामणीब्राह्मणं तु तस्मात् ब्राह्मणात् ऊर्द्धं द्रष्टव्यम्॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः॥ ० ॥

सजूरब्दोऽयावभिः सजूरुषा अरुणीभिः सजूः सूर्य एतशेन सजोषावश्विना दꣳसोभिः सजूरग्निर्वैश्वानर इडाभिर्घृतेन स्वाहा[१] संवत्सरो वा अब्दो मासा अयावा उषा अरुणी सूर्य एतश इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः पशव इडा पशवो घृतꣳ संवत्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते संवत्सरेणैवास्मै पशून् प्र जनयति[२] दर्भस्तम्बे जुहोति यत् ॥ १ ॥

वा अस्या अमृतं यद्वीर्यं तद्दर्भास्तस्मिन् जुहोति प्रैव जायतेऽन्नादो भवति यस्यैवं जुह्वत्येता वै देवता अग्नेः पुरस्ताद्भागास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरेवाग्नेः पुरस्तात् प्रति दधात्य[३]-नन्धो भवति य एवं वेदा-[४] पो वा इदमग्रे सलिलमासीत् स प्रजापतिः पुष्करपर्णे वातो भूतोऽलेलायत्सः ॥ २ ॥

प्रतिष्ठान्नाविन्दत स एतदपां कुलायमपश्यत् तस्मिन्नग्निमचिनुत तदियमभवत्ततो वै स प्रत्यतिष्ठद्[५] यां पुरस्तादुपादधात् तच्छिरोऽभवत्सा प्राची दिग्यां दक्षिणत उपादधात् स दक्षिणः पक्षोऽभवत्सा दक्षिणा दिग्यां पश्चादुपादधात् तत्पुच्छमभवत्सा प्रतीची दिग्यामुत्तरत उपादधात् ॥ ३ ॥

स उत्तरः पक्षोऽभवत्सोदीची दिग्यामुपरिष्टादुपा-

दधात्तत्पृष्ठमभवत्सोर्ध्वा दिग्[१] इयं वा अग्निः पञ्चे-
ष्टकस्तस्माद् यदस्यां खनन्त्यभीष्टकान्तृन्दन्त्यभि शर्करा॥
सर्वा वा इयं वयोभ्यो नक्तं दृशे दीप्यते तस्मादिमां
वयांसि नक्तं नाध्यासते[७] य एवं विद्वानग्निं चिनुते
प्रत्येव ॥ ४ ॥

तिष्ठत्यभि दिशो जयति[८] आग्नेयो वै ब्राह्मणस्तस्माद्
ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्ष्वर्धुकः स्वामेव, तद्दिशमन्वेति[९]
अपां वा अग्निः कुलायं तस्मादापोऽग्निं हारुकाः
स्वामेव तद्योनिं प्र विशन्ति[१०] ॥ ५ ॥

यत्। अलेलायत्सः। उत्तरत उपादधात्। एव।
द्वात्रिंशच्च॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

भूतेष्टकाभिषेकादि तृतीये समुदीरितम्।

अथ चतुर्थे होमो विधीयते। यदुक्तं सूत्रकारेण,—'सजूरब्दो
ऽयावभिरिति दर्भस्तम्बे पञ्चाहुतीर्जुहोति' इति। तमिमं विधातुं
मन्त्रान् उत्पादयति,—"सजूः अब्दः अयावभिः सजूः उषाः अरुणीभिः
सजूः सूर्यः एतशेन सजोषौ अश्विना दंसोभिः सजूः अग्निः वैश्वानरः

इडाभिः घृतेन स्वाहा[१]" इति। 'अब्दः' संवत्सरः। 'अयावाः' मासाः। स च संवत्सरः तैर्मासैः सह समानप्रीतिः। अथ सर्वेषु अन्येषु 'घृतेन स्वाहा' इत्यनुषज्यते। तस्मै मासयुक्ताय संवत्सराय 'घृतेन' द्रव्येण 'स्वाहा' जुहोमि। 'उषाः' या इयम् उषःकालदेवता, सा इयम् 'अरुणीभिः' रक्तवर्णाभिः 'सजूः' समानप्रीतिः। ताम् उद्दिश्य 'घृतेन स्वाहा' जुहोमि। 'सूर्यः' देवः 'एतशेन' स्वकीयाश्वेन 'सजूः' समानप्रीतिः। तम् उद्दिश्य 'घृतेन स्वाहा' जुहोमि। 'अश्विना' यौ एतौ अश्विनौ, तौ 'दंसोभिः' दंसनैः व्याधिनिराकरणव्यापारैः 'सजोषौ' परस्परसमानप्रीतौ। तौ उद्दिश्य घृतेन जुहोमि। 'वैश्वानरः' सर्वमनुष्यप्रियः यः 'अग्निः,' सः 'इडाभिः' पशुभिः 'सजूः' समानप्रीतिः। तमुद्दिश्य घृतेन जुहोमि।

मन्त्रान् व्याचष्टे,—"संवत्सरो वै अब्दो मासाः अयावाः उषाः अरुणी सूर्यः एतशः इमे अश्विना संवत्सरः अग्निः वैश्वानरः पशवः इडा पशवः घृतं संवत्सरं पशवः अनु प्र जायन्ते संवत्सरेण एव अस्मै पशून् प्र जनयति[२]" इति। मन्त्रगतस्य अब्दशब्दस्य 'संवत्सरः' एव अर्थः। अयावशब्देन 'मासाः' अभिधीयन्ते। उषःशब्दादयस्त्वारः प्रसिद्धाः। 'इमे' द्यावापृथिव्यौ अश्विशब्देन विवक्षिते। 'अग्निः वैश्वानरः' इत्यनेन 'संवत्सरः' विवक्षितः। इडा-शब्देन 'पशवः' विवक्षिताः। घृत-शब्देनापि तत्कारणत्वात् 'पशवः' एव विवक्षिताः। तात्पर्यार्थस्तु,—गर्भभूताः* 'पशवः' 'संवत्सरम्' अनुसृत्य 'प्र'-'जायन्ते'।

---

* आदर्शपुस्तके तु "तात्पर्यन्तस्तु गर्भिभूताः" इत्येवं पाठः।

अतः एतन्मन्त्रपाठेन 'अस्मै' यजमानाय संवत्सरकालेन 'पशून्' उत्पादयति।

अथ होमं विधत्ते,—"दर्भस्तम्बे जुहोति यत् वै अस्याः अमृतं यत् वीर्यं तत् दर्भाः तस्मिन् जुहोति प्र एव जायते अन्नादः भवति यस्य एवं जुह्वति एताः वै देवताः अग्नेः पुरस्तात् भागाः ताः एव प्रीणाति अथो चक्षुः एव अग्नेः पुरस्तात् प्रति दधाति[३]" इति। 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धि 'यत्' 'अमृतं' स्वादुद्रव्यं, 'यत्' च तत्सम्बन्धि 'वीर्यं' सामर्थ्यं, 'तत्' उभयमेव एते 'दर्भाः'। अतः 'तस्मिन्' अमृते वीर्ये दर्भरूपे हुतवान् भवति। तेन होमेन प्रजाः उत्पादयति 'एव'। 'यस्य' यजमानस्य कर्मणि 'एवं' 'जुह्वति', स यजमानो न केवलं प्रजोत्पादकः किन्तु 'अन्नादः' च 'भवति'। 'एताः' एव मन्त्रोक्ताः संवत्सरमासादयः सर्वाः 'देवताः' 'अग्नेः' अपि पूर्वभागिनः। अतः 'ताः' प्रीणयति 'एव'। किञ्च पूर्वकालीनेन होमेन 'अग्नेः' 'चक्षुः' 'एव' सम्पादयति। तदेव* दर्भस्तम्बहोमो देवता कालस्य प्रशस्तः।

अथ वेदनं प्रशंसति,—"अनम्भो भवति य एवं वेद[४]" इति।

अथ चितियोग्या भूमिः बहुधा स्तूयते, तत्र तावत् आदौ भूमि-निष्पत्तिप्रकारं दर्शयति,—"आपो वै इदम् अग्रे सलिलम् आसीत् सः प्रजापतिः पुष्करपर्णे वातः भूतः अलेलायत् सः प्रतिष्ठां न अविन्दत सः एतत् अपां कुलायम् अपश्यत् तस्मिन् अग्निम् अचिनुत तत् इयम् अभवत् ततो वै सः प्रति अतिष्ठत्[५]" इति। यत् 'इदं' जगत् इदानीं दृश्यते, तच्च सर्वम् उत्पत्तेः पूर्वम् 'आपः' एव 'आसीत्,' न तु देव-

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'तदेवं' इत्येवंरूपः खलु पाठो भवितुं युक्तः।

मनुष्यादिकम्। तस्मिन् अप्सु[*] पृथिव्यादिभूतान्तरमेलनं वारयितुं सलिलमिति विशेष्यते। शुद्धजलमेव आसीत् इत्यर्थः। इदानीं 'प्रजापतिः' स्वशरीरमवस्थापयितुं मूर्त्तस्य कस्यचित् आधारस्य अभावात् स्वयं वायुरूपः अभूत्। तदुदकमध्यवर्त्तिनि कस्मिंश्चित् पद्मपत्रे समाश्रितः। तस्य चलत्वात्, स्वयं च वायुरूपत्वात्, 'अले-लायत्' इतस्ततो डोलायमानः अभूत्। तादृशः कुत्रापि स्थिरां स्थितिं न अलभत। 'सः' पुनः आधारं पर्यालोचयन् 'अपां' मध्ये कुलाय-शैवालम् 'अपश्यत्'। 'तस्मिन्' शैवाले 'अग्निम्' इष्टकाभिः चितवान्। सोऽयम् इष्टकाचितः अग्निः 'इयं' दृश्यमाना भूमिः 'अभवत्'। 'ततः' ऊर्द्धं 'सः' प्रजापतिः तस्यां भूमौ प्रतिष्ठितः अभूत्।

अथनेन भूम्युत्पत्तिप्रकारां[†] प्रपञ्चयति,—"यां पुरस्तात् उपादधात् तत् शिरः अभवत् सा प्राची दिक् यां दक्षिणतः उपादधात् स दक्षिणः पक्षः अभवत् सा दक्षिणा दिक् यां पश्चात् उपादधात् तत् पुच्छम् अभवत् सा प्रतीची दिक् याम् उत्तरतः उपादधात् स उत्तरः पक्षः अभवत् सा उदीची दिक् याम् उपरिष्टात् उपादधात् तत् पृष्ठम् अभवत् सा ऊर्द्धा दिक्[१]" इति। स प्रजापतिः 'यां' प्रौढाम् इष्टकां स्वस्य पुरतः[§] 'उपादधात्,' 'तत्' इष्टकारूपं चीय-मानस्य अग्नेः शिरःस्थानम् 'अभवत्'। लोके तु भूम्येकदेशरूपा 'पूर्वा दिक्' सम्पन्ना। एवं दक्षिणाद्यूर्द्धान्तेषु योजयितव्यम्।

---

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'तासु अप्सु' इत्येवं पाठो भवितुं युक्तः।
† 'प्रकारान्तरं' इति का० सो० पु० पाठः।
§ 'पुरस्तात्' इति का० सो० पु० पाठः।

भूमेरिष्टयाग्निरूपत्वं शास्त्रीयलौकिकदृष्टिभ्यां दृढीकरोति,—"इयं वै अग्निः पञ्चेष्टकः तस्मात् यत् अस्यां खनन्ति अभि इष्टकां तृन्दन्ति अभि शर्कराः सर्वा वै इयं वयोभ्यः नक्तं दृशे दीप्यते तस्मात् इमां वयाꣳसि नक्तं न अधि आसते(७)" इति। या इयं भूमिः अस्ति, सा 'इयं' पञ्चभिः इष्टकाभिश्चितः 'अग्निः'। 'तस्मात्' अग्नित्वात् यदि अनभिज्ञाः प्राणिनः 'अस्यां' भूमौ क्वचित् 'खनन्ति', तदानीं ते मूर्खाः प्रजापतिना उपहिताम् 'इष्टकाम्' अभितो छिन्दन्ति चूर्णीकुर्वन्ति। तथा या इयं शर्करा तेन उपहिता, ताम् अपि 'अभि' 'तृन्दन्ति' सर्वतश्चूर्णयन्ति ; तथाविधः प्रत्यवायः तेषां भवति इत्यर्थः,—सा इयं शास्त्रीयदृष्टिः। अथ लौकिकदृष्टिः उच्यते,—'वयोभ्यः' 'दृशे' पक्षिणां दृष्टौ भूमिः 'सर्वा' अपि रात्रौ अग्निवत् दीप्ता भवति। यस्मात् एवं, 'तस्मात्' रात्रौ पक्षिणः भूमिं 'न' आश्रयन्ति, किन्तु वृक्षाग्राणि आश्रयन्ति। तस्मात् शास्त्रीय-लौकिकदृष्टिभ्याम् इयं भूमिः अग्निरेव।

एतत् वेदनं प्रशंसति,—"यः एवं विद्वान् अग्निं चिनुते प्रति एव तिष्ठति अभि दिशः जयति(८)" इति।

अथ ब्राह्मणद्वारा सर्वदिगुपेतायाः भूमेः अग्नित्वं द्रढयति,—"आग्नेयो वै ब्राह्मणः तस्मात् ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्षु अर्धुकꣳ स्वाम् एव एतत् दिशम् अनु एति(९)" इति। अग्निब्राह्मणयोः प्रजापतिमुखजत्व-सम्बन्धेन 'ब्राह्मणः' 'आग्नेयः'। यस्मात् अयम् अग्निसम्बन्धः 'तस्मात्' अग्निरूपभूम्यवयवरूपासु 'सर्वासु' अपि 'दिक्षु' ब्राह्मणस्य समृद्धिशीलं जीवनं भवति। स्वदेशे इव परदेशेषु अपि देवदत्तः ब्राह्मणाभिज्ञः

भूयते। एवं हि स्वकीयां 'दिशम्' 'अनु' गच्छति। तस्मात् युक्तम् एतत्।

इदानीं लौकिकजलद्वारा पुनरपि अग्नित्वं द्रढयति,-"अपां वै अग्निः कुलायं तस्मात् आपः अग्निꣳ हारुकाः स्वाम् एव तत् योनिं प्र विशन्ति[१०]" इति। योऽयं भूमिरूपः 'अग्निः', सोऽयं नदी-कूपादिगतानाम् 'अपां' 'कुलायं' स्थानम्। भूमौ अवस्थितत्वात् योनिश्च अपां, भूमिरूपः अग्निरेव। यस्मात् अग्निकार्याः आपः, 'तस्मात्' मथ्यतो यज्ञादिदाहिनः अग्नेः अपहरणाय मनुष्यैः सेविताः* 'आपः' अग्निम् अपहरन्† स्वयमपि शुष्यन्ति। यस्मात् एव अग्निरूपां स्वयोनिं 'प्र'-'विशन्ति', तस्मात् अवगम्यते जलकारणाग्निरूपा इयं भूमिः इति। अत्रोक्तस्य होमस्य वेदिनिर्माणात् पूर्वभावित्वात् "पुरुषमात्रेण" (५।२।५।१) इत्यनुवाकात् पूर्वमिदं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम्॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः॥०॥

संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीये संवत्सर आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैन्द्रमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं[१] तृतीये संवत्सरेऽभिजिता यजेत[२] यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा

---

* 'सेविताः' इति का० मो० पु० पाठः।

† सर्वत्रैव एवंच पाठः। 'अपहरन्त्यः' इत्येवं पाठो भवितुं युक्तः।

गायत्र्याग्नेयं गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेन दाधार गायत्रीं छन्दो[१] यदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुगैन्द्रं त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ माध्यन्दिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं ॥ १ ॥

छन्दो यद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती वैश्वदेवं जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेन दाधार जगतीं छन्दो यद्बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मैव तेन दाधार यद्वैष्णवस्त्रिकपालो भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेव तेन दाधार यत्तृतीये संवत्सरेऽभिजिता यजतेऽभिजित्यै[४] यत् संवत्सरमुख्यं बिभर्तीममेव ॥ २ ॥

तेन लोकꣳ स्पृणोति यद्द्वितीये संवत्सरेऽग्निं चिनुतेऽन्तरिक्षमेव तेन स्पृणोति यत्तृतीये संवत्सरे यजतेऽमुमेव तेन लोकं स्पृणोति[५] एतं वै परं आट्णारः कक्षीवाꣳ औशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत ततो वै ते सहस्रꣳ सहस्रं पुष्टानविन्दन्त[६] प्रथते प्रजया पशुभिस्तां मात्रामाप्नोति यान्तेऽगच्छन् य एवं, विद्वानेतमग्निं चिनुते[७] ॥ ३ ॥

दाधार त्रिष्टुभम्। इममेव। एवं। चत्वारि च ॥५॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ह्येवं मातुं* पुरा होमश्चतुर्थे समुदीरितः ।

अथ पञ्चमे कानिचित् हवींषि विधीयन्ते ।

पूर्वस्मिन् प्रपाठके संवत्सर-त्र्यह-षडह-द्वादशाहाग्निधारणपक्षाश्चत्वारोऽभिहिताः। तत्र तापश्चिताम् अयनाख्यस्य संवत्सरचक्रस्य† अङ्गभूते चयने संवत्सरम् उख्यधारणं नियतम् । अत एव सूत्रकार आह,—'तापश्चितेऽग्नौ संवत्सरं दीक्षाः संवत्सरमुपसदः पुरस्तादुपसद्भ्यामाग्नेयमष्टाकपालमिति पञ्च' इति ।

तदिदं सूत्रोक्तं हविःपञ्चकं विधत्ते,—"संवत्सरम् उख्यं भृत्वा द्वितीये संवत्सरे आग्नेयम् अष्टाकपालं निर्वपेत् ऐन्द्रम् एकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालम्[१]" इति ।

यदपि उक्तं सूत्रकारेण,—'तृतीये संवत्सरेऽभिजिता विश्वजिता वा यजेत सर्ववेदसं ददाति' इति ।

तत्र आद्यं पक्षं विधत्ते,—"तृतीये संवत्सरे अभिजिता यजेत[२]" इति। 'अभिजित्' इति सोमयागविशेषः ।

तत्र पञ्चसु हविःषु प्रथमहविः प्रशंसति,—"यत् अष्टाकपालः भवति, अष्टाक्षरा गायत्री आग्नेयं गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनम् एव तेन द..ार गायत्रीं छन्दः[३]" इति । गायत्रीपादस्य अष्टाक्षरत्वं प्रसिद्धम्। 'प्रातःसवनं' च गायत्रीच्छन्दसा निष्पाद्यत्वात् 'गायत्रं'। गायत्र्या सह अग्नेः उत्पन्नत्वात् तत् 'आग्नेयम्' अपि। अतः 'तेन' हविषा प्रातःसवनफलं 'गायत्रीं' 'छन्दः' देवतां च प्राप्नोति ।

---

* 'ह्येवमातुः' इति च पाठान्तरम् ।

† 'संवत्सरचयस्य' इति का० को० पु० पाठः ।

इतराणि चत्वारि हवींषि, अभिजिदाख्यं सोमयागं च क्रमेण प्रशंसति,—"यत् एकादशकपालः भवति एकादशाक्षरा त्रिष्टुक् ऐन्द्रं त्रैष्टुभं माध्यं दिनꣳ सवनं माध्यं दिनम् एव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं छन्दः यत् द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती वैश्वदेवं जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनम् एव तेन दाधार जगतीं छन्दः यत् बार्हस्पत्यः चरुः भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ब्रह्म एव तेन दाधार यत् वैष्णवः त्रिकपालो भवति यज्ञो वै विष्णुः यज्ञम् एव तेन दाधार यत् तृतीये संवत्सरे अभिजिता यजते अभिजित्यै(४)" इति। अत्र सर्वत्र हविःप्रशंसा देवताप्रशंसा अभिजिद्यागप्रशंसा च विस्पष्टा।

अथ उख्यधारणं, पञ्चहविर्युक्तचयनम्, अभिजिदाख्यम् एकाहञ्च क्रमेण प्रशंसति,—"यत् संवत्सरम् उख्यं बिभर्त्ति इमम् एव तेन लोकꣳ स्पृणोति यत् द्वितीये संवत्सरे अग्निं चिनुते अन्तरिक्षम् एव तेन स्पृणोति यत् तृतीये संवत्सरे यजते अमुम् एव तेन लोकꣳ स्पृणोति(५)" इति। यद्यपि अयम् अभिजित् एकाहः, न तु संवत्सरसाध्यम् अयनं, तथापि तापश्चिताम् अयने अङ्गभूतो यः अग्निः, तद्धर्मः संवत्सरोख्यधारणं संवत्सरोपसदश्च; सः अभिजिदङ्गेऽपि अतिदिश्यते। तस्मात् अयम् अङ्गभूतः अग्निः धर्मातिदेशार्थं 'तापश्चितः' इत्युच्यते। पञ्च हवींषि अभिजिदङ्गभूते अग्नौ विनियुज्यन्ते।

तदिदं पञ्चहविरुपेतं चयनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—"एतं वै परः आट्णारः कक्षीवान् औशिजः वीतहव्यः श्रायसः त्रसदस्युः

पौरुकुत्स्यः प्रजाकामाः अचिन्वत ततो वै ते सहस्रꣳ सहस्रं पुत्रान् अविन्दन्त(६)"—इति । परब्रह्माभिधेयः कश्चित् ऋषिः, सोऽयम् अष्टारस्य पुत्रः । 'कक्षीवान्' अन्यः ऋषिः, स च उशिजः पुत्रः । 'वीतहव्यः' अन्यः ऋषिः, स च श्रयसः पुत्रः । 'त्रसदस्युः' अन्यः, स च पुरुकुत्सस्य पुत्रः । 'ते' एते 'प्रजाकामाः' सन्तः तम् 'एतं' संवत्सरधारणेन पञ्चदविभिस्त्र उपेतम् अग्निं चित्वा प्रत्येकं 'सहस्रं' 'पुत्रान्' अलभन्त ।

अथ एतस्य चयनस्य फलं दर्शयति,—"प्रथते प्रजया पशुभिः तां मात्राम् आप्नोति यां ते अगच्छन् यः एवं विद्वान् एतम् अग्निं चिनुते(७)" इति । पूर्वोक्ताः महर्षयः 'यां' मात्रां सहस्रपुत्ररूपम् ऐश्वर्यप्रमाणम् 'अगच्छन्', 'तां' 'मात्राम्' अयमपि 'एतम्' 'अग्निं' चिन्वानः प्राप्नोति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

प्रजापतिरग्निमचिनुत स क्षुरपविर्भूत्वाऽतिष्ठत्तं देवा बिभ्यतो नोपायन्ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वं ब्रह्म वै छन्दाꣳसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं कार्ष्णी उपानहावुप मुञ्चते

छन्दोभिरेवात्मानं छादयित्वाग्निमुप चरत्यात्मनोऽहिꣳसायै(१) देवनिधिर्वा एष नि धीयते यदग्निः ॥ १ ॥

अन्ये वा वै निधिमगुप्तं विन्दन्ति न वा प्रति प्र जानात्युखामा क्रामत्यात्मानमेवाधिपां कुरुते गुप्त्यै(२) अथो खल्वाहुर्नाक्रम्येति नैर्ऋत्युखा यदाक्रामेन्निर्ऋत्या आत्मानमपि दध्यात् तस्मान्नाक्रम्या पुरुषशीर्षमुप दधाति गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेतन्मे गोपायेति तादृगेव तत्(३) ॥ २ ॥

प्रजापतिर्वा अथर्वाग्निरेव दध्यङ्ङाथर्वणस्तस्येष्टका अस्थान्येतꣳ ह वाव तदृषिरभ्यनूवाचेन्द्रो दधीचो अस्थभिरिति यदिष्टकाभिरग्निं चिनोति सात्मानमेवाग्निं चिनुते(४) सात्मामुष्मिं लोके भवति य एवं वेद(५) शरीरं वा एतदग्नेर्यच्चित्य आत्मा वैश्वानरो यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव संस्कृत्य ॥ ३ ॥

अभ्यारोहति(६) शरीरं वा एतत् यजमानः सꣳस्कुरुते यदग्निं चिनुते यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव सꣳस्कृत्यात्मनाभ्यारोहति तस्मात्तस्य नाव द्यन्ति जीवन्नेव देवानप्येति(७) वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुप दधातीयं वा अग्निर्वैश्वानरस्तस्यैषा चितिर्यत्पुरीषमग्निमेव वैश्वा-

नरं चिनुत एषा वा अग्नेः, प्रिया तनूर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव रुन्धे(८) ॥ ४ ॥

अग्निः । तत् । सꣳस्कृत्य अग्नेः । दश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽभिजितोऽङ्गं यत् चयने तत् विशेषितम् ।

अत्र च ब्राह्मणस्य पूर्वशेषत्वाभावान्न तदन्तर्भावः । किन्त्वन्ते निवेशः ।

अथ षष्ठे पूर्वप्रकरणोक्तानेव विधीन् कांश्चित् अनूद्य प्रशंसति । तत्र "समुद्रमूर्जमिति परि षिञ्चति"(५।४।४।१) इत्यनुवाके "कार्ष्णी उपानहावुप मुञ्चते" इति यद्विहितं, तस्य प्रशंसां दर्शयति,— "प्रजापतिः अग्निम् अचिनुत सः क्षुरपविः भूत्वा अतिष्ठत् तं देवाः बिभ्यतः न उपायन् ते छन्दोभिः आत्मानं छादयित्वा उप आयन् तत् छन्दसां छन्दस्त्वं ब्रह्म वै छन्दाꣳसि ब्रह्मणः एतत् रूपं यत् कृष्णाजिनं कार्ष्णी उपानहौ उप मुञ्चते छन्दोभिः एव आत्मानं छादयित्वा अग्निम् उप चरति आत्मनः अहिꣳसायै(१)" इति । यदा 'प्रजापतिः' 'अग्निं' चितवान्, तदा 'सः' अग्निः 'क्षुरपविः' 'भूत्वा' केनापि अगम्यः 'अतिष्ठत्' । क्षुरधारासमाना धारा यस्य स्वरूपस्य सोऽयं क्षुरपविः ; तथाविधत्वात् अस्पृश्यः

इत्यर्थः। 'तं' तादृशम् अग्निं दृष्ट्वा 'देवाः' भीताः सन्तः तत्-समीपं 'न' प्राप्ताः। ततः प्रतीकारं विचार्य छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैः स्वशरीरम् आच्छाद्य मन्त्रजपेन रक्षां कृत्वा वह्निसमीपमागताः। छादयन्ति एभिः—इति व्युत्पत्त्या 'छन्दस्त्वं' सम्पन्नम्। तेषां च छन्दसां वेदे अन्तर्भूतत्वात् वेद एव तद्रूपम्। 'कृष्णाजिनं' च वेदस्य स्वरूपम्। "ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वा" (६।१।३।१) इत्युक्तत्वात् तस्मात् कृष्णाजिननिर्मिते 'उपानहौ' 'उप'—'मुञ्चते'। तथा सति 'छन्दोभिः एव' स्वशरीरमाच्छाद्य अग्नेः उपचरणात् स्वस्य हिंसा न भवति। यद्यपि "मृत्युर्वा एष यदग्नि-र्ब्रह्मण एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनम्" (५।४।४।४) इति प्रशंसापि तत्रैव कृता, तथापि तस्या एवायं प्रपञ्च इत्यविरोधः।

"एषां वा एतल्लोकानाम्" (५।२।८।१) इत्यस्मिन् अनुवाके चिहितं "मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति सवीर्यत्वायोखायामपि दधाति" इति, तदेतत् पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां प्रशंसितुं पूर्वपक्षं तावद्दर्शयति,—"देवनिधिः वै एषः नि धीयते यत् अग्निः अन्ये वा वै निधिम् अगुप्तं विन्दन्ति न वा प्रति प्र जानाति उखाम् आक्रामति आत्मानम् एव अधिपां कुरुते गुप्त्यै(२)" इति। योऽयं चीयमानोऽग्निः, सोऽयं देवानां निधिस्थानीयः। एवं सति लोके यो निधिः अगुप्तो भवति, तं 'निधिम्' 'अन्ये' 'वा' विरोधिनो लभन्ते, स्वयं वा कदाचित्, तदीयस्थानविस्मरणेन तं निधिं 'न' 'प्र'-'जानाति'। अतो दोषद्वयपरिहाराय पूर्वम् उपहिताम् 'उखां' संपादेन आक्रामेत्। तथा सति यजमानः स्वात्मानम् 'एव' निधेः 'अधिपां'

पालकं करोति । तच्च रक्षणाय भवति । आक्रमणेन स्वकुड्यां दृढीकृतत्वात् न कदाचित् विस्मरति, स्वेन रक्षितत्वादेव वैरिणोऽपि तं निधिं न लभन्ते ।

अथ सिद्धान्तं दर्शयति,—"अथो खलु आहुः न आक्रम्या इति नैर्ऋती उखा, यत् आक्रामेत् निर्ऋत्यै आत्मानम् अपि दध्यात् तस्मात् न आक्रम्या पुरुषशीर्षम् उप दधाति गुप्त्यै अथो यथा ब्रूयात् एतत् मे गोपाय इति तादृक् एव तत्[१]" इति । अभिज्ञाः खलु तं पक्षम् अनादृत्य एवम् 'आहुः',* पादेन सा इयम् उखा 'न आक्रम्या इति' । तत्रायं हेतुः,-इयम् 'उखा' राक्षसदेवताया निर्ऋतेः सम्बन्धिनी । अतः उखायाः आक्रमणे 'निर्ऋत्यै' स्वशरीरं समर्पयेत् । 'तस्मात्' सर्वथा 'न' आक्रमणीया । यदि निधेर्गुप्तिः अपेक्षिता, तर्हि 'पुरुषशीर्षम्' उखायाम् उपरि स्थापयेत् । तथा सति, 'यथा' लोके कश्चित् पुरुषं रक्षकं निधिसमीपे अवस्थाप्य मदीयम् 'एतत्' द्रव्यं 'गोपाय' 'इति' स्वामी 'ब्रूयात्', 'तादृक् एव' 'तत्' पुरुषशीर्षस्थापनं द्रष्टव्यम् ।

पञ्चमप्रपाठके "य एवं विद्वानग्निं चिनुते ऋध्नोत्येव"(५।५।२।१) इति पशुचयनविधिः उक्तः, तं पुनः प्रशंसति,—"प्रजापतिः वै अथर्वा अग्निः एव दध्यङ् आथर्वणः तस्य इष्टकाः अस्थानि एतं ह वाव तत् ऋषिः अभ्यनूवाच इन्द्रः दधीचः अस्थभिः इति यत् इष्टकाभिः अग्निं चिनोति सात्मानम् एव अग्निं चिनुते[४]" इति । अत्र कश्चित्

---

* 'अनादृत्यैव प्राहुः' इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

रूपकं* परिकल्प्यते,—अस्ति कश्चित् अथर्वाख्यः ऋषिः। तस्य च पुत्रो दध्यङ्नामा। दधीचः अस्थीनि कश्चित् अनुहनि आयुधत्वे† प्राप्तानि। तत् सर्वम् अत्र सम्पाद्यते। योऽयम् अग्नेश्चेता 'प्रजापतिः', स एव 'अथर्वा'। चीयमानस्य 'अग्निः' तत्पुत्रो 'दध्यङ्'। 'इष्टकाः' अस्थीनि। तम् 'एतम्' एव अर्थम् अभिप्रेत्य कश्चित् 'ऋषिः' मन्त्रः 'तत्' सर्वम् अनुवदति। मन्त्रस्य च प्रतीकमिदम्,—'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः' इति। स च मन्त्रोऽन्यत्र एवम् आम्नातः,—"इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः जघान नवतीर्नव" (१।५।८।१३०) इति। तदेवम् इष्टकानाम् अस्थित्वात् ताभिश्चयने सति सशरीरोऽग्निः चितो भवति।

वेदनं प्रशंसति,—"सात्मा अमुष्मिन् लोके भवति य एवं वेद(५)" इति।

"प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह" (५।४।७।१) इत्यनुवाके यद्विहितं "द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति" इति, तत्प्रशंसति,—"शरीरं वै एतत् अग्नेः यत् चित्यः आत्मा वैश्वानरो यत् चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरम् एव संस्कृत्य अभ्यारोहति(६)" इति। यः चितिनिष्पाद्यः अग्निः, तत् इदम् अग्निदेवतायाः 'शरीरम्'। 'वैश्वानरः' च शरीरावस्थितो जीवात्मा। तथा सति, 'चिते'

* एवमेव सर्वत्र पाठः। 'किञ्चिद्रूपकम्' इत्येवं पाठो भवितुं युक्तः।

† का० श्री० पुस्तके तु 'कश्चित् अनुहनन् अनागयायुधत्वे' इति पाठः, एवं च आदर्शपुस्तके '...अनायुधत्वं' इति पाठश्च न समञ्जसः।

अग्नौ वैश्वानरपुरोडाशं 'जुहोति' इति 'यत्', तेन अग्निदेवताधारः 'शरीरम् एव' 'संस्कृत्य' पश्चात् आरूढो भवति ।

तस्य एतस्य वैश्वानरपुरोडाशस्य चोदकप्राप्तम् अवदानं निषेधति;—
"शरीरं वै एतत् यजमानः संस्कुरुते यत् अग्निं चिनुते यत् चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरम् एव सङ्स्कृत्य आत्मना अभ्यारोहति तस्मात् तस्य न अव द्यन्ति जीवन् एव देवान् अपि एति[७]" इति । 'यजमानः' 'अग्निं' 'चिनुते' इति 'यत्', तेन असौ स्वशरीरमेव संस्करोति । एवं सति, 'चिते' अग्नौ वैश्वानरपुरोडाशं 'जुहोति' इति 'यत्', तेन स्वशरीरमेव 'संस्कृत्य' तस्मिन् शरीरे जीवरूपेण आरूढो भवति । 'तस्मात्' 'तस्य' जीवात्मस्थानीयस्य पुरोडाशस्य अवदानं 'न' कुर्यात् । तदकरणे च स्वयं 'जीवन् एव' 'देवान्' प्राप्नोतीति ।

"यावती वै पृथिवी"(५।२।३।१) इत्यनुवाके "पुरीषेणाभ्यूहति" इति यत् विहितं, तत्र* "पृष्टो दिवि (१।५।११।१) इत्येताम् ऋचम् अन्यथाख्यातां विनियुङ्क्ते, "वैश्वानर्या ऋचा पुरीषम् उप दधाति इयं वै अग्निः वैश्वानरः तस्य एषा चितिः यत् पुरीषम् अग्निम् एव वैश्वानरं चिनुते एषा वै अग्नेः प्रिया तनूः यत् वैश्वानरः प्रियाम् एव अस्य तनुवम् अव रुन्धे[८]" इति । "पृष्टो दिवि" इति मन्त्रप्रतिपाद्यो यः 'वैश्वानरः' 'अग्निः', स भूमिस्वरूप एव । 'पुरीषं' च चितिस्वरूपम् । अतः पुरीषोपधानेन भूमिरूपं वैश्वानराग्निमेव चितवान् भवति । किञ्च वैश्वानरशब्दोदितः सर्वपुरुष-

* 'यत्र' इति आदर्शपुस्तके, का० सो० पुस्तके च पाठो न समीचीनः ।

हितकारी यो विग्रहः, 'एषा' एव 'अग्नेः' 'प्रिया' 'तनूः' । ततो वैश्वानरमन्त्रेण उपधाने सति अग्नेः 'प्रियाम्' 'एव' 'तनुवं' प्राप्नोति । एतानि च ब्राह्मणवाक्यानि विधिशेषत्वात् तद्विधिसमीपे एव द्रष्टव्यानि ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नेर्वै दीक्षया देवा विराजमाप्नुवन्(१) तिस्रो रात्रीर्दीक्षितः स्यात्त्रिपदा विराड्विराजमाप्नोति षड्रात्रीर्दीक्षितः स्यात् षड्वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति दश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् दशाक्षरा विराड्विराजमाप्नोति द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति त्रयोदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात्त्रयोदश ॥ १ ॥

मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति पञ्चदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति सप्तदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् द्वादश मासाः पञ्चर्तवः स संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति चतुर्विꣳशतिꣳ रात्रीर्दीक्षितः स्याच्चतुर्विꣳशति-

रर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति त्रिꣳशतꣳ रात्रीर्दीक्षितः स्यात् ॥ २ ॥

त्रिꣳशदक्षरा विराड्विराजमाप्नोति मासं दीक्षितः स्यात् यो मासः स संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति चतुरो मासो दीक्षितः स्याच्चतुरो वा एतं मासो वसवोऽबिभरुस्ते पृथिवीमाजयन् गायत्रीं छन्दोऽष्टौ रुद्रास्तेऽन्तरिक्षमाजयन् त्रिष्टुभं छन्दो द्वादशादित्यास्ते दिवमाजयन् जगतीं छन्दस्ततो वै ते, व्यावृतमगच्छन् श्रैष्ठ्यं देवानां[१] तस्माद्द्वादश मासो भृत्वाऽग्निं चिन्वीत द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निश्चित्युस्तस्याहोरात्राणीष्टका आप्तेष्टकमेनं चिनुतेऽथो व्यावृतमेव गच्छति श्रैष्ठ्यꣳ समानानाम्[१] ॥ ३ ॥

स्याच्चयोदश। त्रिꣳशतꣳ रात्रीर्दीक्षितः स्यात्। वै ते। अष्टाविꣳशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

षष्ठे प्रशंसाः कथितास्तत्तद्विध्यनुवादतः।

अथ सप्तमे दीक्षाविकल्पान् विधातुं प्रस्तौति,—"अग्नेः वै दीक्षया देवाः विराजम् आप्नुवन्(१)" इति। मौञ्जमौनादिनियम-स्वीकाररूपा दीक्षा। चीयमानस्य 'अग्नेः' सम्बन्धिन्या तादृश्या 'दीक्षया' 'देवाः' 'विराजं' प्राप्ताः। विराट्छन्दः-शब्दः प्रशस्त-छन्दोविशेषं ब्रूते। तेन च विशिष्टं राज्यम् उपलक्ष्यते। तत् राज्यं प्राप्ताः इत्यर्थः। अतो विधास्यमानेषु दीक्षाकालविकल्पेषु सर्वत्र विराट्प्राप्तिः उपन्यस्यते।

तानेतान् विकल्पितपक्षान् विधत्ते,—"तिस्रो रात्रीः दीक्षितः स्यात् त्रिपदा विराट् विराजम् आप्नोति षट् रात्रीः दीक्षितः स्यात् षट् वै ऋतवः संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति दश रात्रीः दीक्षितः स्यात् दशाक्षरा विराट् विराजम् आप्नोति द्वादश रात्रीः दीक्षितः स्यात् द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति त्रयोदश रात्रीः दीक्षितः स्यात् त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति पञ्चदश रात्रीः दीक्षितः स्यात् पञ्चदश वै अर्धमासस्य रात्रयः अर्धमासशः संवत्सरः आप्यते संवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति सप्तदश रात्रीः दीक्षितः स्यात् द्वादश मासाः पञ्च ऋतवः सः संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति चतुर्विंशतिं रात्रीः दीक्षितः स्यात् चतुर्विंशतिः अर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति त्रिंशतं रात्रीः दीक्षितः स्यात् त्रिंशदक्षरा विराट् विराजम् आप्नोति मासं दीक्षितः स्यात् यः मासः सः संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति चतुरः मासः

दीक्षितः स्यात् चतुरो वै एतं मासः वसवः अबिभरुः, ते पृथिवीम् आ अजयन् गायत्रीं छन्दः अष्टौ रुद्राः ते अन्तरिक्षम् आ अजयन् त्रिष्टुभं छन्दः द्वादश आदित्याः ते दिवम् आ अजयन् जगतीं छन्दः ततो वै ते व्यावृतम् अगच्छन् श्रैष्ठ्यं देवानाम्[२]" इति। त्रिरात्र-षड्-रात्र-दशरात्र-द्वादशरात्र-त्रयोदशरात्र-पञ्चदशरात्र-सप्तदशरात्र-चतु-र्विंशतिरात्र-त्रिंशद्रात्र-मास-चतुर्मासाष्टमास-द्वादशमासरूपास्त्रयोदश पक्षा विकल्पिताः। दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैरुपेतं विराडाख्यं छन्दः। अतः त्रित्व-सङ्ख्यया तत्प्राप्तिः। षट्सङ्ख्यानाम् ऋतूनां संवत्सरावयवत्वेन संवत्सरस्वरूपत्वात्, संवत्सरस्य च षट्त्रिंशद्भिर्दिनदशकैः निष्पाद्यत्वात्, दशसङ्ख्यायाश्च विराट्पदाक्षरगतत्वात् संवत्सरद्वारा तत्प्राप्तिः। एवं सर्वत्र योज्यम्। अधिकमासेन* सह 'त्रयोदश मासाः'। सावनमासस्य त्रिंशद्रात्रनियमेऽपि चान्द्रमासस्य तन्नियमाभावात् तदपेक्षया पृथग्-मासोपन्यासः। 'वसवः' मासचतुष्टयम् उख्याग्निं भृत्वा 'पृथिवीं' गायत्री-छन्दो देवताश्च वशीकृतवन्तः। 'रुद्राः' तु मासाष्टकं भृत्वा 'अन्तरिक्षं' त्रिष्टुप्छन्दो देवताश्च वशीकृतवन्तः। 'आदित्याः' तु मासद्वादशकं भृत्वा† द्युलोकं जगतीच्छन्दो देवताश्च वशीकृतवन्तः। एतेषु पक्षेषु संवत्सरपक्षस्य अत्यन्तं प्रशस्तत्वात् आदित्याः इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्य 'देवानां' मध्ये 'श्रैष्ठ्यं' प्राप्ताः।

अतः एतमेव पक्षम् आदरेण पुनः प्रशंसति,—"तस्मात् द्वादश मासः भृत्वा अग्निं चिन्वीत द्वादश मासाः संवत्सरः

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'अधिमासेन' इति पाठो भवितुं युक्तः।

† एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'भृत्वा' इति पाठो भवितुं युक्तः।

संवत्सरः अग्निः चित्यः तस्य अहोरात्राणि इष्टकाः आप्तेष्टकम् एनं चिनुते अथो व्यावृतम् एव गच्छति श्रैष्ठ्यꣳ समानानाम्[१]" इति। द्वादशमासानुपस्थानकाले नैरन्तर्येण उख्याग्निं 'भृत्वा' 'अग्निं' चिनुयात्। मासद्वादशकस्य संवत्सररूपत्वात् चित्याग्निरपि धारणद्वारा संवत्सरात्मकः। 'तस्य' संवत्सरात्मनः अग्नेः 'इष्टकाः' एव 'अहोरात्राणि'। ततः संवत्सरधारणेन सम्पूर्णत्वेन प्राप्तेष्टकम् इमम् अग्निं चितवान् भवति। अपिच इतरेभ्यः अग्निचिद्भ्यो व्यावृत्तः 'समानानां' मध्ये 'श्रैष्ठ्यं' प्राप्नोति। यद्यपि "तस्मात् संवत्सरं भार्य्यः" (५।५।२।५) इत्यादौ संवत्सर-त्रिरात्र-षड्रात्र-द्वादशरात्रपक्षाः विहिताः, तथापि अर्थवादसम्बन्धार्थम् अत्र पुनरुपन्यासः।

एतच्च ब्राह्मणं अग्नावैष्णवविधिवत् "षड्भिर्दीक्षयति" (५।१।८अ०) इत्यनुवाकसमीपे द्रष्टव्यम्।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥७॥

सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निस्तं यन्नान्वारोहेत् सुवर्गाल्लोकाद् यजमानो हीयेत पृथिवीमाऽक्रमिषं प्राणो मा मा हासीदन्तरिक्षमाऽक्रमिषं प्रजा मा मा हासीद्दिवमाऽक्रमिषꣳ सुवरगन्मेत्याहैष वा अग्नेरन्वारोहस्तेनैवैनमन्वारोहति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[१] यत्पक्षसम्मितां मिनुयात् ॥ १ ॥

कनीयांऽसं यज्ञक्रतुमुपेयात्पापीयस्यस्यात्मनः प्रजा स्यादेदिसंमितां मिनोति ज्यायांऽसमेव यज्ञक्रतुमुपैति नास्यात्मनः पापीयसी प्रजा भवति[१] साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः सहस्रसंमितो वा अयं लोक इममेव लोकमभिजयति द्विषाहस्रं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो द्विषाहस्रं वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमेवाभि जयति त्रिषाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः ॥ २ ॥

त्रिषाहस्रो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति[२] जानुदघ्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो गायत्रियै-वेमं लोकमभ्यारोहति नाभिदघ्नं चिन्वीत द्वितीयं चि-न्वानस्त्रिष्टुभैवान्तरिक्षमभ्यारोहति ग्रीवदघ्नं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानो जगत्यैवामुं लोकमभ्यारोहति[३] नाग्निं चित्वा रामामुपेयादयोनौ रेतो धास्यामीति न द्वितीयं चित्वान्यस्य स्त्रियम् ॥ ३ ॥

उपेयान्न तृतीयं चित्वा काञ्चनोपेयाद्रेतो वा एतन्नि धत्ते यदग्निं चिनुते यदुपेयाद्रेतसा व्यृध्येत[४] अथो खल्वाहुरप्रजस्यन्तद्यन्नोपेयादिति यद्रेतःसिचा-वुपदधाति ते एव यजमानस्य रेतो बिभृतस्तस्मादु-पेयाद्रेतसोऽस्कन्दाय[५] त्रीणि वाव रेतांऽसि पिता पुत्रः पौत्रः ॥ ४ ॥

यद्द्वे रेतःसिचावुपदध्याद्रेतोऽस्य वि च्छिन्द्यात् तिस्र उप दधाति रेतसः सन्तत्यै(७) इयं वाव प्रथमा रेतःसिग्वाग्वा इयं तस्मात्पश्यन्तीमां पश्यन्ति वाचं वदन्तीमन्तरिक्षं द्वितीया प्राणो वा अन्तरिक्षं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति न प्राणमसौ तृतीया चक्षुर्वा असौ तस्मात्पश्यन्त्यमूं पश्यन्ति चक्षुः(८) यजुषेमाञ्च॥५॥

अमूञ्चोप दधाति मनसा मध्यमामेषां लोकानां कॢप्त्या अथो प्राणानाम्(९) इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिस्तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणेह भक्षीय(१०) इत्याह स्तुतशस्त्रे एवैतेन दुहे(११) पिता मातरिश्वाऽच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रा उशिजः पदाऽनु तक्षुः सोमो विश्वविन्नेता नेषद्बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषदित्याहैतद्वै, अग्ने-रुक्थन्तेनैवैनमनु शंसति(१२) ॥ ६ ॥

मिनुयात्। तृतीयं चिन्वानः। स्त्रियम्। पौर्वः। च। वै। सप्त च॥ ८॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दीक्षाकालविकल्पा ये ते सप्तम उदीरिताः।
अथ अष्टमे अन्वारोहणादिकमुच्यते। यदुक्तं सूत्रकारेण 'नमस्ते

ष्टरसे ओषिध इति द्वाभ्यामग्निमधिरोहति पृथिवीमाक्रमिषमित्येते-र्यजमानः' इति। तद्विधिमित्थेत्यन्नयति,—"सुवर्गाय वै एष लोकाय चीयते यत् अग्निः तं यत् न अन्वारोहेत् सुवर्गात् लोकात् यजमानः हीयेत पृथिवीम् आ अक्रमिषं प्राणः मा मा हासीत् अन्तरिक्षम् आ अक्रमिषं प्रजा मा मा हासीत् दिवम् आ अक्रमिषं सुवः अगन्म इति आह एषः वै अग्नेः अन्वारोहः तेन एव एनम् अन्वारोहति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[१]" इति। योऽयं चीयमानः 'अग्निः', 'एषः' सुवर्ग-लोकार्थं 'चीयते'; अतः तस्य अन्वारोहाभावे 'सुवर्गात्' 'हीयेत', तस्मा भूदिति पृथिवीमित्यादिभिरन्वारोहनिष्युन्नेयः*। मन्त्रार्थस्तु,—यजमानोऽहं 'पृथिवीं' पादेन 'आ'-'अक्रमिषम्', अतः 'प्राणः' 'मा' माम् परित्यजतु। अन्तरिक्षातिक्रमणेन पुत्रादिप्रजा 'मा' परित्यजतु। दिवः आक्रमणेन स्वर्गं प्राप्नुमः। एतन्मन्त्रपाठ एव अग्नेरन्वारोहण-हेतुः। अतः 'तेनैव' 'अन्वारोहति', तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति।

अथ यूपैकादशिन्यां कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—"यत् पक्षसम्मितां मिनुयात् कनीयांसं यज्ञक्रतुम् उपेयात् पापीयसी अस्य आत्मनः प्रजा स्यात् वेदिसम्मितां मिनोति ज्यायांसम् एव यज्ञक्रतुम् उपैति न अस्य आत्मनः पापीयसी प्रजा भवति[२]" इति। पक्षदैर्घ्यपरिमिते एव देशे यदि एकादशिनीम् अवस्थापयेत्, तदानीम् अल्पत्वं 'यज्ञक्रतुं' प्राप्नुयात्। 'अस्य' यजमानस्य स्वकीया 'प्रजा' 'पापीयसी' च भवेत्। अतः पक्षपरिमाणादधिके वेदिप्रमाणयुक्तदेशे

* 'एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'विधिरुन्नेयः' इति पाठो भवितुं युक्तः।

यूपान्तरालानि त्रिलिख्य एकादशिनीं मिनुयात्। तथा सति प्रभूतम् 'एव' 'यज्ञक्रतुं' प्राप्नोति। 'अस्य' 'प्रजा' च 'पापीयसी' 'न' 'भवति'। पूर्वस्मिन् प्रपाठके "वज्र एकादशिनी"(५।५।७) इत्यत्र प्रकृतिभूते चयने पश्वेकादशिनीपक्षेऽपि एक एव यूपः न तु यूपैकादशिनीति उक्तम्; इह तु चयनविकृतिषु यूपैकादशिनी अभ्युपगम्यते इत्यविरोधः।

अथ पञ्चसु अपि चितिषु सम्भूय इष्टकासङ्ख्यां विधत्ते,—"साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः सहस्रसम्मितो वै अयं लोकः इमम् एव लोकम् अभि जयति द्विषाहस्रं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो द्विषाहस्रं वै अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षम् एव अभि जयति त्रिषाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः त्रिषाहस्रो वै असौ लोकः अमुम् एव लोकम् अभि जयति[१]"—इति। सहस्रसङ्ख्याकानाम् इष्टकानां समूहः साहस्रम्। अथ वा सहस्रसङ्ख्याकाभिः इष्टकाभिः निष्पाद्यः अग्निः साहस्रः। यः प्राथमिकम् अग्निं 'चिन्वीत', स तु 'साहस्रं' कुर्यात्। द्वितीयवारं 'चिन्वानो' द्विगुणम्। तृतीयवारं 'चिन्वानः' त्रिगुणम्। पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाश्च उत्तरोत्तरभूयस्त्वात् तत्तच्चितिसम्मिताः। अतः तैः चयनैः तत्प्राप्तिः।

पक्षत्रयेऽपि क्रमेणोर्द्ध्वपरिमाणं विधत्ते,—"जानुदघ्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो गायत्रिया एव इमं लोकम् अभ्यारोहति नाभिदघ्नं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानः त्रिष्टुभा एव अन्तरिक्षम् अभ्यारोहति ग्रीवदघ्नं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानो जगत्या एव अमुं लोकम् अभ्यारोहति[४]" इति। यथा प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चितीनाम्

उत्तरोत्तरम् औन्नत्यम्, अत एव गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीनाम् उत्तरोत्तरम् अक्षराधिक्यम् । अतः क्रमेण गायत्र्यादिद्वारा लोकत्रयम् अधिरोहति ।

त्रिविधचयने क्रमेण नियमविशेषान् विधत्ते,—"न अग्निं चित्वा रामाम् उपेयात् अयोनौ रेतो धास्यामि इति न द्वितीयं चित्वा अन्यस्य स्त्रियम् उपेयात् न तृतीयं चित्वा काञ्चन उपेयात् रेतो वै एतत् नि धत्ते यत् अग्निं चिनुते यत् उपेयात् रेतसा व्यृध्येत[४]" इति । यः प्राथमिकम् अग्निचयनं करोति, सः 'रामां' 'न' 'उपेयात्,—स्वकीयासु भार्यासु मध्ये रमणीया इयम् इति मत्वा कामुको न प्रवर्त्तेत, पुत्रार्थं तस्याम् ईप्सिता अनुज्ञा । रामोपगमना-भावे अयं हेतुः,—'अयोनौ' पुत्रोत्पत्त्यनुपयुक्तायां वृथैव 'रेतः' स्थापयिष्यामीति तस्मात् भूदित्यनुपगमनम् । द्वितीयचयनानुष्ठायी सार्ववर्णिकविवाहोपेतः 'अन्यस्य' वर्णान्तरस्य दुहितरं 'न' 'उपेयात्' सवर्णायाम् ईप्सितस्यानुज्ञा* । तृतीयचयनानुष्ठायी सवर्णाम् असवर्णां रमणीयां पुत्रार्थिनीं वा कामपि 'न' 'उपेयात्' । तत्रायं हेतुः,—'अग्निं चिनुते' इति 'यत्', तद्रेतसो गुप्तत्वेन स्थापनम्; तथा सति उपगमने 'रेतसा' वियुक्तो भवति ।

तमिमम् अगमनपक्षं दूषयित्वा सर्वत्र गमनमभ्यनुजानाति,—"अथो खलु आहुः अप्रजस्यं तत् यत् न उपेयात् इति यत् रेतःसिचौ उपदधाति ते एव यजमानस्य रेतो बिभृतः तस्मात्

* पूर्व्वत्र 'ईप्सितानुज्ञा' अत्र च 'ईप्सितस्यानुज्ञा' इति विभिन्नपाठो न समीचीन इव प्रतिभाति ।

उपेयात् रेतसः अस्कन्दाय(१)" इति। अभिज्ञाः 'खलु' एवम् 'आहुः'। अनुपगमनम् 'अप्रजस्यं' प्रजोत्पादनहेतुर्न भवति। न च उपगमने रेतोहानिः शङ्कनीया। "विराट् ज्योतिः"(४।२।८।४) इत्यादिमन्त्राभ्यां 'रेतःसिचौ' इष्टके अनेन उपहिते। तस्मात् 'ते एव' अस्य 'यजमानस्य' 'रेतः' पालयतः। अतो 'रेतसः' विनाशाभावाय प्रजोत्पत्त्यर्थम् 'उपेयात्'। माहस्रादिविधीनाम् आम्नातब्राह्मणोक्तावपि(?) अवकाशाभावात् सर्वान्ते निवेशः*। पूर्वस्य तु अन्वारोहणविधेः "नमस्ते हरसे" इत्याद्यधिरोहणादूर्ध्वभावित्वात् 'अग्नन्नूर्ममिति परिषिञ्चति"(५।४।४।२) इत्यनुवाकान्ते निवेशः।

पूर्वस्मिन् प्रपाठके "यद्विराजावुपदधाति"(५।५।४।२) इत्यादिना रेतःसिचो विधानमुक्तं, तत्रैव कञ्चिद्विशेषं विधत्ते,—"त्रीणि वाव रेतांसि पिता पुत्रः पौत्रः यत् द्वे रेतःसिचौ उपदध्यात् रेतः अस्य वि च्छिन्द्यात् तिस्रः उप दधाति रेतसः सन्तत्यै(२)" इति। योऽयं 'पिता' इदानीं वर्त्तते, सः अतीतस्य कस्यचित् रेतः। अस्य पितुः 'पुत्रः' रेतः। 'पौत्रः' तु पुत्रस्य रेतः। एवं पितृपुत्रपौत्राणां 'त्रीणि' 'रेतांसि'। तथा सति द्वयोरेव रेतःसिचोः उपधाने सति अवशिष्टं 'रेतः' 'वि'-'च्छिन्द्यात्' तस्मात् 'तिस्रः' रेतःसिचः उपदध्यात्। तच्च रेतः 'सन्तत्यै' सम्पद्यते।

तिस्रोऽपि रेतःसिचः क्रमेण प्रशंसति,—"इयं वाव प्रथमा रेतःसिक् वाक् वै इयं तस्मात् पश्यन्ति इमां पश्यन्ति वाचं वदन्तीम् अन्तरिक्षं द्वितीया प्राणो वै अन्तरिक्षं तस्मात् न अन्तरिक्षं

* 'आम्नातः आम्नायोक्तावपि' इत्येवं सर्व्वत्र पाठः न समीचीनः।

पश्यन्ति न प्राणम् असौ तृतीया चक्षुः वै असौ तस्मात् पश्यन्ति अमूं पश्यन्ति चक्षुः(८)" इति। या 'प्रथमा' 'रेतःसिक्' सा भूमिरेव प्राथम्यसाम्यात्। भूमिश्च वागूपैव अधोवर्त्तित्वसाम्यात्। आस्ये हि वागवर्त्तित्वम्, नासिकायां प्राणः, तत उपरि चक्षुः; ततो वाचः अधोवृत्तित्वम्। यस्मात् भूमिवाचौ अधोवर्त्तित्वेन समानरूपे, 'तस्मात्' न केऽपि नानाविधशस्यादिपूर्णाम् 'इमां' भूमिं साहरूपेण 'पश्यन्ति'। तथा विद्वत्सभायां सम्यक् 'वदन्तीं' 'वाचं' 'पश्यन्ति' आद्रियन्ते। येयं 'द्वितीया' रेतःसिक्, सा च अन्तरिक्षरूपा मध्यमत्वसाम्यात्। तच्च 'अन्तरिक्षं' प्राणस्वरूपम् प्राणस्यापि वाक्चक्षुषोः मध्यवर्तित्वात्। यस्मात् अन्तरिक्षप्राणयोः साम्यं, 'तस्मात्' अमूर्त्तम् 'अन्तरिक्षं' चक्षुषा न 'पश्यन्ति'। 'प्राणं' च नासिकासञ्चारिणं चक्षुषा न पश्यन्ति। येयं 'तृतीया' रेतःसिक् इष्टका, सा द्युलोकस्वरूपा उपरिवर्तित्वसाम्यात्। सा च द्यौः चक्षुःस्वरूपा, चक्षुरपि हि वाक्प्राणाभ्यामूर्ध्वं वर्त्तते। यस्माद्धि चक्षुषा साम्यं, 'तस्मात्' लोके जनाः सूर्यचन्द्रनक्षत्राद्यङ्किताम् 'अमूं' दिवं प्रत्यक्षेण 'पश्यन्ति'। 'चक्षुः' अपि शुक्लकृष्णकनीनिकोपेतं परकीयमुखस्थं न प्रत्यक्षतः 'पश्यन्ति'।

तदेवं तिस्रः प्रशस्य तासु कञ्चिद्विशेषं विधत्ते,—"यजुषा इमां च अमूं च उपदधाति मनसा मध्यमाम् एषां लोकानां क्लृप्त्यै अथो प्राणानाम्(९)" इति। "विराड् ज्योतिरधारयत्"(४।२।८।४) इति 'यजुषा' उच्चारितेन 'इमां' प्रथमां रेतःसिचम् उपदध्यात्। तथा "सम्राड् ज्योतिरधारयत्"(४।२।८।५) इति यजुषा उच्चारितेन

'अमूं' तृतीयां रेतःसिचम् उपदध्यात्। "स्वराड् ज्योतिरधारयत्" (४।२।९।५) इत्येतत् यजुः अनुचार्य 'मनसा' स्तुत्वा 'मध्यमां' रेतःसिचम् उपदध्यात्। अयं च प्रकारः 'एषां' पृथिव्यादिलोकानां स्वस्वव्यापारसामर्थ्याय सम्पद्यते। अपि च वाक्प्राणचक्षुराख्यानां 'प्राणानाम्' अपि स्वस्वव्यापारसामर्थ्याय सम्पद्यते। तदिदं रेतःसिचां ब्राह्मणं "यद्विराजावुपदधाति" इत्यनेन सह "स्वयमातृणामुप दधाति" (५।२।८) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण "एकादश समिष्टयजूꣳषि जुहोति न वाध्वरिकाणि जुह्वति यज्ञो भृगुभिरिति दशमैकादशे जुहोति" इति। तत्रैतम् विधातुं मन्त्रावुत्पादयति,—"इष्टो यज्ञो भृगुभिः आशीर्दाः वसुभिः तस्य ते इष्टस्य वीतस्य द्रविणा इह भक्षीय(१०)" इति। 'भृगुभिः' भृगुसमानैः ऋत्विग्भिः, 'वसुभिः' निवासहेतुभिः देवैश्च 'इष्टः' अयं 'यज्ञः' 'आशीर्दाः' यजमानस्य फलप्रदः अस्तु। सोऽयम् एको मन्त्रः। हे यज्ञ, 'तस्य' तादृशस्य भृगुभिरिष्टस्य 'ते' तव 'द्रविणा' फलभूतानि धनानि 'इह' कर्मणि 'भक्षीय' भजे यथा प्राप्नुयाम्। सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः।

एतन्मन्त्रसाध्यं होमविधिमुन्नयति,—"इत्याह स्तुतशस्त्रे एव एतेन दुहे(११)" इति। इत्युक्तमन्त्रद्वयं होमकाले पठेत्। तेन स्तुतशस्त्रे* उभे अपि दुग्धवान् भवति। तदिदं ब्राह्मणम् अन्ते द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण "पिता मातरिश्वेति सम्मितोक्थेन होतानुशꣳसति होतर्यकामयमानेऽध्वर्युः" इति। तत्र मन्त्रमुत्पाद्य विधत्ते,—"पिता मातरिश्वा अच्छिद्रा पदा धाः अच्छिद्राः उशिजः

* 'स्तुते शस्त्रे' इति सायणपुस्तके पाठः।

पदा अनु तनुः सोमो विश्ववित् नेता नेषत् बृहस्पतिः उक्थामदानि शंसिषत् इति आह एतत् वै अग्नेः उक्थं तेनैव एनम् अनु शंसति(१२) इति । 'पिता' पालकः 'मातरिश्वा' वायुः 'अच्छिद्रा पदा' विनाशरहितानि स्थानानि 'धाः' दधातु सम्पादयतु । तथा 'उशिजः' कमनीया महर्षयः 'अच्छिद्राः' स्वयं विनाशरहिताः सन्तः पदानि स्थानानि 'अनु'-'तनुः' सम्यक् सम्पादयन्तु । 'विश्ववित्' सर्वज्ञः 'नेता' जगतः प्रवर्त्तकः 'सोमः' 'नेषत्' नयतु, कामानि प्रापयतु । बृहस्पतिः' च 'उक्थामदानि' शस्त्राणि हर्षकारणानि 'शंसिषत्' शंसतु । 'इति' एतादृशं मन्त्रं पठेत् । 'एतत्' एव मन्त्रस्वरूपम् 'अग्नेः' प्रियम् 'उक्थं' शस्त्रम् । 'तेनैव' मन्त्रपाठेन 'एनम्' अग्निम् अनुक्रमेण 'शंसति' । एतच्च ब्राह्मणं गायत्रादिसामोपस्थानेन सह विकर्षणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां भ्रियते यदधः सादयेद्गर्भाः प्रपादुकाः स्युरथो यथा सवात् प्रत्यव-रोहति तादृगेव तदासन्दी सादयति गर्भाणां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं करोति(१) गर्भो वा एष यदुख्यो योनिः शिक्यं यच्छिक्यादुखां निरूहेद्योनेर्गर्भं निर्हण्यात् षडुद्यामः शिक्यं भवति षोढाविहितो वै ॥ १ ॥

पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गान्यात्मन्नेवैनं बिभर्ति[२] प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्योखा चोलूखलञ्च स्तनौ तावस्य प्रजा उप जीवन्ति यदुखाञ्चोलूखलञ्चोपदधाति ताभ्यामेव यजमानोऽमुष्मिन् लोकेऽग्निं दुहे[१] संवत्सरो वा एष यदग्निस्तस्य त्रेधाविहिता इष्टकाः प्राजापत्या वैष्णवीः ॥ २ ॥

वैश्वकर्मणीरहोरात्राण्येवास्य प्राजापत्या यदुख्यं बिभर्ति प्राजापत्या एव तदुप धत्ते यत् समिध आदधाति वैष्णवा वै वनस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते यदिष्टकाभिरग्निं चिनोतीयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्मणीरेव तदुप धत्ते तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरिति[४] तं वा एतं यजमान एव चिन्वीत यदस्यान्यः, चिनुयाद्यत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेदग्निमस्य वृञ्जीत योऽस्याग्निं चिनुयात्तं दक्षिणाभीराधयेदग्निमेव तत् स्पृणोति ॥ ३ ॥

षोढाविहितो वै। वैष्णवीः। अन्यः। विंशतिश्च ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अन्वारोहादिविधयो ह्यष्टमे समुदीरिताः।

अथ नवमे आसन्द्यादिकमभिधीयते। "विष्णुमुखा वै देवाः" (५।२।१) इत्यस्मिन् अनुवाके 'षतसृभिः सादयति' इति यदिहितं, तत्र सादनाधारं विधत्ते,—"सूयते वै एष: अग्नीनां यः उखायां भ्रियते यत् अधः सादयेद् गर्भाः प्रपादुकाः स्युः अथो यथा सत्रात् प्रत्यवरोहति तादृक् एव तत् आसन्दी सादयति गर्भाणां धृत्यै अप्रपादाय अथो सत्रम् एव एनं करोति[१]" इति। 'यः' अयम् अग्निः 'उखायां' धार्यते', 'एषः' अग्निः अन्येषाम् 'अग्नीनां' मध्ये 'सूयते' अभिषिच्यते, ईश्वरत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। यदि एतादृशम् अग्निम् 'अधः' भूमौ 'सादयेत्', तदानीं प्राणिनां 'गर्भाः' भूमौ 'प्रपादुकाः' पतिताः 'स्युः'। अपि च 'यथा' लोके 'सत्रात्' ऐश्वर्यपदात् 'प्रत्यवरोहति' भ्रश्यति। 'तादृक् एव' 'तत्' अधः-सादनम्। तस्मात् आसन्दीम् आसादयति, सहत्याम् आसन्द्याम् उख्यं स्थापयेत्। तच्च स्थापनं प्राणिगर्भधारणाय पतनराहित्याय च भवति। अपि च 'एनं' 'सत्रम्' अभिषिक्तम् ईश्वरमेव 'करोति'। एतच्च सादनविधिसमीपे एव द्रष्टव्यम्।

"न ह स्म वै पुराग्निः" (५।१।१०) इत्यनुवाके यदिहितं 'षड्दामं शिक्यं भवति इति', तदेतदनूद्य प्रशंसति,—"गर्भो वै एषः यत् उख्यो योनिः शिक्यं यत् शिक्यात् उखां निरूहेत् योनेः गर्भं निर्हण्यात् षड्दामम्ँ शिक्यं भवति षोढाविहितो वै पुरुषः आत्मा च शिरश्च चत्वारि अङ्गानि आत्मन् एव एनं बिभर्ति[२]" इति। योऽयम् 'उख्यः' अग्निः, स गर्भस्थानीयः। 'शिक्यं' च योनिस्थानीयम्।

यदि 'शिक्यात्' 'उखां' 'निरूहेत्' निर्गमयेत् विस्तृतेन उद्दामरहित्येन अधः पातयेत् इत्यर्थः, तदा 'योनेः' सकाशात् 'गर्भं' निःशेषेण हृतवान् भवति। अतस्तत्परिहारार्थं 'शिक्यं' षड्भिः उद्दामैः ऊर्ध्व-प्रसृतरज्जुविशेषैर्युक्तं कर्त्तव्यम्। लोके 'पुरुषः' 'षोढाविहितः' षड्भिः अवयवैरुपेतः। 'आत्मा' मध्यशरीरम् एकोऽवयवः, 'शिरः' द्वितीयावयवः, द्वौ हस्तौ, द्वौ पादौ इति 'चत्वारि' 'अङ्गानि'। अतः षडुद्दामे सति षडवयवयुक्तस्वशरीरे 'एव' 'एनम्' अग्निं धारयति। एतच्च वाक्यं षडुद्दामविधिसमीपे द्रष्टव्यम्।

"एषां वा एतल्लोकानाम्" (५।१।९) इत्यनुवाके यत् 'उखामुपदधाति' इति विहितं यच्च "स्वयमातृण्णाम्" (५।२।८) इत्यनुवाके 'उलूखलमुपदधाति' इति विहितं, तदुभयमत्र सह प्रशंसति,—"प्रजापतिः वै एषः यत् अग्निः तस्य उखा च उलूखलं स्तनौ तौ अस्य प्रजाः उप जीवन्ति यत् उखां च उलूखलं च उपदधाति ताभ्याम् एव यजमानः अमुष्मिन् लोके अग्निं दुहे(१)" इति। चयनीयमानः 'अग्निः', 'एषः' प्रजापतिस्वरूपः। तेन चितत्वात् उखोलूखलयोः फलसाधनत्वात् स्तनसादृश्यम्। एतदनुष्ठानजन्यं फलं 'प्रजाः' 'उप'-'जीवन्ति'। एतदुपधानेन 'यजमानः' अपि स्वर्गे तत् फलं 'दुहे'। एतच्च उदाहृतयोः अनुवाकयोः एकत्र द्रष्टव्यम्।

अथ उख्यधारण-समिदाधानेष्टकोपधानानि प्रशंसति,—"संवत्सरो वै एषः यत् अग्निः तस्य त्रेधाविहिताः इष्टकाः प्राजापत्याः वैष्णवीः वैश्वकर्मणीः अहोरात्राणि एव अस्य प्राजापत्याः यत् उख्यं बिभर्ति प्राजापत्याः एव तत् उप धत्ते यत् समिधः आदधाति

वैष्णवाः वै वनस्पतयः वैष्णवीः एव तत् उप धत्ते यत् इष्टकाभिः अग्निं चिनोति इयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्मणीः एव तत् उप धत्ते तस्मात् आहुः चित्वत् अग्निः इति[४]" इति। योऽयं चीयमानः 'अग्निः' स एव संवत्सरधारणात् संवत्सरात्मकः। 'तस्य' च संवत्सररूपस्य अग्नेः सम्बन्धिन्यः 'इष्टकाः' 'त्रेधा विहिताः' त्रिप्रकाराः सम्पादिताः। कास्ताः? इति, ताः उच्यन्ते—'प्राजापत्याः' वैष्णव्यो वैश्वकर्मण्यश्च। यानि एतानि 'अहोरात्राणि,' तानि 'एव' 'अस्य' संवत्सररूपस्य अग्नेः प्रजापतिनिर्मितत्वात् 'प्राजापत्याः' द्रष्टव्याः। अत उभयधारणेन प्राजापत्याः उपहिता भवन्ति। तदेवं प्राजापत्यादिभिः तिसृभिः निष्पादितत्वात् 'अग्निः' त्रिगुणः इति अभिज्ञाः 'आहुः'।

अथ उपधानकर्त्तारं विधत्ते,—"तं वै एतं यजमानः एव चिन्वीत यत् अस्य अन्यः चिनुयात् तं दक्षिणाभिः न राधयेत् अग्निम् अस्य वृञ्जीत यः अस्य अग्निं चिनुयात् तं दक्षिणाभिः राधयेत् अग्निम् एव तत् स्पृणोति[५]" इति। यजमान एव चयनस्य कर्त्ता, न अध्वर्युः। यदि अध्वर्युः कुर्यात्, तदानीम् अध्वर्य्योः दक्षिणाभिः परितोषाभावे सति अग्निं नाशयेत्। अथ स्वयमशक्तः अध्वर्युणा कारयेत्, तदा० 'तं' 'दक्षिणाभिः' तोषयेत्। तत 'अग्निम्' 'एव' तोषयति। तदिदं ब्राह्मणद्वयं मन्त्रव्याख्यानमध्ये अवकाशाभावेन निवेशनीयम्।

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

प्रजापतिरग्निमचिनुतर्तुभिः संवत्सरं वसन्तेनैवास्य पूर्वार्धमचिनुत ग्रीष्मेण दक्षिणं पक्षं वर्षाभिः पुच्छꣳ शरदोत्तरं पक्षꣳ हेमन्तेन मध्य[१] ब्रह्मणा वा अस्य तत् पूर्वार्धमचिनुत क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं विशोत्तरं पक्षमाशया मध्यं[२] य एवं विद्वानग्निं चिनुत ऋतुभिरेवैनं चिनुतेऽथो एतदेव सर्वमव ॥ १ ॥

शृण्वे शृण्वन्त्येनमग्निं चिक्यानमत्त्यन्नꣳ रोचते[३] इयं वाव प्रथमा चितिरोषधयो वनस्पतयः पुरीषमन्तरिक्षं द्वितीया वयाꣳसि पुरीषमसौ तृतीया नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षिणा पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा पुरीषं[४] यत्त्रिचितीकं चिन्वीत यज्ञं दक्षिणामात्मानं प्रजामन्तरियात्तस्मात्पञ्चचितीकश्चेतव्य एतदेव सर्वꣳ स्पृणोति[५] यत्तिस्रश्चितयः ॥ २ ॥

त्रिवृद्ध्यग्निर्यद्द्वे द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै[६] पञ्च चितयो भवन्ति पाङ्क्तः पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तꣳ स्पृणोत्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति[७] संवत्सरो वै षष्ठी चितिः ऋतवः पुरीषꣳ[८] षट् चितयो भवन्ति षट् पुरीषाणि द्वादश

सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति[९] ॥ ३ ॥

अव । चितयः । पुरीषं । पञ्चदश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

आमन्युद्यामसुख्यानि नवमे वर्णितानि हि ।

अथ दशमे चयनं बहुधा प्रशस्यते । तत्र वसन्ताद्यृतुद्वारा प्रशंसामाह,—"प्रजापतिः अग्निम् अचिनुत ऋतुभिः संवत्सरं वसन्तेनैव अस्य पूर्वार्धम् अचिनुत ग्रीष्मेण दक्षिणं पक्षं वर्षाभिः पुच्छꣳ शरदा उत्तरं पक्षꣳ हेमन्तेन मध्यम्[१]" इति । अत्र संवत्सरो दृष्टान्तः । ऋतुभिर्यथा संवत्सरो निष्पाद्यते, तथा 'अग्निम्' अपि 'ऋतुभिः' 'प्रजापतिः' 'अचिनुत' । ऋतुमयोऽयं यज्ञः इति सङ्कल्प एव चयनं, तत्र वसन्तः शिरोभागः । एवं दक्षिणपक्षादयो योज्याः ।

अथ ब्राह्मणादिरूपत्वं सङ्कल्पेन प्रशंसति,—"ब्रह्मणा वै अस्य तत् पूर्वार्धम् अचिनुत क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं विशा उत्तरं पक्षम् आशया मध्यम्[२]" इति । आशा मानसी तृष्णादिः ।

अथ वेदनं प्रशंसति,—"य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते ऋतुभिः एव एनं चिनुते अथो एतत् एव सर्वम् अव रुन्धे शृण्वन्ति एनम् अग्निं चिक्यानम् अत्ति अन्नꣳ रोचते[३]" इति । 'यः' यजमानः 'एवं' वसन्ताद्यात्मकत्वं ब्राह्मणाद्यात्मकत्वं च 'विद्वान्' तथैव मत्वा

भावयन् 'अग्निं' 'चिनुते', सः प्रजापतिवत् 'ऋतुभिः' ब्राह्मणादिभिश्च चितवान् भवति। अपि च 'एतत्' ऋतूनां ब्राह्मणादीनां च स्वरूपं 'सर्वम्' अधीनं करोति। किञ्च 'अग्निं' चितवन्तम् 'एनं' यजमानं सर्वे जनाः 'शृण्वन्ति', "अग्निचित् कपिला सत्री" इत्यादिस्तुतिविषयत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः। किञ्च 'अन्नं' समृद्धं स्वादु च सर्वदा 'अत्ति'। अपि च सर्वेभ्यः 'रोचते' प्रीतिविषयो भवति।

अथ चितिपञ्चकं पुरीषपञ्चकं च भूम्यादिरूपेण प्रशंसति,— "इयं वाव प्रथमा चितिः ओषधयो वनस्पतयः पुरीषम् अन्तरिक्षं द्वितीया वयाꣳसि पुरीषम् असौ तृतीया नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञः चतुर्थी दक्षिणा पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा पुरीषम्[४]" इति। या 'इयं' 'प्रथमा चितिः', सा भूमिरेव। यच्च तस्या उपरि प्रसारितं 'पुरीषं', तत् ओषधि-वनस्पतिस्वरूपम्। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्।

अथ शाखान्तरगतं चितित्रयपक्षं निराकृत्य स्वकीयं चितिपञ्चकपक्षं स्थापयति,—"यत् त्रिचितीकं चिन्वीत यज्ञं दक्षिणाम् आत्मानं प्रजाम् अन्तः इयात् तस्मात् पञ्चचितीकः चेतव्यः एतदेव सर्वꣳ स्पृणोति[५]" इति। चतुर्थचिति-तत्पुरीषयोर्यज्ञ-दक्षिणारूपत्वमुक्तम्, पञ्चमचिति-तत्पुरीषयोर्यजमान-प्रजारूपत्वम्। एवं सति त्रिचितिपक्षे यज्ञादीनाम् अन्तरायः स्यात्। 'तस्मात्' पञ्चचितियुक्त एव अग्निः 'चेतव्यः'। तथा सति 'एतत्' भूम्यादिकं 'सर्वम्' अपि प्रीणयत्येव।

आद्यं चितित्रयम् उत्तरद्वयञ्च विभज्य प्रशंसति,—"यत् तिस्रः चितयः चिनुत् हि अग्निः यद् द्वे द्विपाद् यजमानः प्रतिष्ठित्यै(६)" इति। या एता आद्याः 'तिस्रः' 'चितयः', ताभिः अग्नेस्त्रैगुण्यं सम्पादितं भवति। त्रैगुण्यञ्च प्राजापत्यादिभिरिष्टकाभिः पूर्वमुक्तम्। ये च उत्तरे 'द्वे' चिती, ताभ्यां 'द्विपाद् यजमानः' प्रतिष्ठितो भवति।

अथ समूहरूपेण प्रशंसति,—"पञ्च चितयो भवन्ति पाङ्क्तः पुरुषः आत्मानम् एव स्पृणोति पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैः अभ्यूहति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरो वै पुरुषः यावान् एव पुरुषः तं स्पृणोति अथो दशाक्षरा विराट् अन्नं विराड् विराजि एव अन्नाद्ये प्रति तिष्ठति(७)" इति। पुरुषस्य दशाक्षरत्वं छिद्राभिप्रायेण द्रष्टव्यम्। यानि शिरसि सप्त छिद्राणि, ये च अधो द्वे छिद्रे, या च नाभिः, तानि सर्वाणि यावज्जीवम् अविनाशात् अक्षराणीत्युच्यन्ते। एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र आम्नायते,—"सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ। नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इति। अतो दशसङ्ख्यया पुरुषं साकल्येन प्रीणयति। किं च विराड्द्वारा अन्ने 'प्रति'-'तिष्ठति'।

अथ षष्ठचितिं तत्पुरीषञ्च प्रशंसति,—"संवत्सरो वै षष्ठी चितिः ऋतवः पुरीषं(८)" इति। अत्र सर्वत्र प्रशंसारूपत्वात् संवत्सरादिरूपतायां न विस्मेतव्यम्।

अथ सर्वं मिलित्वा(?) प्रशंसति,—"षट् चितयो भवन्ति षट् पुरीषाणि द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरे एव प्रति तिष्ठति(९)" इति। तदेतद् ब्राह्मणं सर्वान्ते द्रष्टव्यम्।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजापत्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते रौद्राः श्येतः श्येताक्षः श्येतग्रीवस्ते पितृदेवत्यास्तिस्रः कृष्णा वशा वारुण्यस्तिस्रः श्वेता वशाः सौर्यो मैत्राबार्हस्पत्या धूम्रललामास्तूपराः ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चयनस्य प्रशंसात्र दशमे बहुधेरिता।
अथाष्टादशिनामानः पशवो ह्यश्वमेधिकाः ॥

अष्टादशसङ्ख्याकानां पशूनाम् एकैकः सङ्घातः। तत्र अस्मिन् एकादशे अनुवाके प्रथमं सङ्घमाह,—"रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितः ते प्राजापत्याः बभ्रुः अरुणबभ्रुः शुकबभ्रुः ते रौद्राः श्येतः श्येताक्षः श्येतग्रीवः ते पितृदेवत्याः तिस्रः कृष्णाः वशाः वारुण्यः तिस्रः श्वेताः वशाः सौर्य्यः मैत्राबार्हस्पत्याः धूम्रललामाः तूपराः[१]" इति। पूर्वप्रपाठके "इन्द्राय राज्ञे सूकरः"(५।५।११) इत्यादौ जातिभेदा उक्ताः, इह तु वर्णभेदा उच्यन्ते। 'रोहितः' लोहितवर्णः 'धूम्ररोहितः' अस्पष्टलोहितः। 'कर्कन्धुरोहितः' सौवीर-

र्णः । 'ते' एते त्रयः 'प्राजापत्याः' प्रजापतिदेवताकाः । एवमुत्तरत्रापि एकैकस्य देवस्य त्रयस्त्रयो विज्ञेयाः । 'बभ्रुः' पाण्डुरकपिलः । 'अरुणबभ्रुः' रक्तकपिलः । 'शुकबभ्रुः' हरितशुकसमानवर्णः । 'श्येतः' अरक्तकवर्णः, शुक्लरक्त इत्येके । 'श्येताक्षः' रक्तदृष्टिः । 'श्येतग्रीवः' प्रसिद्धः । 'त्रिसः' इत्यादिकं स्पष्टम् । 'धूम्रललामाः' धूम्रवर्णपुण्ड्राः । 'तूपराः' शृङ्गहीनाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः फल्गूर्लोहितोर्णी बलक्षी ताः सारस्वत्यः पृषती स्थूलपृषती क्षुद्रपृषती ता वैश्वदेव्यस्तिस्रः श्यामा वशाः पौष्णियस्तिस्रो रोहिणीर्वशा मैत्रिय ऐन्द्राबार्हस्पत्या अरुणललामास्तूपराः ॥ १ ॥

रोहितः पृश्निः षड्विꣳशतिः षड्विꣳशतिः ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह, -

"पृश्निः तिरश्चीनपृश्निः ऊर्ध्वपृश्निः ते मारुताः फल्गूः लोहितोर्णी बलक्षी ताः सारस्वत्यः पृषती स्थूलपृषती क्षुद्रपृषती ताः वैश्वदेव्यः

तिस्रः श्यामा: वशा: पौष्णिय: तिस्रो रोहिणी: वशा: मैत्रिय: ऐन्द्राबार्हस्पत्या: अरुणललामा: तूपरा:” इति। ‘पृश्निः’ शुक्ल-बिन्दुचितश्चित्रवर्णः। तिर्यक्प्रवृत्तपृश्निवर्ण:*। एतेन ‘ऊर्द्धपृश्निः’ व्याख्यातः। ‘फल्गूः’ लवणवर्णः। ‘लोहितोर्णी’ लोहितलोमा। ‘वलक्षी’ शुक्लावयवा। ‘पृषती’ शुक्लबिन्दुभिश्चिता। ‘स्थूलपृषती’ स्थूलशुक्लबिन्दुभिश्चिता। ‘चुद्रपृषती’ सूक्ष्मशुक्लबिन्दुभिरुपेता। ‘श्यामा:’ श्यामवर्णा:। ‘रोहिणी:’ रोहितवर्णा:। ‘अरुणललामा:’ मन्ध्यावर्णपुण्ड्रा:।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

शितिबाहुरन्यतःशितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्त ऐन्द्रवायवाः शितिरन्ध्रोऽन्यतःशितिरन्ध्रः समन्तशिति-रन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाः शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणि-वालस्त आश्विनास्तिस्रः शिल्पा वशा वैश्वदेव्यस्तिस्रः श्येनीः परमेष्ठिने सोमापौष्णाः श्यामललामा-स्तूपराः ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयदशोऽनुवाकः ॥०॥

---

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। ‘तिरश्चीनपृश्निः’ तिर्य्यक्प्रवृत्तपृश्निवर्णः—इत्येवं पाठो भवितुं युक्तः।

तृतीयं मन्त्रमाह,—

"शितिबाहुः अन्यतःशितिबाहुः समन्तशितिबाहुः ते ऐन्द्रावायवाः शितिरन्ध्रः अन्यतःशितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रः ते मैत्रावरुणाः शुद्धवालः सर्वशुद्धवालः मणिवालः ते आश्विनाः तिस्रः शिल्पाः वशाः वैश्वदेव्यः तिस्रः श्येनीः परमेष्ठिने सोमापौष्णाः श्यामललामास्तूपराः" इति। शितिः शुक्लो बाह्वेकदेशो यस्य असौ 'शितिबाहुः'। 'अन्यतःशितिबाहुः' यत् प्रथमस्य शितित्वं, ततोऽन्यत्रैकदेशे शितित्वं यस्य सः अन्यतःशितिः, तादृशो बाहुर्यस्य स तथोक्तः। 'समन्तशितिबाहुः' सर्वशुक्लबाहुः। 'शितिरन्ध्रः' शुक्लच्छिद्रः। अन्यतःशितिरन्ध्रसमन्तशितिरन्ध्रौ च पूर्ववत्। 'शुद्धवालः' शुक्लपुच्छावयवः। 'सर्वशुद्धवालः' शुक्लसर्वपुच्छः। 'मणिवालः' शुक्लाशुक्लखचितवालः। 'शिल्पाः' नानावर्णाः। 'श्येन्यः' शुक्लवर्णाः। 'श्यामललामाः' श्यामवर्णपुण्ड्राः।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥०॥

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणाः शितिककुच्छितिपृष्ठः शितिभसत्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः शितिपाच्छित्योष्ठः शितिभ्रुस्त ऐन्द्रावैष्णवास्तिस्रः सिध्मा वशा वैश्वकर्मण्यस्तिस्रो धात्रे पृषोदरा ऐन्द्रापौष्णाः

श्येतललामास्तूपराः । १ । २ । शितिबाहुरुन्नतः पञ्च-
विंशतिः पञ्चविंशतिः ॥ १४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह,—

"उन्नतः ऋषभो वामनः ते ऐन्द्रावरुणाः शितिककुत् शितिपृष्ठः शितिभसत् ते ऐन्द्राबार्हस्पत्याः शितिपात् शित्योष्ठः शितिभ्रुः ते ऐन्द्रावैष्णवाः तिस्रः सिध्माः वशाः वैश्वकर्मण्यः तिस्रो धात्रे पृषोदराः ऐन्द्रापौष्णाः श्येतललामास्तूपराः" इति । 'उन्नतः' उन्नतपृष्ठः 'ऋषभः' युवा । 'वामनः' ह्रस्वाङ्गः । शितिः शुक्लः ककुत् यस्य स तथोक्तः । 'शितिपृष्ठः' श्वेतपृष्ठः । 'शितिभसत्' शुक्लजघनः । 'शितिपात्' स्पष्टम् । 'शित्योष्ठः' श्वेतोष्ठः । 'शितिभ्रुः' श्वेतभ्रुः । 'सिध्माः' सिध्मलाङ्गाः, पादे सिताः श्वैत्याङ्कितदेशाः । 'पृषोदराः' पृषन्ति उदरे यासां ताः पृषोदराः । 'श्येतललामाः' स्पष्टाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कर्णास्त्रयो यामाः सौम्यास्त्रयः श्वितिङ्गा अग्नये यविष्ठाय त्रयो नकुलास्तिस्रो रोहिणीस्त्र्यव्यस्ता वसूनां तिस्रोऽरुणा दित्यौह्यस्ता रुद्राणाꣳ सोमैन्द्रा बभ्रुललामास्तूपराः। १। कर्णाः त्रयो विꣳशतिः ॥ १५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमं मन्त्रमाह,—

"कर्णाः त्रयो यामाः सौम्याः त्रयः श्वितिङ्गाः अग्नये यविष्ठाय त्रयो नकुलाः तिस्रः रोहिणीः त्र्यव्यः वसूनां तिस्रः अरुणाः दित्यौह्यः ताः रुद्राणाꣳ सोमैन्द्राः बभ्रुललामाः तूपराः" इति। 'कर्णाः' छिन्नकर्णाः। 'यामाः' यमदेवत्याः। 'श्वितिङ्गाः' श्वेतपादाः। 'यविष्ठाय' युवतमाय। 'नकुलाः' नकुलवर्णाः। 'त्र्यव्यः' सार्द्धवर्षाः। 'रोहिणीः' लोहितवर्णाः। 'दित्यौह्यः' द्विवर्षाः। 'अरुणाः' अरुणवर्णाः। 'बभ्रुललामाः' पिङ्गलपुण्ड्राः।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधकर्णास्त्रयो विष्णव उरुक्रमाय लप्सुदिनस्त्रयो विष्णव उरुगायाय पञ्चावी-

स्तिस्र आदित्यानां त्रिवत्सास्तिस्रोऽङ्गिरसामैन्द्रावैष्णवा गौरललामास्तूपराः । १ ।

शुण्ठाः विꣳशतिः ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठं मन्त्रमाह,—

"शुण्ठाः त्रयो वैष्णवाः अधीलोधकर्णाः त्रयो विष्णवे उरुक्रमाय लप्सुदिनः त्रयो विष्णवे उरुगायाय पञ्चावीः तिस्रः आदित्यानां त्रिवत्साः तिस्रः अङ्गिरसाम् ऐन्द्रावैष्णवाः गौरललामाः तूपराः" इति । 'शुण्ठाः' अवेष्टितकर्णाः, अल्पकाया इत्येके । 'अधीलोधकर्णाः' कर्णोपरिप्ररूढकर्णाः । 'उरुक्रमाय' विस्तीर्णपादाय । 'लप्सुदिनः' लम्बमानपुच्छः । 'उरुगायाय' उरुभिर्महद्भिर्गातव्याय । पञ्चाव्यः अर्धतृतीयवर्षाः त्रिवत्सराः । 'गौरललामाः' स्पष्टाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्राय राज्ञे त्रयः शितिपृष्ठा इन्द्रायाधिराजाय त्रयः शितिककुद इन्द्राय स्वराज्ञे त्रयः शितिभसदस्तिस्रस्तुर्यौह्यः साध्यानान्तिस्रः पष्ठौह्यो विश्वेषां देवाना-

मा॒ग्नेन्द्राः कृ॒ष्णल॑लामास्तूप॒राः। १। इन्द्रा॑य॒ द्वावि॑ꣳशतिः॥ १७॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः॥ ०॥

सप्तमं मन्त्रमाह,—

"इन्द्राय राज्ञे त्रयः शितिपृष्ठाः इन्द्राय अधिराजाय त्रयः शितिककुदः इन्द्राय स्वराज्ञे त्रयः शितिभसदः तिस्रः तुर्यौह्यः साध्यानाम् तिस्रः पष्ठौह्यः विश्वेषां देवानाम् आग्नेन्द्राः कृष्णललामाः तूपराः" इति। शितिपृष्ठशितिककुच्छितिभसच्छब्दा व्याख्याताः। 'तुर्यौह्यः' सार्धचतुर्वर्षाः। 'साध्यानां' देवविशेषाणाम्। 'पष्ठौह्यः' चतुर्वर्षाः।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः॥ ०॥

अदि॑त्यै॒ त्रयो॒ रोहि॑तै॒ता इ॑न्द्रा॒ण्यै त्रयः॑ कृष्णै॒ताः कु॒ह्वै त्रयो॑ ऽरुणै॒तास्ति॒स्रो धे॒नवो॑ रा॒कायै॒ त्रयो॑ ऽनड्वाहः॑ सिनीवा॒ल्या आ॑ग्नावैष्ण॒वा रोहि॑तललामास्तूप॒राः। १। अदि॑त्यै अष्टाद॑श॥ १८॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः॥ ०॥

अष्टमं मन्त्रमाह,—

"अदित्यै त्रयः रोहितैताः इन्द्राण्यै त्रयः कृष्णैताः कुह्वै त्रयः अरुणैताः तिस्रो धेनवः राकायै त्रयः अनड्वाहः सिनीवाल्यै आग्नावैष्णवाः रोहितललामाः तूपराः" इति । 'एताः' हरिताः हरितवर्णाः ; ते च रोहितेन अत्यन्तरक्तेन युक्ताः 'रोहितैताः' । कृष्णेन युक्ताः 'कृष्णैताः' । ईषद्रक्तेन युक्ताः 'अरुणैताः'। धेन्वादयः प्रसिद्धाः* ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः सोमाय राज्ञे त्रयः सारङ्गाः पार्जन्या नभोरूपास्तिस्रोऽजा मल्हा इन्द्राण्यै तिस्रो मेष्य आदित्या द्यावापृथिव्या मालङ्गास्तूपराः । १ । सौम्याः एकान्नविंशतिः ॥ १९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके ऊनविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमं मन्त्रमाह,—

"सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः सोमाय राज्ञे त्रयः सारङ्गाः पार्जन्याः

* अत्र 'ते च' इत्यत्र 'स च' इति, एवं 'कृष्णेन युक्ताः' इत्यत्र 'कृष्णेन युक्ताः' इति सर्व्वत्र पाठः प्रामादिक इव प्रतिभाति ।

नभोरूपाः तिस्रः अजाः मल्हाः इन्द्राण्यै तिस्रो मेष्यः आदित्याः द्यावापृथिव्याः मालङ्गाः तूपराः" इति। 'पिशङ्गाः' गोरोचनवर्णाः। 'सारङ्गाः' सारङ्गवर्णाः। 'पार्जन्याः' पर्जन्यदेवत्याः। 'नभोरूपाः' अञ्जनवर्णाः। 'मल्हाः' गलस्तनाः। 'मालङ्गाः' महाकायाः।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके ऊनविंशोऽनुवाकः॥ ०॥

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणाय राज्ञे त्रयो रोहितललामा वरुणाय रिशादसे त्रयोऽरुणललामाः शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृश्नयः सर्वदेवत्या ऐन्द्रासूराः श्येतललामास्तूपराः। १। वारुणा विꣳशतिः॥ २०॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः॥ ०॥

दशमं पशुमाह,—

"वारुणास्त्रयः कृष्णललामाः वरुणाय राज्ञे त्रयो रोहितललामाः वरुणाय रिशादसे त्रयः अरुणललामाः शिल्पाः त्रयः वैश्वदेवाः त्रयः पृश्नयः सर्वदेवत्याः ऐन्द्रासूराः श्येतललामाः तूपराः" इति। रिशानां लोकहिंसकानां नाशयित्रे।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः॥ ०॥

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनड्वाहाविन्द्राग्निभ्या-मोजोदाभ्यामुष्टाराविन्द्राग्निभ्यां बलदाभ्यां सीरवाहा-ववी द्वे धेनू भौमी दिग्भ्यो वडबे द्वे धेनू भौमी वैराजी पुरुषी द्वे धेनू भौमी वायव आरोहणवाहावनड्वाहौ वारुणी कृष्णे वशे अराड्यौ दिव्यावृषभौ परिमरौ ।१। सोमाय चतुस्त्रिंशत् ॥ २१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एवमेतैर्दशभिरनुवाकैः अष्टादशिनः पशवः आम्नाताः। अथैकेना-नुवाकेन द्वन्द्विनः पशूनाह,—

"सोमाय स्वराज्ञे अनोवाहौ अनड्वाहौ इन्द्राग्निभ्याम् ओजोदाभ्याम् उष्टारौ इन्द्राग्निभ्यां बलदाभ्याᳬ सीरवाहौ अवी द्वे धेनू भौमी दिग्भ्यो वडबे द्वे धेनू भौमी वैराजी पुरुषी द्वे धेनू भौमी वायवे आरोहणवाहौ अनड्वाहौ वारुणी कृष्णे वशे अराड्यौ दिव्यौ ऋषभौ परिमरौ" इति। 'अनोवाहौ' शकटवहन-समर्थौ। 'अनड्वाहौ' बलीवर्दौ। 'ओजोदाभ्याम्' अष्टमधातुप्रदा-तृभ्यां*। 'उष्टारौ' शकटवाहिनोः सहकारित्वेन पुरोगामियुग-वोढारौ। 'सीरवाहौ' लाङ्गलवाहिनौ। 'अवी' अविसदृशौ ह्रस्वौ अनड्वाहौ इत्यर्थः। भूमेर्धेनुद्वयम्। दिशां वडवाद्वयम्। पुन-

* 'पदातारौ' इति सर्वत्र पाठः।

भूमेर्धेनुद्वयम् । विराट्-देवताया: 'पुरुषौ' मनुष्यस्त्रियौ । पुनर्भूमेर्धेनुद्वयम् । 'आरोहणवाहौ' मनुष्यारोहणार्थं निर्मितं शकटं वहन्तौ बलीवर्दौ । पूर्वन्तु धान्यादिवाहिकशकटार्थावुक्तौ ; अत्र तु राजकुमारादिविनोदार्थं शकटवाहिनावित्यर्थः । वरुणस्य तु कृष्णमृगजातीये स्त्रियौ वन्ध्ये । युद्देवतायास्तु 'अराद्यौ' उच्छ्रितशृङ्गौ ; 'ऋषभौ' सेचकौ ; 'परिमरौ' उभयतो मरणयुक्तौ, यस्य पशोः अग्रजोऽपि मृतः अनुजोऽपि मृतः तादृशौ ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥०॥

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते छगलः कल्माषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्राः सौरीर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्त्याग्नेय ऐन्द्राग्न आश्विनस्ते विशालयूप आ लभ्यन्ते ॥ १ ॥

एकादश पञ्चविꣳशतिः ॥ २२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ उत्तमेऽह्न्यतिरात्रेऽनुष्ठेयान् कांश्चित्पशूनाह,—

"एकादश प्रातर्गव्याः पशवः आ लभ्यन्ते छगलः कल्माषः किकिदीविः विदीगयः ते त्वाष्ट्राः सौरीः नव श्वेताः वशाः अनूबन्ध्याः

भवन्ति आग्नेयः ऐन्द्राग्नः आश्विनस्ते विशालयूपे आ-लभ्यन्ते" इति। तृतीयेऽह्नि प्रातःकाले गोजातीया एकादश पशवः। ते च देवता-विशेषस्य अनुक्तत्वात् प्राजापत्याः। छगलादयस्त्रयः 'त्वाष्ट्राः'। 'छगलः' छागार्भकः, स च 'कल्माषः' कृष्णवर्णमिश्रः। 'किकिदीविः' तित्तिरिः। 'विदीगयः' कुक्कुटविशेषः। एते च तस्मिन्नेवाहनि आलब्धव्याः। 'सौरीः' सूर्यदेवताकाः। 'अनूबन्ध्याः' चरमकालीनाः पशवः। ताश्च 'वशाः' वन्ध्याः, 'श्वेताः' श्वेतवर्णाः, नवसङ्ख्याकाश्च 'भवन्ति'। पुनरपि आग्नेयादयस्त्रयः पशवः आलभ्यन्ते। 'ते' च त्रयो मध्यमे यूपे अतिविस्तृताग्निष्ठाख्ये यूपे 'आ'-'लभ्यन्ते'।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

पिशङ्गास्त्रयो वासन्ताः सारङ्गास्त्रयो ग्रैष्माः पृषन्तस्त्रयो वार्षिकाः पृश्नयस्त्रयः शारदाः पृश्निसक्थास्त्रयो हैमन्तिका अवलिप्तास्त्रयः शैशिराः संवत्सराय निवक्षसः ॥ १ ॥

पिशङ्गाः विंशतिः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णाः। अपां ग्रहान्। भूतेष्टकाः। सजूः। संवत्सरमुख्यं। प्रजापतिः,-स क्षुरपविः। अग्नेव दीक्षया। सुवर्गाय,-तं यत्। सूयते। प्रजापतिः,-ऋतुभिः"

रोहितः । पृश्निः । शितिबाहुः । उन्नतः । कर्णाः । शुण्ठाः । इन्द्राय । अदित्यै । सौम्याः । वारुणाः । सोमाय । एकादश । पिशङ्गाः । त्रयोविंशतिः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णाः (१।१) । भूतेष्टकाः (३।१) । छन्दो यत् (५।२) । कनीयांसम् (८।२) । चित्रङ्गाभिः (१०।३) । वारुणाः (२०।१) । चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

इति संहितापञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठकप्रश्नः समाप्तः ॥

॥०॥ हरिः ओम ॥०॥

अथ ऋतुपशूनाह,—

"पिशङ्गास्त्रयो वासन्ताः सारङ्गास्त्रयो ग्रैष्माः पृषन्तस्त्रयो वार्षिकाः पृश्नयस्त्रयः शारदाः पृश्निसक्थास्त्रयो हैमन्तिकाः अवलिप्तास्त्रयः शैशिराः संवत्सराय निवक्षसः" इति । 'पिशङ्गाः' गोरोचनवर्णाः । 'सारङ्गाः' सारङ्गवर्णाः । 'पृषन्तः' विजातीयबिन्दुयुक्ताः । 'पृश्नयः' श्वेताः । 'पृश्निसक्थाः' कटिभागे श्वेतवर्णाः । 'अवलिप्ताः' सङ्कीर्णवर्णाः । वसन्ताद्यृतवः तेषाम् । संवत्सरदेवतायास्तु 'निवक्षसः' निम्नेन वक्षसा युक्ताः ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहः,—

कुम्भेष्टकामन्त्रणार्था 'हिरण्य' (१) इति त्रयोदश ।

'दिवि' (१।४) इति 'समुद्रादध्याद् देवस्य' (३।२) इत्यभिषेचनम्।
'सजूः' (४।१) आहुतयः पञ्च 'घृतेन' (४।१) इत्यनुषज्यते॥

'पृष्ठो' (६।४) वैश्वानरी याज्ञे पुरीषं स्थापयेत्तया।
अन्वारोहेच्चितिं स्वामी 'पृथिवीमाक्रमि'(८।१) इत्यतः॥
'इष्टो यज्ञः' 'तस्य ते' (८।६) द्वे समिष्टयजुषी मते।
'पिता मात' (८।६) इति मन्त्रेण चित्यग्निमनुमंत्रति॥
अश्वमेधस्य पशवो रोहिताद्या (११-२३) उदीरिताः॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं विनाशयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकः सम्पूर्णः॥०॥

समाप्तश्च षष्ठः प्रपाठकः॥

॥०॥ ॐतत्सत्॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।

पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ओम् ॥

यो वा अयथादेवतमग्निं चिनुत आ देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान् भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान् भवत्याग्नेय्या गायत्रिया प्रथमाञ्चितिमभि मृशेत् त्रिष्टुभा द्वितीयां जगत्या तृतीयामनुष्टुभा चतुर्थीं पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवाग्निं चिनुते न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान् भवति इडायै वा एषा विभक्तिः पशव इडा पशुभिरेनम् ॥ १ ॥

चिनुते° यो वै प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति

नार्तिमार्च्छत्यश्वावभितस्तिष्ठेतां कृष्ण उत्तरतः श्वेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्टका उप दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं प्राजापत्योऽश्वः साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति नार्तिमार्च्छति(३) एतद्वा अह्नो रूपं यच्छ्वेतोऽश्वो रात्रियै कृष्ण एतदह्नः ॥ २ ॥

रूपं यदिष्टका रात्रियै पुरीषमिष्टका उपधास्यन् श्वेतमश्वमभि मृशेत् पुरीषमुपधास्यन् कृष्णमहोरात्राभ्यामेवैनं चिनुते(४) हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति मधव्योऽसानीति(५) सौर्या चित्रवत्यावेक्षते चित्रमेव भवति मध्यन्दिनेऽश्वमव घ्रापयत्यसौ वा आदित्य इन्द्र एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्तमेव साक्षादृध्नोति(६) ॥ ३ ॥

एनम्। एतदह्नः। अष्टाचत्वारिꣳशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ओम् ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
उपानुवाक्यं यत्प्रोक्तं द्वयोः पञ्चमषष्ठयोः ।
ततोऽवशिष्टं तत्सर्वं सप्तमेऽत्राभिधीयते ॥

तत्रादौ तावत् मन्त्रविशेषैश्चितीनामभिमर्शनं विधत्ते,—"यो वै अयथादेवतम् अग्निं चिनुते आ देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान् भवति यो यथादेवतं न देवताभ्यः आ वृश्च्यते वसीयान् भवति आग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिम् अभि मृशेत् त्रिष्टुभा द्वितीयां जगत्या तृतीयाम् अनुष्टुभा चतुर्थीं पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवाग्निं चिनुते न देवताभ्यः आ वृश्च्यते वसीयान् भवति'' इति। यस्याश्चितेर्या देवता, तामतिक्रम्य चयनम् 'अयथादेवतं': अनतिक्रमणं यथादेवतं। अतो यथादेवतम् अनुष्ठानाय आग्नेयगायत्र्यादिभिस्तां तां 'चितिम्' 'अभि'-'मृशेत्'। "अग्ने देवाꣳ इहावह" (ब्रा० ३।११।६।१) इत्याग्नेयी गायत्री। "अगन्म महा मनसा यविष्ठम्" (ब्रा० ३।११।६।२) इति त्रिष्टुप्। "मंधाकारम्" (ब्रा० ३।११।६।३) इति जगती। "मनुष्वत्त्वानि धीमहि"(ब्रा० ३।११।६।३) इति अनुष्टुप्। "अग्निर्हि वाजिनम्"(ब्रा० ३।११।६।४) इति पङ्क्तिः। ता एताः नाचिकेत-चयनप्रकरणे "यत्ते चितम्" (ब्रा० ३।११।६।१) इत्यनुवाके समा-

स्यमानत्वात् तत्रैव व्याख्यास्यन्ते। एवमभिमर्शने सति न उक्तदोषः कश्चिदप्यस्ति।

एकैकचितिस्पर्शने योऽयं मन्त्रविभागः, तमिमं प्रशंसति,—

"इडायै वै एषा विभक्तिः पशवः इडा पशुभिः एनं चिनुते[२]" इति। 'विभक्तिः' गायत्र्यादिमन्त्रविभागः, स च अत्र इडार्थं क्रियते। 'इडा' हि नाम 'पशवः', "पशवो वा इडा" इति श्रुत्यन्तरात्। गायत्र्यादिच्छन्दांसि च पशुस्वरूपाणि "पशवो वै छन्दांसि" इति श्रुत्यन्तरात्। अतो गायत्र्यादिरूपैः 'पशुभिः' 'एनम्' अग्निं चितवान् भवति। एतच्च ब्राह्मणं "पशुर्वा एष यदग्निः"(५।२।१०।१) इत्यनुवाके प्रथमचित्यवसाने द्रष्टव्यम्।

अथोपधाने अश्वस्पर्शनं विधत्ते,—"यो वै प्रजापतये प्रतिप्रोच्य अग्निं चिनोति न आर्तिमार्च्छति अश्वौ अभितः तिष्ठेतां कृष्णः उत्तरतः श्वेतो दक्षिणः तौ आलभ्य इष्टकाः उप दध्यात् एतत् वै प्रजापतेः रूपं प्राजापत्यः अश्वः साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्य अग्निं चिनोति नार्तिमार्च्छति[३]" इति। प्रजापतिः, अग्निं प्रति स्रष्टृत्वात् प्रथमं चेतृत्वाच्च अग्नेः स्वामी; अतस्तस्मै कथयित्वा तदनुज्ञया चयने कृते सति न विनाशं प्राप्नोति, अतः कथनीयं। पार्श्वयोर्द्वौ अश्वौ अवस्थाप्य तौ स्पृष्ट्वा पश्चात् 'उप'-'दध्यात्'। 'एतत्' अश्वाख्यं शरीरं 'प्रजापतेः' स्वरूपं, प्रजापत्यक्षिजन्यत्वेन तस्य प्राजापत्यत्वात्। अतः अश्वस्य स्पर्शनमेव प्रजापतये कथनं। तेनासौ न विनश्यति।

तत्र स्पर्शने विषयव्यवस्थां विधत्ते,—"एतद्वै अह्नो रूपं यत् श्वेतः अश्वः रात्रियै कृष्णः एतत् अह्नो रूपं यत् इष्टकाः रात्रियै पुरीषम् इष्टकाः उपधास्यन् श्वेतम् अश्वम् अभि मृशेत् पुरीष म् उपधास्यन् कृष्णम् अहोरात्राभ्याम् एव एनं चिनुते[४]" इति। 'श्वेतः' 'अश्वः' 'इष्टकाः' च इत्युभयम् 'अह्नो रूपम्'। अतः 'इष्टकाः' 'उपधास्यन्' 'श्वेतम्' 'अभि-मृशेत्'। 'कृष्णः' अश्वः 'पुरीषं' चेत्युभयं रात्रेः स्वरूपम्। तत्स्वरूपे वर्णसाम्यं हेतुः। 'यदा 'पुरीषम्' उपधास्यति, तदा 'कृष्णम्' अभिमृशेत्। एवं सति 'अहोरात्राभ्यामेव' 'एनम्' अग्निं चितवान् भवति। एतच्च ब्राह्मणम् "अग्ने तव श्रवो वयः (५।२।६।१)" इत्यनुवाके द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण 'दक्षिणाकाले हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं शतमानस्य कृतं चित्रं देवानामित्यवेक्ष्याग्नेनावघ्राप्य ब्रह्मणे ददाति' इति।

तत्र दानं विधत्ते,—"हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति मधव्यः असानि[५]" इति। परलोके मधुभोग्यद्रव्ययुक्तो भविष्यामीत्यभिप्रेत्य मधुना 'पूर्णं' सुवर्णपात्रं दद्यात्।

दात्रा च दानात् पूर्वकालीनमवेक्षणं विधत्ते,—"सौर्या चित्रवत्या अवेक्षते चित्रमेव भवति मध्यन्दिने[६]" इति। मध्याह्नस्य दक्षिणाकालत्वात् तदानीं दातुम् आदौ मधुपूर्णं पात्रं मन्त्रेण 'अवेक्षते'। "चित्रं देवानाम् (१।४।१४।४)" इत्येषा सौरी चित्रशब्दयुक्ता च; तया अवेक्षणे सति 'चित्रमेव' ऐश्वर्यं प्राप्नोति।

अवेक्षणादूर्ध्वं घ्रापणं विधत्ते,—"अश्वमव घ्रापयति असौ वै आदित्यः इन्द्रः एषः प्रजापतिः प्राजापत्यः अश्वः तमेव साक्षात्

ऋध्नोति[७]" इति। योऽयं चित्रवत्या प्रतिपाद्यः 'आदित्यः', स एव परमैश्वर्योपेतत्वात् 'इन्द्रः'; प्रजानां परिपालकत्वात् 'प्रजापतिः'। अवघ्राताश्वः 'प्राजापत्यः'। अतः अश्वावघ्राणेन तं प्रजापतिम् इन्द्रम् आदित्यमेव 'साक्षात्' समृद्धं करोति। तदिदं ब्राह्मणम् अत्रे द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

त्वाम॑ग्ने वृ॒ष॒भं चे॑कि॒तान॒ं पुन॒र्युवा॑नं ज॒नय॑न्नु॒पागा᳚म्। अ॒स्थू॒रि णो॒ गार्ह॑पत्यानि सन्तु ति॒ग्मेन॑ नो॒ ब्रह्म॑णा सꣳ शि॑शाधि[१]। प॒शवो॒ वा ए॒ते यदिष्ट॑का॒श्चित्यां॑ चित्यामृष॒भ-मुप॑ दधाति मिथु॒नमे॒वास्य॒ तद्यु॒ज्ञे क॑रोति प्र॒जन॑नाय॒ तस्मा᳚द्यू॒थेयू॑थ ऋष॒भः[२]। सं॒व॒थ्स॒रस्य॑ प्रति॒मां यां त्वा॑ रात्र्यु॒पास॑ते। प्र॒जाꣳ सु॒वीरां॑ कृ॒त्वा विश्व॒माय़ु॒र्व्य॑श्न-वत्[३]। प्रा॒जा॒प॒त्यां ॥ १ ॥

ए॒तामुप॑ दधाती॒यं वावैषैका॑ष्टका॒ यदे॒वैका॑ष्टकाया॒-मन्नं॑ क्रि॒यते॒ तदे॒वैतया॑वरु॒न्ध ए॒षा वै प्र॒जाप॑तेः काम॒-दुघा॒ तयै॒व यज॑मानो॒मुष्मिं॑ल्लो॒के᳚ऽभि॒न्दु॑हे[४] येन॑ दे॒वा ज्योति॑षो॒र्ध्वा उ॒दाय॑न् येना᳚दि॒त्या वस॑वो॒ येन॑ रु॒द्राः। येनाङ्गि॑रसो महि॒मान॑मान॒शुस्तेनै॑तु॒ यज॑मानः स्व॒-स्ति[५]। सु॒व॒र्गाय॒ वा ए॒ष लो॒काय॑ ॥ २ ॥

चीयते यदग्निर्येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्नि-त्युख्यः समिन्ध इष्टका एवैता उप धत्ते वानस्पत्याः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[९] शतायुधाय शतवीर्याय शतो-तयेभिमातिषाहे। शतं यो नः शरदो अजीतानिन्द्रो नेषदति दुरितानि विश्वा[१०]। ये चत्वारः पथयो देव-याना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति। तेषां यो अज्यानिमजीतिमावहात्तस्मै नो देवाः ॥ ३ ॥

परिदत्तेह सर्वे[८]। ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शरद्वर्षाः सुवितन्नो अस्तु। तेषामृतूनाꣳ शतशारदानां निवात एषामभये स्याम[९]। इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता बृहन्नमः। तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञि-यानां ज्योगजीता अहताः स्याम[१०]। भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वसेन समशीमहि त्वा। स नो मयोभूः पितो ॥ ४ ॥

आ विशस्व शन्तोकाय तनुवे स्योनः[११]। अज्या-नीरेता उप दधात्येता वै देवता अपराजितास्ता एव प्रविशति नैव जीयते[१०] ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्ध-मासा मासा ऋतवः संवत्सर ओषधीः पच्यत्यथ कस्माद-न्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरुप्यत इत्येता हि तद्देवता उदजयन् यदृतुभ्यो निर्वपेद्देवताभ्यः समदन्दध्यादाग्र-

यणं, निरुप्यैता आहुतीर्जुहोत्यर्धमासानेव मासानृतून्त् संवत्सरं प्रीणाति न देवताभ्यः समदन्दधाति[१३] भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इत्याह हुताद्याय यजमानस्यापराभावाय[१४] ॥ ५ ॥

प्राजापत्यां। लोकाय। देवाः। पिता। दध्यादाग्रयणं। पञ्चविंशतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

चितिस्पर्शादिकन्त्वाद्येऽनुवाकेऽत्र समीरितम्।

अथ द्वितीये ऋषभेष्टकादिकमभिधीयते। यदुक्तं सूत्रकारेण,—'त्वामग्ने वृषभमित्यृषभमुपधाय' इति। तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति,—"त्वामग्ने वृषभं चेकितानं पुनर्युवानं जनयन् उपागां अस्थूरि णो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नो ब्रह्मणा सꣳ शिशाधि[१] इति। हे 'अग्ने', 'वृषभं' कामानां वर्षितारं, 'चेकितानं' सर्वज्ञं, 'युवानं' नित्यतरुणं 'त्वां' 'जनयन्' प्रजोत्पादकं कुर्वन् अहं 'पुनः' 'उपागां' भूयोभूयः प्राप्नोति*। 'नः' अस्माकं 'गार्हपत्यानि' गृहपतिकर्माणि 'अस्थूरि' 'सन्तु'। स्थूरिशब्दः सारवाची अस्थूरिणः सारहिताः† सन्तु। 'तिग्मेन' 'उज्ज्वलेन' 'ब्रह्मणा' ब्रह्मवर्चसेन 'नः' अस्मान् 'सं शिशाधि' सम्यगनुशिष्टान् कुरु।

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'भूयः प्राप्नोमि' इति पाठो भवितुं युक्तः।

† 'अस्थूरि' (अस्थूरीणि) सारसहितानि इत्येवंविधः कश्चित् पाठो भवितुं युक्तः।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—"पशवो वै एते यत् इष्टकाः चित्यां-चित्याम् ऋषभम् उप दधाति मिथुनमेव अस्य तत् यज्ञे करोति प्रजननाय तस्मात् यूथेयूथे ऋषभः[१]" इति। या एता अन्याः 'इष्टकाः,' ताः सर्वा गोरूपाः। अतो 'यज्ञे' तासां मिथुनभावाय एताम् ऋषभाख्याम् इष्टकाम् उपदध्यात्। यस्मादत्र एकस्याञ्चित्याम् ऋषभम् उपधीयते, तस्माल्लोकेऽपि एकैकस्मिन् गोयूथे एकैक 'ऋषभः' तिष्ठति। सर्वचितिषु अपेक्षितत्वादिदं ब्राह्मणं प्रथमचित्यन्ते द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'संवत्सरस्य प्रतिमामिति प्राजापत्याम्' इति। तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति,—"संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्रि उपासते। प्रजाᳬं सुवीरां कृत्वा विश्वमायुर्व्यश्नवत्[२]" इति। 'हे रात्रि' एकाष्टकारूपे, 'यां' 'त्वा' 'प्रतिमां' प्रतिनिधिरूपां सर्वे यजमानाः 'उपासते' सेवन्ते, 'एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका एतस्यां वा एष एताᳬं रात्रिं वसति' इति हि अन्यत्राम्नातं। तां त्वां 'कृत्वा' इष्टोपधाय 'सुवीरां' शोभनभृत्योपेतां 'प्रजां' पुत्रादिरूपां 'विश्वमायुः' कृत्स्नमप्यायुष्यं 'व्यश्नवत्' विशेषेण व्याप्नोति।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—"प्राजापत्याम् एताम् उप दधाति इयं वाव एषा एकाष्टका यदेव एकाष्टकायाम् अन्नं क्रियते तदेव एतया अवरुन्धे एषा वै प्रजापतेः कामदुघा तयैव यजमानः अमुष्मिं लोकेऽग्निं दुहे[३]" इति। एकाष्टकायाः संवत्सररूपप्रजापति-पत्नीत्वात् तद्रूपेयमिष्टका प्राजापत्या, तामेतामुपदध्यात्। 'एषा' च 'एकाष्टका' 'इयम्' एव भूमिस्वरूपा। तथा सति भूमिरूपायाम्

एतस्याम् 'एकाष्टकायां' यत् 'अन्नं' सम्पाद्यते तत्' सर्वं प्राप्नोति। किञ्च इयम् एकाष्टका 'प्रजापतेः' संवत्सररूपस्य कामधेनुः, 'यजमानः' 'अमुष्मिन् लोके' कामान् दोग्धि दुग्धे* । एतच्च सम्वत्सरेष्टकाब्राह्मणात् (५।४।१) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्निति प्रादेशमात्रैः काष्ठैरुख्यमुपसमिन्धे' इति। तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति, "येन देवाः ज्योतिषा ऊर्ध्वाः उदायन् येन आदित्याः वसवो येन रुद्राः। येन अङ्गिरसो महिमानम् आनशुः तेन एतु यजमानः स्वस्ति[५]" इति। 'देवाः' सर्वे 'येन' 'ज्योतिषा' अग्निना 'ऊर्ध्वाः' उपरितनलोकवर्तिनः 'उदायन्' उत्कर्षं प्राप्ताः। तथा 'आदित्याः' 'वसवः' च 'येन' उदायन्। 'रुद्राः' च 'येन' अग्निना उदायन्। 'अङ्गिरसः' महर्षयः 'येन' अग्निना 'महिमानम् आनशुः' स्वकीयं सामर्थ्यं प्राप्ताः,'तेन' अग्निना 'यजमानः' अयं 'स्वस्ति' क्षेमम् 'एतु' प्राप्नोतु।

तमिमं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—"सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निः येन देवा ज्योतिषा ऊर्ध्वाः उदायन् इति उख्यꣳ समिन्धे इष्टकाः एवैताः उप धत्ते वानस्पत्याः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[६]" इति। अस्य अग्नेः, स्वर्गार्थं चीयमानत्वात् स्वर्गस्यसर्वदेवप्रतिपादकेन मन्त्रेण इन्धने सति याभिः समिद्भिरिध्यते, ताः सर्वाः 'वानस्पत्याः' इष्टका एव उपहिता भवन्ति। तच्च स्वर्गप्राप्त्यै सम्पद्यते। एतच्च "विष्णुमुखा वै देवाः" (५।२।१।१) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम्।

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'दुहे' दोग्धि इति पाठो भवितुं युक्तः।

यत्तु सूत्रकारेण,—'शतायुधाय शतवीर्यायेति पञ्चाज्यानीः प्रतिदिशमेकां मध्ये' इति। तत्र प्रथमामाह,—"शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये अभिमातिषाहे। शतं यो नः शरदो अजीतान् इन्द्रो नेषत् अति दुरितानि विश्वा[७]" इति। 'यः' 'इन्द्रः' 'नः' अस्मान् 'शतं' 'शरदः' शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान् 'अजीतान्' 'नेषत्' केनापि व्याधि-तस्करादिना यथा जिताः पीडिता न भवामः, तथा नेतुं समर्थः। किं कृत्वा? 'विश्वा' 'दुरितानि' 'अति' सर्वाणि पापानि अतिक्रम्य;—यानि पापानि अस्माभिः कृतानि, तानि सर्वाणि विनाश्य; सर्वस्मिन्नप्यायुषि अस्मान् केनाप्यनुपद्रुतान् करोतीत्यर्थः। तस्मै इन्द्राय नमोऽस्त्वित्यध्याहारः। कीदृशाय? शतसङ्ख्याकान्यायुधानि वज्रधनुरादीनि यस्यासौ शतायुधः, तस्मै। शतसङ्ख्याकानि वीर्याणि युद्धेषु विजयरूपाणि यस्यासौ शतवीर्यः, तस्मै। शतसङ्ख्याका ऊतयो-ऽस्मद्रक्षणानि यस्यासौ शतोतिः, तस्मै। 'अभिमातिषाहे'* पाप्मानं सहते अभिभवतीति अभिमातिषाट्, तस्मै।

अथ द्वितीयामाह,—"ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति। तेषां यः अज्यानिम् अजीतिम् आवहात् तस्मै नो देवाः परिदत्त इह सर्वे[८]" इति। 'द्यावापृथिवी' 'अन्तरा' द्यावापृथिव्योर्मध्ये, 'ये चत्वारः पथयः' मार्गाः 'वियन्ति' विविधं गच्छन्ति, प्रवर्तन्ते। कीदृशा मार्गाः? 'देवयानाः' देवानां यासं गमनम् एषु ते देवयानाः; देवा हि देवलोक-पितृलोक-ब्रह्मलोक-मनुष्यलोकविषयेषु मार्गेषु विस्रम्भेण सञ्चरन्ति; 'तेषां' मार्गाणां

* 'अभिमातिम्' इति पदं पतितमिव प्रतिभाति।

'यः' इन्द्रः 'अज्यानिम् अजीतिम् आवहात्';—रक्षःप्रभृतिभिरनुपद्रवः 'अजीतिः', सा अजीतिः 'अज्यानिः' कदाचिदपि हानिरहिता; तादृशीम् अजीतिम् आवहति, तेषु मार्गेषु गच्छतामस्माकं नित्यमनुपद्रवं सम्पादयतीत्यर्थः। 'तस्मै' इन्द्राय, हे 'सर्वे' 'देवाः', 'इह' कर्मणि 'नः' अस्मान् 'परिदत्त' अयं यजमानः सर्वेषु मार्गेषु रक्षणीयः—इत्येवमस्मानिन्द्राय समर्पयत।

अथ तृतीयामाह,—"ग्रीष्मो हेमन्तः उत नो वसन्तः शरत् वर्षाः सुवितं नः अस्तु। तेषामृतूनाꣳ शतशारदानां निवाते एषामभये स्याम[९]" इति। यो ग्रीष्माख्य ऋतुः, स 'नः' अस्मान् प्रति 'सुवितम्' 'अस्तु' शोभनगतिं प्राप्नोतु, कालोचितभोग्यद्रव्यप्रदः अस्त्वित्यर्थः। एवं हेमन्तादिषु योज्यम्। 'शतशारदानां' अस्मदायुषि शतसंवत्सरसम्बन्धिनां 'तेषाम्' 'एषां' ग्रीष्मादीनाम् 'ऋतूनाम्' अनुग्रहाद् वयं 'निवाते' वाताद्युपद्रवरहिते 'अभये' भयरहितस्थाने 'स्याम' सुखेनावस्थिता भवेम।

अथ चतुर्थीमाह,—"इद्वत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता बृहत् नमः। तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञियानां ज्योक् अजीताः अहताः स्याम[१०]" इति। प्रभवादिसंवत्सराणां पञ्चके चतुर्थः इद्वत्सरः, द्वितीयः परिवत्सरः, प्रथमः संवत्सरः। एतच्च कृत्स्नकालस्याप्युपलक्षणम्। हे ऋत्विग्यजमानाः, इद्वत्सरादिरूपाय कालाय 'बृहत् नमः' 'कृणुत' अत्यन्तभक्तिपुरःसरं नमस्कारं कुरुत। 'यज्ञियानां' यज्ञनिष्पादकानां तेषां संवत्सरविशेषाणां 'सुमतौ' अनुग्रहबुद्धौ सत्यां 'वयं' सर्वे 'ज्योक्' चिरम् 'अजीताः' केनाप्यवशीकृताः, 'अहताः' असारिताश्च 'स्याम' भवेम।

अथ पञ्चमीमाह,—"भद्रात् नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया अवसेन समशीमहि त्वा। स नो मयोभूः पितो आ विशस्व शं तोकाय तनुवे स्योनः[११]" इति। हे 'देवाः', 'भद्रात्' कल्याणाद् अस्मात् कर्मसाधनभूतात् 'श्रेयः' अधिकं प्रशस्तं फलं 'नः' अस्मान् 'समनैष्ट' सम्यक् प्रापयत। तथा चित्याग्नौ हूयमान हे सोम, 'त्वया' 'अवसेन' त्वदीयेन रक्षणेन वयं त्वां 'समशीमहि' सम्यक् व्याप्नुयाम। हे 'पितो' अन्नभूत सोम, 'स' त्वं 'मयोभूः' सुखस्य भावयिता सन् 'नः' अस्मान् 'आ'—'विशस्व' प्रविश। 'तोकाय' अस्मदपत्याय 'शं' सुखं कुरुत। 'तनुवे' शरीराय 'स्योनः' सुखप्रदो भव।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—"अज्यानीः एताः उप दधाति एताः वै देवताः अपराजितास्ता एव प्र विशति नैव जयते[१२]" इति। अज्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः अज्यानयः, ताः उपदध्यात्। एतैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्या या इन्द्रादिदेवताः, 'एताः'* सर्वा देवताः क्वापि 'अपराजिताः,' अयं यजमानः 'ताः' 'एव' देवताः 'प्र'-'विशति'; केनाप्यन्येन शत्रुणा 'नैव' 'जीयते'। एतदपि नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणसमीपे (५।४।१) द्रष्टव्यम्।

अथाग्रयणप्रस्तावे यदुक्तं सूत्रकारेण,—'निरूप्तं हविरुपमन्त्रमप्रोक्षितं भवत्यथ पञ्चाज्यानीर्जुहोति शतायुधाय शतवीर्याय' इति। तदिदं विधत्ते,-"ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्धमासाः मासाः ऋतवः संवत्सरः ओषधीः पचन्ति अथ कस्मात् अन्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरुप्यते इति एता हि तत् देवताः उदजयन् यत् ऋतुभ्यो निर्वपेत्

* अत्र 'याः एताः' इति का० को० पुस्तकपाठः।

देवताभ्यः समदं दध्यात् आग्रयणं निरुप्य एताः आहुतीर्जुहोति अर्ध-मासानेव मासान् ऋतून् संवत्सरं प्रीणाति न देवताभ्यः समदं दधाति(१३)" इति। 'ब्रह्मवादिनः' परस्परमेवं विचारयन्ति, अर्धमासमासर्तु-संवत्सररूपा देवताः ओषधीनां परिपाकं सम्पादयन्ति। एवं सति, ता देवताः उपेक्ष्य 'अन्याभ्यः' इन्द्राग्न्यादिभ्यो 'देवताभ्यः'० आग्रयणाख्यं नूतनधान्यरूपं हविः 'कस्मात्' कारणात् 'निरुप्यते इति?'। तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः,—यस्मात् 'एताः' इन्द्राग्न्यादयो 'देवताः' इतरैर्देवैः सह समयं कृत्वा तत्र-तत्रौषधिविषये उत्कर्षेण अयं प्राप्ताः, तस्मात् इन्द्राग्न्यादिभ्यो निर्वापो युक्तः। एतच्च राजसूय-प्रकरणे आग्रयणविधौ स्पष्टमाम्नातम्,—"देवा वा ओषधीष्वाजिमयुः ता इन्द्राग्नी उदजयताम्" (१।६।१।१०ब्रा०) इति। एवं सति जेतॄन् इन्द्राग्न्यादीन् उपेक्ष्य यदि ऋतुमासादिदेवताभ्यो 'निर्वपेत्,' तदानीमेतासां तासां च देवतानां कलहं संपादयेत्। एवं तर्हि ओषधिपरिपाकहेतूनाम् ऋतुमासादिदेवतानां परितोषः कथम्? इति चेत्। श्रूयताम्,—इन्द्राग्न्यादिभ्यः 'आग्रयणं' 'निरुप्य' सतायुधायेति 'एताः' अन्यान्याहुतीः मासादिदेवताभ्यो जुहुयात्। तेनार्धमासादिदेवान् प्रीणयति, ततो देवतानां कलहं न करोति।

यदपि सूत्रकारेणाग्रयणप्रस्तावे विहितम्,—'भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इति यजमानभागं प्राश्नाति' इति। तं विधिं मन्त्रव्याख्यानरूपार्थवादेनोन्नयति,—"भद्रात् नः श्रेयः समनैष्ट देवाः इति आह हुताद्याय यजमानस्य पराभावाय(१४)" इति। यजमानो भक्षणकाले 'भद्राद्'-इत्यादिमन्त्रं पठेत्। अयञ्च मन्त्रो

हुतशेषस्य अदनाय समर्थः। 'अशीमहि'-इति मन्त्रलिङ्गात् हुतभक्षणेन यजमानः पराभूतो न भवति। एतच्च ब्राह्मणम् आग्रयणविधिसमीपे (१।६।१।८ब्रा०) नेतव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्तनूपा नः प्रतिस्पशः। यो नः पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतोऽघायुरभिदासत्येतꣲ सोऽश्मानमृच्छतु[१]। देवासुराः संयत्ता आसन्तेऽसुरा दिग्भ्य आबाधन्त तान्देवा इष्वा च वज्रेण चापानुदन्त यद्वज्रिणीरुपदधातीष्वा चैव तद्वज्रेण च यजमानो भ्रातृव्यानप नुदते[२] दिक्षूप ॥ १ ॥

दधाति देवपुरा एवैतास्तनूपानीः पर्यूहते[३] अग्नाविष्णू सजोषसेमा वर्धन्तु वां गिरः। द्युम्नैर्वाजेभिरा गतं[४]। ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्न देवतायै जुह्वत्यथ किंदेवत्या वसोर्धारेत्यग्निर्वसुस्तस्यैषा धारा विष्णुर्वसुस्तस्यैषा धाराग्नावैष्णव्यर्चा वसोर्धारां जुहोति भागधेयेनैवैनौ समर्धयत्यथो एतां ॥ २ ॥

एवाहुतिमायतनवतीं करोति यत्काम एनां जुहोति तदेवाव रुन्धे[५] रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोरान्या शिवान्या यच्छतरुद्रीयं जुहोति यैवास्य

घोरा तनूस्तां तेन शमयति यद्वसोर्धारां जुहोति यै-
वास्य शिवा तनूस्तां तेन प्रीणाति(६) यो वै वसोर्धारायै

॥ ३ ॥

प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्
ब्रह्मौदनं पचेत्तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्नीयुरेष वा अग्नि-
र्वैश्वानरो यद् ब्राह्मण एषा खलु वा अग्नेः प्रिया तनू-
र्यद्वैश्वानरः प्रियायामेवैना तनुवां प्रतिष्ठापयति(७)
चतस्रो धेनूर्दद्यात्ताभिरेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोकेऽग्निं
दुहे(८) ॥ ४ ॥

उप। एतां। धारायै। षट्चत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीये ऋषभादीनामुपधानादिकं श्रुतम्।

अथ तृतीये वज्रिणीष्टकोपधानं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,— "इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः तनूपाः नः प्रतिस्पशः। यो नः पुरस्तात् दक्षिणतः पश्चात् उत्तरतः अघायुः अभिदासति एतं सः अश्मानमृच्छतु(१)" इति। इष्टकास्थानीय हे अश्मन्, त्वम् 'इन्द्रस्य' 'वज्रोऽसि' वज्रसमानोऽसि। कीदृशस्त्वम्? 'वार्त्रघ्नः' वैरिघाती। 'नः' अस्माकं 'तनूपाः' शरीरस्य पालकः। 'प्रतिस्पशः' रोगाद्यनिष्टस्य विनाशयिता। किञ्च, 'यः' शत्रुः अघं पापं अस्मदुपद्रवम्

इच्छतीत्यघायुः तथाविधः सन् 'पुरस्तात्' पूर्वस्यान्दिशि 'नः' अस्मान् 'अभिदासति' हिनस्ति, 'सः' शत्रुः 'एतम्' 'अश्मानम्' उपधीयमानं पाषाणम् 'ऋच्छतु' प्राप्नोतु; पाषाणं प्राप्य स्वयमेव व्याधितो भवत्वित्यर्थः। 'दक्षिणतः' इत्यादिभिस्त्रिभिः पदैः त्रयो मन्त्रा भिद्यन्ते। तेषु त्रिष्वपि अवशिष्टमनुषञ्जनीयम्।

तैरेतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—"देवासुराः संयत्ता आसन् ते असुराः दिग्भ्यः आ अबाधन्त तान् देवाः इष्वा च वज्रेण च अपानुदन्त यद्वज्रिणीरुपदधाति इष्वा च एव तद्वज्रेण च यजमानो भ्रातृव्यान् अप नुदते[१]" इति। यदा 'देवासुराः' युद्धोद्युताः, तदानीम् 'असुराः' चतसृभ्यः 'दिग्भ्यः' आगत्य सर्वतो बाधितवन्तः। 'तान्' असुरान् 'देवाः' 'इष्वा' वज्रसदृशेन पाषाणेन च तान् असुरान्* 'अपानुदन्त'। ततो 'यजमानः' भ्रातृव्यापनोदनाय 'वज्रिणीः' उपदध्यात्।

तस्य चोपधानस्य चितेर्बहिर्देशं विधत्ते,—"दिक्षु उप दधाति देवपुराः एव एताः तनूपानीः पर्यूहते[२]" इति। याः 'एताः' वज्रिण्यः, ताः 'देवपुराः' 'एव' देवानामिन्द्रादीनां पुरस्थानीया एव। तनूपानीः अस्मच्छरीरस्य पालयित्रीः। एतादृशीः परितः स्थापयति। एतदपि नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणाद् (५।४।१)*ऊर्द्ध्वं द्रष्टव्यम्।

यत्पूर्वं विहितं "वसोर्धारां जुहोति" (५।४।८) इति।

---

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। अत्र पुनः 'तान् असुरान्' इति पाठः अधिक इव प्रतिभाति।

तदेतदनूद्य विशेषं वक्तुम्, आम्नातमपि (४।७।१) मन्त्रं पुनः पठति,—"अग्नाविष्णू सजोषसा इमाः वर्धन्तु वां गिरः द्युम्नैर्वाजेभिः आ गतम्"(४) इति। हे 'अग्नाविष्णू', 'इमाः' 'गिरः' अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतिरूपा वाचः 'सजोषसा' 'वां' परस्परं समानप्रीतियुक्तौ युवां 'वर्धन्तु' परितोषयन्तु। युवाञ्च 'द्युम्नैः' धनैः 'वाजेभिः' अन्नैश्च सहितौ 'आ' 'गतम्' इहागच्छतम्।

तमिमं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—"ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत् न देवतायै जुह्वति अथ किंदेवत्या वसोर्धारा इति अग्निर्वसुः तस्य एषा धारा विष्णुर्वसुः तस्य एषा धारा आग्नावैष्णव्या ऋचा वसोर्धारां जुहोति भागधेयेनैव एनौ समर्धयति अथो एतामेव आहुतिम् आयतनवतीं करोति यत्कामः एनां जुहोति तदेव अव रुन्धे(५)" इति। अत्र 'ब्रह्मवादिनः' एवं विचारयन्ति, वसोर्धारायां मन्त्रे "वाजश्च मे प्रसवश्च मे" (४।७।१।१) इत्येवं फलप्रार्थनैव प्रतीयते, न तु काचिद्देवता प्रतिपाद्यते। विधिवाक्ये अपि आज्यधारारूपं द्रव्यमेव प्रतीयते, न तु काचिद्देवता। एवं सति, होतारः 'देवतायै' यस्मात् 'न' 'जुह्वति', तस्मात् 'किंदेवत्या' इयं 'वसोर्धारा'? इत्येवं प्रश्नः। तत्राभिज्ञा उत्तरमेवमाहुः,—विधिवाक्यगतेन वसुधारा-शब्देनैव द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रतीयते। वासयतीतिव्युत्पत्त्या 'वसुः' 'अग्निः', 'तस्य' इयमाज्यधारा वसोर्धारा। एवं विष्णावपि योज-नीयम्। यद्यप्येतौ देवौ "वाजश्च मे" इत्यादिना न प्रतीयते, तथापि अनया ऋचा प्रतीयेत। तस्मात् एतया 'वसोर्धारां' जुहुयात्। तथा सति, उचितेन भागेनैतौ तोषयति। अपि च

'एताम्' 'आकृतिं' देवताकृपाधारवतीं 'करोति'। किञ्च यत्फलं कामयित्वा 'जुहोति' तत्प्राप्नोति।

प्रकारान्तरेणैतां प्रशंसति,—"रुद्रो वै एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोरा अन्या शिवा अन्या यत् शतरुद्रीयं जुहोति या एव अस्य घोरा तनूः तां तेन शमयति यत् वसोर्धारां जुहोति या एव अस्य शिवा तनूः तां तेन प्रीणाति[६]" इति। शतरुद्रीयहोमेन उग्रातनोः शान्तावपि शिवातनोः प्रीत्यर्थोऽयं वसोर्धाराहोमः इति अस्य प्रशंसायां विशेषं विधातुमयं प्रसङ्गः कृतः।

तं विशेषं विधत्ते,—"यो वै वसोर्धारायै प्रतिष्ठां वेद प्रति एव तिष्ठति यत् आज्यमुच्छिष्येत तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत् तं ब्राह्मणा-श्चत्वारः प्राश्नीयुः एष वै अग्निर्वैश्वानरो यत् ब्राह्मणः एषा खलु वै अग्नेः प्रिया तनूः यत् वैश्वानरः प्रियायामेव एनां तनुवां प्रतिष्ठापयति[७]" इति। 'यः' यजमानः वसोर्धारायाः प्रतिष्ठाप्रकारं 'वेद,' सः 'प्रति'-'तिष्ठति' 'एव'। कासौ तस्याः प्रतिष्ठा? इत्युच्यते,—होमावशिष्टे आज्ये ब्रह्मौदनं पक्त्वा ब्राह्मणानां प्राशनं यत्. सैव प्रतिष्ठा। ब्राह्मणस्य सर्व्वपुरुषप्रियत्वेन वैश्वानररूपत्वात्, वैश्वानरस्य च अग्निप्रियशरीरत्वात् तस्मिन्नेव प्रियशरीरे तम् अग्निं 'प्रतिष्ठापयति'।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन् ब्रह्मौदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान् भोजयेच्चतुःशरावमोदनं पक्त्वा तद्ब्राह्मणं भोजयेत् प्राशितवद्भ्यश्चतस्रो धेनूर्दद्यात्' इति; तच्च दानं विधत्ते,—"चतस्रो धेनूर्दद्यात् ताभिरेव यजमानः अमुष्मिन् लोके अग्निं दुहे[८]" इति।

अत्र मीमांसा।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे (१२अ०) चिन्तितम्,—

अखण्डादीष्टकाधर्माः चित्रिण्यादिषु नोचिताः।
सन्ति वा? वाक्यमप्यत्रानारभ्योक्तं ततो न ते॥
प्रकृतापूर्वसम्बन्धात्तादृग्यादपि वाक्यतः।
अखण्डत्वादयोऽन्यर्थाश्चित्रिण्यादिषु सन्ति ते॥

अनारभ्य श्रूयते,—'चित्रिणीरुपदधाति' इति, 'वज्रिणीरुपदधाति' इति च। अग्निप्रकरणे इष्टकानां धर्माः श्रुताः 'अखण्डामकृष्णां कुर्यात्' इति। पूर्वत्र अंश्वदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्य अनारभ्याधीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं प्रकरणाधीतम्। चित्रिण्यादिनामकानाम् इष्टकाविशेषाणां विनियोजकवाक्यमप्यनारभ्याधीतम्। तस्य चित्यन्तरे तास्त्रिचिणीर्विनियुङ्क्ते। अखण्डत्वादिधर्मास्तु षण्णां चितीनां मध्ये प्रथमचितौ आम्नाताः। तस्मात्, ते 'चित्रिण्यादिषु नोचिताः' इति प्राप्ते ब्रूमः,—यद्यपि उत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति, तथापि "य एवं विद्वानग्निं चिनुते" इति प्रकृतम् यदेतदग्न्यपूर्वं, तत्सम्बन्धित्वेनैव चित्रिण्यादयोऽपि अप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते। अखण्डत्वादयश्च अग्निसाधनभूतेष्टकाधर्माः, न तु प्रथमचितिधर्माः। तस्मादग्निसाधनभूतासु चित्रिण्यादीष्टकास्वपि ते सन्ति।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे (७अ०) चिन्तितम्,—

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराऽथवा।
अव्यवायादुत्तमायां, मध्यमायान्तु वाक्यतः॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया इष्टकाया उपधानमुक्तम् । तथा सति, प्रकरणाधीतानां क्लृप्तक्रमाणामिष्टकानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्येत—इति चेत् । नैवम्, 'याङ्काञ्चित् ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्, तां मध्यमायां चितौ' इति वाक्येन अनारभ्याधीतेन ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्यमचितौ विनिवेशः* ॥ तत्रैव (८ अ०) अन्यच्चिन्तितम्,—

लोकं-पृणात ऊर्ध्वं स्याच्चित्रिण्युत ततः पुरा ।
बादरायणदृष्टत्वोर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥

'चित्रिणीरुपदधाति', 'वज्रिणीरुपदधाति', 'भूतेष्टका उपदधाति' इति विहितम् । चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लोकं-पृणाभिधाया इष्टकाया ऊर्ध्वमुपधेयम् । कुतः ? । बादरायणेन तथा दृष्टत्वात् । "अन्ते तु बादरायणः" (मी० ५।२।१९) इति सूत्रेण बादरायणस्य मतमुपन्यस्तम् । स हि आगन्तूनामन्ते निवेशमाह,—लोकं-पृणा च प्रकरणपठितानाम् अन्तिमेष्टका, ततस्तस्या ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकम्—इति प्राप्ते, ब्रूमः, "लोकं पृण छिद्रं पृण" (४।२।४।४) इत्यनेन मन्त्रेण उपधीयमाना इष्टका लोकं-पृणा। तस्याः कर्मणि ऊनत्वादिदोषपरिहारेण सम्पूर्त्तिहेतुत्वं मन्त्रलिङ्गादवगम्यते । ब्राह्मणेऽप्येवमाम्नातम्,—'यदेवास्योनं यच्छिद्रं तदेतयो पूरयति लोकं पृण छिद्रं पृण' इति । यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं चित्रिण्यादयः उपधीयेरन्, तदानीं चित्रिण्यादिगते ऊनत्वच्छिद्रत्वे न पूर्येयाताम् । तस्मात् लोकं-पृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानम् ।

* विनियोगविशेषः—इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेत्याहादाभ्या वै नामैषाहुतिर्वैश्वकर्मणी नैनं चिक्यानं भ्रातृव्यो दभ्नो-त्यथो देवता एवाव रुन्धे[१] अग्ने तमद्येति पङ्क्त्या जुहोति पङ्क्त्याहुत्या यज्ञमुखमा रभते[२] सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याह होत्रा एवाव रुन्धेऽग्नि-र्देवेभ्योऽपाक्रामद्भागधेयम् ॥ १ ॥

इच्छमानस्तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्ने-रग्निहोत्रमेतर्हि खलु वा एष जातो यर्हि सर्वश्चितो जातायैवास्मा अन्नमपि दधाति स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति[३] ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदेष गार्हपत्यश्चीयतेऽथ क्वास्याहवनीय इत्यसावादित्य इति ब्रूयादेतस्मिन् हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति ॥ २ ॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुते साक्षादेव देवता ऋध्नोति[४] अग्ने यशस्विन् यशसेममर्पयेन्द्रावतीमप-चितीमिहा वह। अयं मूर्धा परमेष्ठी सुवर्चाः समानाना-

मुत्तमश्लोको अस्तु[५]। भद्रं पश्यन्त उप सेदुरग्रे तपो दीक्षामृषयः सुवर्विदः। ततः क्षत्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा अभि सन्नमन्तु[६]। धाता विधाता परमा ॥ ३ ॥

उत संदृक् प्रजापतिः परमेष्ठी विराजा। स्तोमा-श्छन्दांसि निविदो म आहुरेतस्मै राष्ट्रमभि स-न्नमाम[७]। अभ्यावर्त्तध्वमुप मेत साकमयं शास्ता-धिपतिर्वो अस्तु। अस्य विज्ञानमनु संरभध्वमिमं पश्चादनु जीवाथ सर्वे[८]। राष्ट्रभृत एता उप दधात्येषा वा अग्नेश्चितो राष्ट्रभृत्तयैवास्मिन्राष्ट्रं दधाति, राष्ट्रमेव भवति नास्माद्राष्ट्रं भ्रंशते ॥ ४ ॥

भागधेयं। जुहुति। परमा। राष्ट्रं दधाति। सप्त च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

चित्विपत्यस्य समोधारामुक्तायं ममुदीरिताः।

अथ चतुर्थे होमविशेषाः राष्ट्रभृदाख्य इष्टकाश्चाभिधीयन्ते। यदुक्तं सूत्रकारेण,—'चित्तिं जुहोम्यग्ने तमद्याश्यमिति द्वे आहुती हुत्वा' इति।

तत्र प्रथमाहुतेर्विधिं मन्त्रव्याख्यानेनोन्नयति, "चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन इति आह अदाभ्या वै नाम एषा आहुतिः वैश्वकर्मणी न एनं चिक्यानं भ्रातृव्यो दभ्नोति अथो देवताः एव अव रुन्धे(१)" इति। अयं मन्त्रः पूर्वम् "आपो वरुणस्य पत्नयः" (५।५।४) इत्यनुवाके समाम्नातो व्याख्यातश्च। तमिमं होमसाधनत्वेन पठेत्। अस्या आहुतेः* 'अदाभ्या' इति 'नाम', रक्षोभिः कैरपि विनाशयितुमशक्यत्वात्। सा च विश्वकर्मदेवताका, तस्मिन् मन्त्रे 'विश्वकर्मणे' इत्याम्नानात्। अस्यामाहुतौ हुतायां चितवन्तम् 'एनं' यजमानं 'भ्रातृव्यो' 'न' हिनस्ति। तस्मादेतां जुहुयात्। अपि चैतां जुह्वत् पुरुषो 'देवताः' प्राप्नोति 'एव'।

अथ द्वितीयामाहुतिं विधत्ते,—"अग्ने तम् अद्य इति पङ्क्त्या जुहोति पङ्क्त्या आहुत्या यज्ञमुखम् आ रभते(२)" इति। अयं मन्त्रश्चतुर्थकाण्डे "अग्निर्मूर्धा" (४।४।४) इत्यनुवाके पठितो व्याख्यातश्च। पङ्क्तिच्छन्दसा हूयमाना येयमाहुतिः, तया यज्ञप्रारम्भं प्राप्नोति।

"प्राचीमनु प्रदिशम्" (५।४।७) इत्यस्मिन् ब्राह्मणानुवाके 'पूर्णया जुहोति' इति यद्विहितं, तदेवानूद्य प्रशंसति,—"सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः इति आह होत्राः एव अव रुन्धे अग्निः देवेभ्यो अपाक्रामत् भागधेयम् इच्छमानः तस्मै एतद्भागधेयं प्रायच्छन् एतत् वै अग्नेः अग्निहोत्रम् एतर्हि खलु वै एष जातो

* 'अस्याहुतेः' इति सर्व्वत्र पाठो न समीचीनः।

यर्हि सर्वस्मितो आताय एव अस्मै अन्नम् अपि दधाति स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति(३)" इति । अयञ्च मन्त्रश्चतुर्थकाण्डे "प्राचीम्" (४।६।५) इत्यनुवाके समाम्नातो व्याख्यातश्च । तस्मिन् मन्त्रे 'सप्त होत्राः' इत्यभिधानात् अनया आकृत्या होत्रकान् प्रशास्त्रादीन् अधीनान् करोति । किञ्च देवैर्दत्तो योऽयमग्रभागः, तद्रूपत्वात् इयमाकृतिः अस्य चीयमानस्य 'अग्नेः' 'अग्निहोत्रम्' इत्युच्यते । यस्मिन् काले साकल्येन अयमग्निः 'चितः,' तदैवायम् उत्पन्नो भवति ; उत्पन्नाय च तस्मै तदाकृतिरूपम् 'अन्नं' सम्पादितं भवति । तेन च तृप्तोऽग्निर्यजमानं प्रीणयति । स च यजमानो धनपतिर्भवति । एतदुक्तं सर्वं "प्राचीम्" (४।६।५) इत्यनुवाके एव द्रष्टव्यम् ।

अथात्र चीयमानमग्निं प्रश्नोत्तराभ्यामादित्यरूपेण प्रशंसति,—"ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत् एष गार्हपत्यः चीयते अथ क अस्य आहवनीयः इति असौ आदित्यः इति ब्रूयात् एतस्मिन् हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते साक्षात् एव देवताः ऋध्नोति(४)" इति । अन्यत्र 'अग्निर्होता गृहपतिः' इत्यादिषु मन्त्रेषु अग्नेर्गृहपतित्वमुक्तम् । गृहपतिस्वामिकः कश्चित्* प्रदेशो गार्हपत्यः । एवं सति पूर्वस्मिन् वाक्ये 'एतद्वा अग्नेरग्निहोत्रम्' इति चितेऽग्नौ हूयमानायाः पूर्णाहुतेरग्निस्वामिकत्वाभिधानात् सर्वोऽप्ययं चीयमानो गार्हपत्यः संपन्नः । तस्मात् आहवनीयो न लभ्यते । आ समन्तात् सर्वे देवा यत्र हूयन्ते सोऽयम् 'आहवनीयः ।' सर्वस्यापि

*'गृहपतिस्वामिकश्चित्' इति आदर्शपुस्तके पाठः एवं 'गृहपतिस्वामी कश्चित्' इति का० सौ० पुस्तके पाठो न समीचीनः ।

चितप्रदेशस्य चम्यर्थहोमाधारत्वेन गार्हपत्यत्वे सति देवतान्तरहोमार्थः आहवनीयः 'अस्य' यजमानस्य कुत्र सम्भवेत्?—इत्येवं ब्रह्मवादिनां प्रश्नः। तत्राभिज्ञः कश्चित् उत्तरमेवं ब्रूयात्,—'असौ आदित्यः' एव यजमानस्य आहवनीय इति, आदित्ये हि सर्वदेवार्थो होमः क्रियते; 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति स्मृतेः* । एवं सति यो यजमानश्चीयमानस्य अग्नेरादित्यरूपत्वं ज्ञात्वा चयनं करोति, सोऽयं 'साक्षादेव' अव्यवधानेन 'देवताः' तोषयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'अग्ने यशस्विन्निति चतस्रो राष्ट्रभृतः पुरस्तादुपधाय' इति। तदेतद्विधातुम् उत्पादनीयेषु मन्त्रेषु प्रथमान्त्रमाह,—"अग्ने यशस्विन् यशसा इमम् अर्पय इन्द्रावतीम् अपचितीम् इह आ वह। अयं मूर्धा परमेष्ठी सुवर्चाः समानानाम् उत्तमश्लोकः अस्तु[५]" इति । प्रभूतं यशो यस्यास्ति स यशस्वी, तादृश हे अग्ने, 'इमं' यजमानं 'यशसा' 'अर्पय' संयोजय। 'इन्द्रावतीम्' इन्द्रस्य योग्यां 'अपचितीं' पूजाम् 'इह' कर्मणि 'आ-वह' सम्पादय । 'अयं' यजमानः त्वत्प्रसादात् 'समानानां' यजमानानां मध्ये 'मूर्धा' शिरस्थानीयः, 'परमेष्ठी' उत्तमस्थाननिवासी, 'सुवर्चाः' शोभनकान्तिः, 'उत्तमश्लोकः' सत्कीर्त्तियुक्तश्च 'अस्तु'।

अथ द्वितीया,—"भद्रं पश्यन्तः उप सेदुः अग्ने तपो दीक्षाम् ऋषयः सुवर्विदः। ततः क्षत्रं बलम् ओजश्च जातं तदस्मै देवा अभिसंनमन्तु[६]" इति । 'अग्रे' पूर्वस्मिन् काले 'ऋषयः' केचित् महात्मानः 'भद्रं' कल्याणं कर्मफलं 'पश्यन्तः' शास्त्रदृष्ट्या निश्चिन्वानाः

* 'श्रुतेः' इति का० क्री० पुस्तके पाठः।

'सुवर्विदः' स्वर्गं लब्धुकामाः 'तपः' कर्माङ्गभूतम् अनशनादिकं, 'दीक्षां' मौञ्ज्यादिनियमविशेषञ्च 'उप'—'सेदुः' अनुष्ठितवन्तः। ततोऽनुष्ठानात् तेषां 'क्षत्रं' क्षतादनिष्टात् त्राणं रक्षणं, 'बलं' शरीरसामर्थ्यं, 'ओजः' धातुपुष्टिश्च इत्येतत् सर्वं 'जातं' सम्पन्नं; 'तत्' फलं सर्वम् 'अस्मै' यजमानाय 'देवाः' 'अभि'—'सन्नमन्तु' सर्वतः सम्पादयन्तु ।

अथ तृतीयामाह,—"धाता विधाता परमा उत सन्दृक् प्रजापतिः परमेष्ठी विराजा स्तोमाः छन्दांऽसि निविदः मे आहुः एतस्मै राष्ट्रम् अभि सन्नमाम(७)" इति। 'परमा' परमः उत्तमो 'धाता' पोषको यो देवः, यश्च 'विधाता' स्रष्टा, 'उत' अपि च 'सन्दृक्' सम्यगभिज्ञः 'प्रजापतिः' प्रजानां पालकः, परमे उत्कृष्टे सत्यलोकादौ तिष्ठति इति 'परमेष्ठी', 'विराजा' ब्रह्माण्डरूपया विराण्मूर्त्या सहितः, तादृशो यो देवः, ये च 'स्तोमाः' त्रिवृदादयः, यानि च 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि, याश्च 'निविदः' 'देवेद्धमन्विद्ध'—इत्यादीनि निवित्पदानि, सर्वे 'मे' मदर्थम् 'आहुः' ब्रुवन्तु। तैर्वक्तव्यं प्रदर्श्यते,—'एतस्मै' यजमानाय 'राष्ट्रम्' 'अभि'—'सन्नमाम' देशाधिपत्यं सर्वतः सम्पादयाम। तदिदं तैर्वक्तव्यम् ।

अथ चतुर्थी,—"अभ्यावर्त्तध्वम् उप मा एत साकम् अयꣳ शास्ता अधिपतिर्वः अस्तु । अस्य विज्ञानम् अनु सꣳरभध्वम् इमं पश्चात् अनु जीवाथ सर्वे(८)" इति। हे मनुष्याः, 'सर्वे' यूयं 'अभ्यावर्तध्वं' सर्वतः आगच्छत। 'साकं' परस्परं मिलित्वा 'मा' मदीयं यजमानं 'उप' समीपम् 'एत' आगच्छत । 'अयं' यजमानः 'वः' युष्माकं 'शास्ता' अनुशासकः 'अधिपतिः' अधिकं पालयिता च 'अस्तु'।

'अस्य' यजमानस्य 'विज्ञानं' चित्तवृत्तिम् अनुसृत्य 'संरभध्वं' सम्यक् प्रवर्तध्वं। 'इमं' यजमानम् अनुसृत्य 'पश्चात्' 'जीवाथ' एनं यजमानं संविज्ञानेन दत्तं जीवितं गृह्णीत इत्यर्थः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—"राष्ट्रभृत एताः उप दधाति एषा वै अग्नेः चितिः राष्ट्रभृत् तया एव अस्मिन् राष्ट्रं दधाति राष्ट्रमेव भवति न अस्मात् राष्ट्रं भ्रंशते(९)" इति । राष्ट्रशब्दोपेतान् मन्त्रान् बिभ्रति तैरुपधीयन्ते इति 'राष्ट्रभृतः'; एतदुपधानेन निष्पन्ना या 'चितिः', सा 'एषा' 'अग्नेः' सम्बन्धिनी 'राष्ट्रभृत्'—इत्युच्यते । 'तया' 'एव' 'अस्मिन्' यजमाने 'राष्ट्रं' स्थापयति । तच्च 'राष्ट्रम्' अस्याधीनमेव 'भवति' 'अस्मात्' यजमानात् तत् 'राष्ट्रं' कदाचिदपि 'न' भ्रष्टं भवति । एतच्च नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणात् (५।४।१) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

यथा वै पुत्रो जातो म्रियत एवं वा एष म्रियते यस्याग्निरुख्य उद्वायति यन्निर्मन्थ्यं कुर्याद्विच्छिन्द्याद्भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्स एव पुनः परीध्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति नास्मै भ्रातृव्यं जनयति तमो वा एतं गृह्णाति यस्याग्निरुख्य उद्वायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः कृष्णा धेनुर्दक्षिणा तमसा ॥ १ ॥

एव तमो मृत्युमपहते[2] हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिषैव तमोऽपहतेऽथो तेजो वै हिरण्यं तेज एवात्मन्धत्ते[3] सुवर्न घर्मः स्वाहा सुवर्नार्कः स्वाहा सुवर्न शुक्रः स्वाहा सुवर्न ज्योतिः स्वाहा सुवर्न सूर्यः स्वाहा[4] अर्को वा एष यदग्निरसावादित्यः ॥ २ ॥

अश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरेव ज्योतींषि सन्दधात्येष ह त्वा अर्काश्वमेधी यस्यैतदग्नौ क्रियते[5] आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् स एतां प्रजापतिः प्रथमाञ्चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदियमभवत्[6] तं विश्वकर्माऽब्रवीदुप त्वायानीति नेह लोकोऽस्तीति ॥ ३ ॥

अब्रवीत्स एतां द्वितीयाञ्चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदन्तरिक्षमभवत्[7] स यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वायानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माणमब्रवीदुप त्वायानीति केन मोपैष्यसीति दिश्याभिरित्यब्रवीत्तं दिश्याभिरुपैत्ता उपाधत्त ता दिशः ॥ ॥ ४ ॥

अभवन्[8] स परमेष्ठी प्रजापतिमब्रवीदुप त्वायानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माणं च यज्ञञ्चाब्रवीदुप वामायानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रूताꣳ स

एतां तृतीयाञ्चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदसावभवत्[९] स आदित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा ॥ ५ ॥

आयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माणं च यज्ञञ्चाब्रवीदुप वामायानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रूताꣳ स परमेष्ठिनमब्रवीदुप त्वायानीति केन मोपैष्यसीति लोकंपृणयेत्यब्रवीत्तꣳ लोकंपृणयोऽपैत्तस्मादयातयाम्नी लोकंपृणायातयामा ह्यसौ ॥ ६ ॥

आदित्यः[१०] तानृषयोऽब्रुवन्नुप व आयामेति केन न उपैष्यथेति भूम्नेत्यब्रुवन् तान् द्वाभ्याञ्चितीभ्यामुपायन् स पञ्चचितीकः समपद्यत[११] य एवं विद्वानग्निं चिनुते भूयानेव भवत्यभीमान् लोकान् जयति विदुरेनं देवा अथो एतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यं गच्छति[१२] ॥ ७ ॥

तमसा। आदित्यः। अस्तीति। दिशः। आदित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा। असौ। पञ्चचत्वारिꣳशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

तिस्र आहुतयो राष्ट्रभृतस्तुर्ये समीरिताः।

अथ पञ्चमे पुनः परीक्षणादयो विधीयन्ते। यदुक्तं सूत्रकारेण,— 'यस्याग्निहस्य उद्वायेद्गार्हपत्यादन्यं प्रणयेत्स एव पुनः परीक्ष्यः' इति।

तदिदं विधत्ते,—"यथा वै पुत्रो जातो म्रियते एवं वै एष म्रियते यस्याग्निरुख्यः उद्वायति यत् निर्मन्थ्यं कुर्यात् विच्छिन्द्यात् भ्रातृव्यम् अस्मै जनयेत् स एव पुनः परीध्यः स्वात् एव एनं योनेर्जनयति न अस्मै भ्रातृव्यं जनयति[1]" इति । 'यस्य' यजमानस्य उख्याग्निः शाम्यति, तस्य पुत्रमरणवत् अग्निनाशनिमित्तं दुःखं जायते । तस्य निर्मन्थ्येन अग्न्यन्तरोत्पादने सति पूर्वः* अग्निं 'विच्छिन्द्यात्' । स च विच्छिन्नः अस्य यजमानस्य वैरिणं 'जनयेत्' । अतस्तत्परिहाराय गार्हपत्यनिष्ठः 'सः' अग्निः 'एव' पुनरपि आनीय परितः काष्ठप्रक्षेपेण इन्धनीयः ; तथा सति स्वकारणादेव उत्पन्नत्वात् वैरिणं 'न' 'जनयति' ।

अत्रैव प्रायश्चित्तरूपां दक्षिणां विधत्ते,—"तमो वै एतं गृह्णाति यस्याग्निरुख्य उद्वायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः कृष्णा धेनुर्दक्षिणा तमसा एव तमो मृत्युम् अपहते[2]" इति । 'यस्य' यजमानस्य उख्याग्निः नश्येत्, एनं यजमानं 'तमः' 'गृह्णाति ;' तच्च मृत्युरूपम् । अतस्तत्परिहाराय कृष्णवर्णमेकं वस्त्रं कृष्णवर्णा च 'धेनुः' 'दक्षिणा' तेन दातव्या । एवं सति तमोरूपत्वात् दक्षिणायाः तं मृत्युरूपं 'तमः' विनाशयति ।

अथ तत्रैव दानान्तरं विधत्ते,—"हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिषा एव तमः अपहते अथो तेजो वै हिरण्यं तेज एव आत्मन् धत्ते[3]" इति । हिरण्यरूपेण 'ज्योतिषा' मृत्युरूपस्य तमसो विनाशनं युक्तम् । अपि च हिरण्यस्य तेजस्त्वात् आत्मनि 'तेजः' सम्पादयति । तदेतत् ब्राह्मणं सर्वान्त द्रष्टव्यम् ।

---

* 'पूर्वम्' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'सुवर्न घर्मः स्वाहेति पञ्चार्काहुतीर्हुत्वा' इति। तदिदं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—"सुवर्न घर्मः स्वाहा सुवर्न अर्कः स्वाहा सुवर्न शुक्रः स्वाहा सुवर्न ज्योतिः स्वाहा सुवर्न सूर्यः स्वाहा(४)" इति। 'सुवर्न' स्वर्ग इव, यथा स्वर्गे अवस्थिता देवाः दीप्यमानाः, एवं 'घर्मः' दीप्यमानो योऽग्निः, तस्मै 'स्वाहा' हुतमस्तु। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। 'अर्कः' अर्चनीयः। 'शुक्रः' अतिनिर्मलः। 'ज्योतिः' प्रकाशरूपः। 'सूर्य्यः' सूर्यवर्णः आदित्यरूपः।

एतैर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते,—"अर्को वै एष यदग्निः असौ आदित्यः अश्वमेधः यत् एताः आहुतीर्जुहोति अर्काश्वमेधयोरेव ज्योतींषि सन्दधाति एष ह त्वै अर्काश्वमेधी यस्य एतत् अग्नौ क्रियते(५)" इति। योऽयं चीयमानः 'अग्निः' क्रतुसाधनभूतः, 'एषः' अर्चनीयत्वात् 'अर्कः' इत्युच्यते। योऽयम् 'आदित्यः', स एष क्रतुफलरूपत्वात् 'अश्वमेधः' इत्युच्यते। 'सुवर्न' इत्येतन्मन्त्रहोमेन 'अर्काश्वमेधयोः' अग्न्यादित्ययोः यानि 'ज्योतींषि' तानि सम्पादयति। 'यस्य' यजमानस्य अग्निचयने तत् 'एतत्' आहुतिपञ्चकं 'क्रियते', स 'एषः' एव यजमानः 'अर्काश्वमेधी' क्रतुसाधन-तत्फलाभ्यामुपेतः। एतच्च ब्राह्मणं "अग्निर्देवेभ्यः"(५।४।८) इत्यनुवाकान्ते द्रष्टव्यम्।

अथ चितीनां पञ्चानां प्रशंसा। तत्र प्रथमाञ्चितिं प्रशंसति,— "आपो वै इदमग्रे सलिलमासीत् स एतां प्रजापतिः प्रथमां चितिम् अपश्यत् ताम् उपाधत्त तत् इयम् अभवत्(६)" इति। यदिदं भूम्यन्तरिक्षादिरूपं जगत्, तद् 'इदं' सृष्टेः प्राक् अनेन रूपेण विस्पष्टं नासीत्, किन्तु 'आपः' एव आसीत्। तासु अप्सु भूतान्तरं

न मिलितम्, किन्तु नैरन्तर्येण 'सलिलम्' एव 'आसीत्'। तदानीं 'प्रजापतिः' अवस्थातुमाधारः को वा भविष्यति?—इति विचार्य्य 'एतां' 'प्रथमाचितिं' दृष्ट्वा 'उपाधत्त'। तदानीं सा चितिः 'इयं' भूमिरूपा 'अभवत्', तत्रायं प्रजापतिरवस्थितः।

अथ द्वितीयाञ्चितिं प्रशंसति,—"तं विश्वकर्मा अब्रवीत् उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अब्रवीत् स एतां द्वितीयां चितिम् अपश्यत् ताम् उपाधत्त तत् अन्तरिक्षम् अभवत्[७]" इति। विश्वकर्माख्यः कश्चित् अन्यः अवस्थातुमाधारम् अलभमानः 'तं' भूमौ अवस्थितं प्रजापतिम् इदम् 'अब्रवीत्',—अहमपि त्वाम् 'उप' आगच्छानि त्वत्समीपे उपविशानि 'इति'। स च प्रजापतिः 'इह' भूमौ तव अवकाशो 'न' 'अस्ति' 'इति' 'अब्रवीत्'। ततः 'सः' विश्वकर्मा स्वस्याधारः को भविष्यति?—इति विचार्य्य 'एतां' 'द्वितीयाञ्चितिं' दृष्ट्वा 'ताम्' 'उपाधत्त'। तदानीं सा द्वितीया चितिः 'अन्तरिक्षम्' 'अभवत्'। तत्रायं विश्वकर्मा अवस्थितः।

अथ दिश्याख्या इष्टकाः प्रशंसति,—"स यज्ञः प्रजापतिम् अब्रवीत् उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अब्रवीत् स विश्वकर्माणम् अब्रवीत् उप त्वा आयानि इति केन मा उपैष्यसि इति दिश्याभिः इति अब्रवीत् तं दिश्याभिः उपैत् ताः उपाधत्त ता दिशः अभवन्[८]" इति। यज्ञाख्येन पुरुषेण स्थाने पृष्टे सति प्रजापतिः परिजहार। विश्वकर्मा तु 'केन' उत्कोचरूपेण साधनेन सह मां प्रत्यागमिष्यसि?—इति पप्रच्छ। स च यज्ञः 'दिश्याभिः' इष्टकाभिः सह आगमिष्यामि—इत्युक्त्वा तथैव

गतवान्। “राज्ञ्यसि प्राची दिक्” (४।४।२) इत्यादिभिर्मन्त्रैर्दिक्षु उपधेया ‘दिश्याः’, ‘ताः’ च उपहिताः सत्यो दिग्रूपाः ‘अभवन्’। ततो यज्ञस्य अवकाशोऽभूत्।

अथ तृतीयाञ्चितिं प्रशंसति,—“स परमेष्ठी प्रजापतिमब्रवीत् उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अब्रवीत् स विश्वकर्माणं च यज्ञञ्च अब्रवीत् उप वाम् आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अब्रूताꣳ स एतां तृतीयां चितिम् अपश्यत् ताम् उपाधत्त तत् असौ अभवत्(९)” इति। प्रजापतिर्विश्वकर्मा परमेष्ठी—इत्येते त्रयोऽपि एतस्यैव* मूर्त्तिभेदाः। तत्र परमेष्ठिना प्रार्थितः प्रजापतिः भूमौ अवकाशम् अदत्त्वा परिजहार; विश्वकर्मा यज्ञश्च—इत्येतावपि अन्तरिक्षे दिक्षु च अवकाशमदत्त्वा परिजह्रतुः। ततः परमेष्ठी विचार्य ‘तृतीयाञ्चितिं’ दृष्ट्वा ‘उपाधत्त’। सापि चितिर्द्यौः ‘अभवत्’। तत्रायं परमेष्ठी स्वयमवस्थितः।

अथ लोकंपृणेष्टकां प्रशंसति,—“स आदित्यः प्रजापतिम् अब्रवीत् उप त्वा आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अब्रवीत् स विश्वकर्माणञ्च यज्ञञ्च अब्रवीत् उप वाम् आयानि इति नेह लोकः अस्ति इति अब्रूताꣳ स परमेष्ठिनम् अब्रवीत् उप त्वा आयानि इति केन मा उपैष्यसि इति लोकंपृणया इति अब्रवीत् तं लोकंपृणया उपैत् तस्मात् अयातयाम्नी लोकंपृणा अयातयामा हि असौ आदित्यः(१०)” इति। ‘स आदित्यः’ लोकंपृणाम् आनीतवान्। तस्याम् उपहितायाम् आदित्यस्य

* ‘एकस्यैव’ इति पाठो भवितुं युक्तः।

अवकाशोऽभूत्। यस्मादियमादित्येन आनीता, 'तस्मात्' अगतसारा 'लोकंपृणा'; आदित्योऽपि अगतसारः पुनःपुनरावर्त्तमानोऽपि तस्मिन् जगदुपकारकस्य प्रकाशरूपस्य सारस्य अक्षीयमाणत्वात्। आदित्यवत् लोकंपृणा पुनःपुनः प्रयुज्यमानापि अक्षीयमाणसारा। यत्र यत्र* क्षितौ छिद्रमस्ति, तत्र तत्र लोकंपृणा प्रयुज्यते।

अथ चतुर्थपञ्चमचिती प्रशंसति, "तान् ऋषयः अब्रुवन् उप वः आयाम इति केन न उपैष्यथ इति भूम्ना इति अब्रुवन् तान् द्वाभ्याञ्चितीभ्याम् उपायन् सः पञ्चचितीकः समपद्यत[११]" इति। 'तान्' प्रजापति-विश्वकर्म-यज्ञ-परमेष्ठ्यादित्यान् अन्ये केचित् 'ऋषयः' स्थानं प्रार्थितवन्तः; ततः प्रजापत्यादिभिस्तत्कोचे याचिते सति उत्कोचबाहुल्यं प्रतिज्ञाय चितिद्वयमानीतवन्तः। अतस्तेषामवकाशोऽभूत्। तदेवं प्रशस्ताभिश्चितिभिः अयमग्निः 'पञ्चचितीकः' अभूत्।

एतद्वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति,—"य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते भूयान् एव भवति अभि इमान् लोकान् जयति विदुः एनं देवाः अथो एतासामेव देवतानाᳲ सायुज्यं गच्छति[१२]" इति। विद्यादिगुणसमृद्धिः भूयस्त्वम्। लोकत्रयस्य स्वाधीनत्वं जयः। देवैर्वेदनं नाम एतदीया कीर्त्तिः†। अपि च 'एतासां' 'देवतानां' सहभावं प्राप्नोति।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

---

* 'यत्र कुत्र' इति आदर्शादिपुस्तकपाठो न सम्यक्।

† 'ऐश्वतदीया कीर्त्तिः' इति का० क्री० पु० पाठः।

वयो वा अग्निर्यदग्निचित्पक्षिणोऽश्नीयात्तमेवाग्नि-मद्यादार्त्तिमार्च्छेत् संवत्सरं व्रतञ्चरेत् संवत्सरꣳ हि व्रतं नाति(१) पशुर्वा एष यदग्निर्हिनस्ति खलु वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुपचरति तस्मात् पश्चात् प्राङुपचर्य आत्मनोऽहिꣳसायै(२) तेजोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ ॥ १ ॥

पृथिव्यै मा पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छान्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षान्मा पाहि सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहि(३) इत्याहैताभिर्वा इमे लोका विधृता यदेता उपदधात्येषां लोकानां विधृत्यै(४) स्वयमातृण्णा उपधाय हिरण्येष्टका उप दधातीमे वै लोकाः स्वय-मातृण्णा ज्योतिर्हिरण्यं यत्स्वयमातृण्णा उपधाय ॥ २ ॥

हिरण्येष्टका उपदधातीमानेवैताभिर्लोकान् ज्योति-ष्मतः कुरुतेऽथो एताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्रभान्ति(५) यास्ते अग्ने सूर्ये रुचं उद्यतो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः। ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि(६)। या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः। इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते(७)। रुचं नो धेहि ॥ ३ ॥

ब्राह्मणेषु रुचꣳ राजसु नस्कृधि। रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचं(८) द्वेधा वा अग्निं चिक्यानस्य

यज्ञ इन्द्रियं गच्छत्यग्निं वा चितमीजानं वा यदेता आहुतीर्जुहोत्यात्मन्नेव यज्ञ इन्द्रियं धत्ते(९) ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोर्योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति वारुण्यर्चा ॥ ४ ॥

जुहुयाच्छान्तिरेवैषाग्नेर्गुप्तिरात्मनः(१०) हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते यथा वै हविस्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुण्यामिक्षया यजेत मैत्रावरुणतामेवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय(११) यो वा अग्निमृतुस्थां वेदर्तुर्ऋतुरस्मै कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति संवत्सरो वा अग्निः ॥ ५ ॥

ऋतुस्थास्तस्य वसन्तः शिरो ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षो वर्षाः पुच्छꣳ शरदुत्तरः पक्षो हेमन्तो मध्य पूर्वपक्षाश्चितयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणीष्टका एष वा अग्निर्ऋतुस्था य एवं वेदर्तुर्ऋतुरस्मै कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति(१२) प्रजापतिर्वा एतं ज्यैष्ठ्यकामो न्यधत्त ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छद्य एवं विद्वानग्निं चिनुते, ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति(१३) ॥ ६ ॥

पृथिवीं यच्छ । यत्स्वयमातृण्णा उपधाय । धीष्टो ऋचा । अग्निः । चिनुते । त्रीणि च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

पुनःपरीन्धनाद्यञ्च पञ्चमे समुदीरितम्।

अथ षष्ठे व्रतचरणादिकमभिधीयते।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'संवत्सरं न किञ्चन प्रत्यवरोहेन्न च रामामुपेयान्न पक्षिणोऽश्नीयात्' इत्यादि। तत्र पक्ष्यशननिषेधरूपं संवत्सरव्रतं विधत्ते,—"वयो वै अग्निः यत् अग्निचित् पक्षिणः अश्नीयात् तमेवाग्निम् अद्यात् आर्त्तिमार्च्छेत् संवत्सरं तं चरेत् संवत्सरꣳ हि व्रतं न अति[१]" इति। योऽयं चीयमानः 'अग्निः', स पक्षिरूप एव। "वयसां वा एष प्रतिमया चीयते" (५।५।३।२) इति पूर्वमुक्तम्। एवं सति अयम् 'अग्निचित्' यदि 'पक्षिणः' भक्षयेत्, तर्हि 'अग्निम् एव' भक्षितवान् भवति। ततो म्रियेत। अतस्तत्परिहाराय संवत्सरमात्रं पक्षिभक्षणवर्जनरूपं 'व्रतं' 'चरेत्'। तस्मात् संवत्सरमतीत्य व्रतचरणं न क्वापि दृष्टम्। तस्मात्तद्व्रतपर्याप्तम् एतद्ब्राह्मणं, पूर्वोक्तञ्च (५।७।५।५) चितिप्रशंसारूपं ब्राह्मणं सर्व्वान्ते द्रष्टव्यम्।

अथ चित्यारोहणस्य पश्चिमदिङ्नियमं विधत्ते,—'पशुर्वै एष यदग्निर्हिनस्ति खलु वै तं पशुः य एनं पुरस्तात् प्रत्यञ्चम् उपचरति तस्मात् पश्चात् प्राङ् उपचर्य आत्मनः अहिꣳसायै[२]" इति। अग्नेः पशुरूपत्वात् पुरस्तात् आरोहणे यथा पशुः शृङ्गाभ्यां हिनस्ति तद्वत् अयमपि हिंस्यात्। 'तस्मात्' पश्चिमायां दिशि प्राङ्मुखेन 'उपचर्य' आरोहणीयः। तच्च 'आत्मनः' आरोढुः अहिंसार्थं भवति एतच्च "अग्ने तव श्रवो वयः" (५।२।६) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्'-

इति, 'ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च, 'सुवरसि सुवर्मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च । तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति,—"तेजोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ पृथिव्यै मा पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छ अन्तरिक्षं यच्छ अन्तरिक्षात् मा पाहि सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहि[१]" इति । प्रथमचितौ उपधातव्ये हे हिरण्येष्टके, त्वं तेजोरूपासि । 'मे' मदर्थं 'तेजः' देहि । तथा 'पृथिवीं' देहि । यद्वा पृथिवीं मदुपकारित्वेन नियमय । तस्याः पृथिव्याः सकाशान्मां 'पाहि', यथा पृथिवी नोपद्रवं करोति तथा कुरु । एवं तृतीयपञ्चमचितिविषययोरुत्तरयोर्मन्त्रयोर्योज्यम् । 'सुवः' स्वर्गसुखम् । 'दिवं' द्युलोकम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—"इत्याह एताभिर्वै इमे लोकाः विधृताः यत् एताः उपदधाति एषां लोकानां विधृत्यै[४]" इति । इत्युक्तान् मन्त्रानुपधानकाले पठेत् । 'एताभिः' हिरण्येष्टकाभिः 'इमे' त्रयो 'लोकाः' 'विधृताः' । अतः एतदुपधानं लोकधृत्यै भवति ।

अस्योपधानस्य तत्तच्चितिगतस्वयमातृण्णाभ्य ऊर्ध्वकालं विधत्ते,— "स्वयमातृण्णा उपधाय हिरण्येष्टका उप दधाति इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा ज्योतिर्हिरण्यं यत् स्वयमातृण्णाः उपधाय हिरण्येष्टकाः उपदधाति इमान् एव एताभिर्लोकान् ज्योतिष्मतः कुरुते अथो एताभिरेव अस्मै इमे लोकाः प्र भान्ति[५]" इति । एतच्च "स्वयमातृण्णाम्" (५।२।८) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इति तिस्रो रुचं'

इति। रुगाख्या आहुतीर्जुहुयादित्यर्थः। तत्र प्रथमामाह,—"यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः उद्यतो दिवम् आतन्वन्ति रश्मिभिः ताभिः सर्वाभिः रुचे जनाय नः कृधि[६]" इति। हे 'अग्ने', 'सूर्ये' सूर्यमण्डले स्थितस्य 'ते' तव 'उद्यतः' उदयं गच्छतः 'याः' 'रुचः' दीप्तयः 'दिवं' द्युलोकम् 'आतन्वन्ति' सर्वतो व्याप्नुवन्ति, 'ताभिः' 'सर्वाभिः' 'रश्मिभिः' 'नः' 'जनाय' अस्मदीयजनार्थं 'रुचे' 'कृधि' रुचं दीप्तं कुरु।

अथ द्वितीयामाह,—"या वो देवाः सूर्ये रुचः गोषु अश्वेषु या रुचः इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभिः रुचं नः धत्त बृहस्पते[७]"—इति। हे 'देवाः', 'वः' युष्माकं सम्बन्धिन्यः सूर्यमण्डले 'याः' 'रुचः' दीप्तयो वर्त्तन्ते, तथा 'गोषु' 'अश्वेषु' च 'या रुचः' वर्त्तन्ते, हे 'इन्द्राग्नी', 'ताभिः सर्वाभिः' दीप्तिभिः 'नः' अस्मदर्थं 'रुचं' 'धत्त' दीप्तं कुरुत।

अथ तृतीयामाह,—"रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचꣳ राजसु नः कृधि रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम्[८]"—इति। हे अग्ने, 'नः' अस्मदीयेषु 'ब्राह्मणेषु' 'रुचं' 'धेहि' प्रकाशं कुरु। 'नः' अस्मदीयेषु 'राजसु' 'रुचं' 'कृधि' प्रकाशं कुरु। तथा 'विश्येषु' वैश्येषु 'शूद्रेषु' च 'रुचं' प्रकाशं कुरु। तथा च 'रुचा' त्वदीयया दीप्त्या 'मयि' 'रुचं' 'धेहि' प्रकाशं कुरु।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते,—"द्वेधा वै अग्निं चिक्यानस्य यशः इन्द्रियं गच्छति अग्निं वा चितम् ईजानं वा यदेता आहुतीः जुहोति आत्मन्नेव यशः इन्द्रियं धत्ते[९]" इति। यो यजमानः

अग्निं चितवान् तस्य 'यशः' कीर्तिः 'इन्द्रियं' सामर्थ्यं वा अन्यत्र गच्छति। कुत्र? इति चेत्। श्रूयताम्, योऽयमिदानीं चितः अग्निः तं वा प्राप्नोति। यस्तु ईजानः पूर्वं चिते अग्नौ यागं कृतवान् तं वा प्राप्नोति। सर्वथापि अस्मद्यजमानात् अपगच्छति। एतैर्मन्त्रैर्होमे तु तत् 'यशः' इन्द्रियं च स्वात्मन्येव धारयति। एतच्च "अग्निर्देवेभ्यः" (५।४।८) इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति शालामुखीये कृत्वा' इति। तदिदं विधत्ते,—"ईश्वरो वै एष आर्तिम् आ अर्तोः यः अग्निं चिन्वन् अधिक्रामति तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति वारुण्या ऋचा जुहुयात् शान्तिरेव एषा अग्नेर्गुप्तिः आत्मनः(१०)" इति। 'यः' यजमानः चयनकाले 'अग्निम्' अधिकृत्य पादेनाक्रामति, 'एषः' यजमानो विनाशं प्राप्तुं समर्थः। तत्परिहाराय 'तत्त्वा यामि'-इति 'ऋचा' जुहुयात्। सेयम् ऋक् "इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरः" (२।१।११) इत्यनुवाके व्याख्याता। 'एषा' आहुतिः 'अग्नेः' शमनहेतुः, 'आत्मनः' यजमानस्य च रक्षणहेतुः। तच्च "अग्ने तव श्रवो वयः" (५।२।६) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम्।

यथाग्निचयनादूर्ध्वं तदङ्गत्वेन सौत्रामणी पूर्वं विहिता एवमत्र मैत्रावरुणीं विधत्ते,—"हविष्कृतो वै एष योऽग्निं चिनुते यथा वै हविः स्कन्दति एवं वै एष स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियम् उपैति मैत्रावरुण्या आमिक्षया यजेत मैत्रावरुणताम् एव उपैति आत्मनः अस्कन्दाय(११)" इति। 'यः' यजमानः 'अग्निं' 'चिनुते',

'एषः' हविःस्वरूपं प्राप्तः। तथा सति स्वर्गगमनस्य स्वरूपनाशो हविर्नाशसमानः। अतस्तत्परिहारार्थं 'यजेत'। तेन यागेन स्वयं मित्रावरुणसम्बन्धितां प्राप्य यागादूर्ध्वं हविषः उपयुक्तत्वात् हविःस्थानीयस्य स्वस्य गमनेऽपि नास्ति विनाशः।

अथ अग्निं संवत्सररूपकल्पनया प्रशंसति,—"यो वै अग्निम् ऋतुस्थां वेद ऋतुः ऋतुः अस्मै कल्पमानः एति प्रति एव तिष्ठति संवत्सरो वै अग्निः ऋतुस्थाः तस्य वसन्तः शिरः ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः वर्षाः पुच्छ१ँ शरत् उत्तरः पक्षः हेमन्तो मध्यं पूर्वपक्षाश्चितयः अपरपक्षाः पुरीषम् अहोरात्राणि इष्टका एष वै अग्निः ऋतुस्था यम् एव वेद ऋतुः ऋतुः अस्मै कल्पमानः एति प्रति एव तिष्ठति(१२)" इति। ऋतुषु तिष्ठतीति ऋतुस्थाः संवत्सरः। तद्रूपम् 'अग्निं' 'यः' 'वेद' मनसा भावयेत्, 'अस्मै' यजमानाय स स ऋतुः स्वस्वोचित-भोगप्रदानसमर्थः सन् एनं प्राप्नोति। तद्भोगेन च अयं 'प्रति'-'तिष्ठति'। 'संवत्सरो वै अग्निः' इत्यादि भावनाप्रकारः। 'य एवं वेद' इत्यादि पूर्वोक्तफलोपसंहारः।

अथ फलान्तरेण प्रशंसति, "प्रजापतिर्वै एतं ज्यैष्ठ्यकामो न्यधत्त ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति(१३)"—इति। 'न्यधत्त' चितवानित्यर्थः। 'ज्यैष्ठ्यं' वयोगुणाभ्यामाधिक्यम्। एतच्च सर्वमन्ते द्रष्टव्यम्।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः।६॥

यदाकूतात्समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा संभृतञ्चक्षुषो वा । तमनु प्रेहि सुकृतस्य लोकं यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः(१) । एतꣳ सधस्थ परि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जातवेदाः अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र तꣳ स्म जानीत परमे व्योमन्(२) । जानीतादेनं परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद रूपमस्य । यदागच्छात् ॥ १ ॥

पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणुतादाविरस्मै(३) । सं प्र च्यवध्वमनु सं प्र याताग्ने पथो देवयानान् कृणुध्वम् । अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत(४) । प्रस्तरेण परिधिना स्रुचा वेद्या च बर्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे(५) । यदिष्टं यत् परादानं यद्दत्तं या च दक्षिणा तत् ॥ २ ॥

अग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्(६) । येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसं । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे(७) । येनाग्ने दक्षिणा युक्ता यज्ञं वहन्त्यृत्विजः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे(८) । येनाग्ने सुकृतः पथा मधोर्धारा व्यानशुः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे(९) । यत्र धारा अनपेता मधोर्घृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्(१०) ॥ ३ ॥

आगच्छात्। तत्। व्यानशुः। तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे। चतुर्दश च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

व्रतेष्टकाप्रशंसा हि सर्वाः षष्ठे समीरिताः।

अथ सप्तमे आकूतिमन्त्रा उच्यन्ते। यदुक्तं सूत्रकारेण,—'यदाकूतादिति। दशाकूतीर्हुत्वेति'।

तत्र प्रथमामाह,—"यद् आकूतात् समसुस्रोत् हृदो वा मनसो वा संभृतं चक्षुषो वा। तमनु प्रेहि सुकृतस्य लोकं यत्र ऋषयः प्रथमजाः ये पुराणाः[१]" इति। आकूतादिभिः 'सम्भृतं' सम्पादितं यत्फलं पूर्वो यजमानसङ्घः 'समसुस्रोत्' संम्यक् प्राप्तवान्। हे यजमान, त्वं 'सुकृतस्य लोकं' त्वदीयस्य कर्मणः फलभूतं 'तं' भोगम् 'अनु प्रेहि' अनुक्रमेण प्राप्नुहि। आकूतं संकल्पः अक्षयं सुखं प्राप्नोमीत्येवंरूपः। हृदयं चित्तं श्रुतिस्मृत्युदितसाधनोपायचिन्तनम्। मनः अन्तःकरणं तदनुकूलप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकम्। चक्षुषः चक्षुषा लक्ष्यन्ते यानि सम्यगनुष्ठानेनाभिमतं फलं साधयन्ति। एतैः सर्वैः सम्पादितं प्राप्नुहीत्यन्वयः। 'यत्र' यस्मिन् सुकृतस्य लोके 'प्रथमजाः' स्वयम्भूप्रभृतयः 'ऋषयः' सर्वज्ञाः आसते। 'ये' च 'पुराणाः' पूर्वे यजमानाः सन्ति, तेऽपि यत्र आसते, 'तम्' 'अनु-प्रेहि'।

अथ द्वितीयामाह,—"एतꣳ सधस्थ परि ते ददामि यम् आवहात् शेवधिं जातवेदाः। अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वः अत्र तꣳ स्म

जानीत परमे व्योमन्[१]" इति। हे 'सधस्थ' ऋत्विग्यजमानैरस्माभिः सह अस्यां यज्ञभूमाववस्थित, हे अग्ने, 'ते' तुभ्यं 'एतं' यजमानं 'परि'-'ददामि' रक्षार्थं तद्धस्ते ददामीत्यर्थः। 'जातवेदाः' उत्पन्नानां प्राणिनां योगक्षेमाभिज्ञः त्वं 'शेवधिं' निधिवद्रक्षणीयं, 'यं' यजमानम् 'आवहात्' आवहसि,—मदीयोऽयमिति स्वीकरोषि, तं यजमानं परिददामीति पूर्वत्राम्वयः। हे देवाः, 'यज्ञपतिः' अयं यजमानः 'वः' युष्मान् 'अन्वागन्ता' युष्माकं पृष्ठे आगमिष्यति। 'अत्र' अस्मिन् 'परमे' 'व्योमन्' उत्कृष्टविशिष्टरक्षणयोग्ये स्थाने भवदीये लोके 'तं' यजमानं 'जानीत' 'स्म' सर्वथा रक्षणीयोऽयमिति स्मरत।

अथ तृतीयामाह,—"जानीतात् एनं परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद रूपम् अस्य यत् आगच्छात् पथिभिर्देवयानैः इष्टापूर्त्ते कृणुतात् आविरस्मै[१]" इति। हे देवाः, 'परमे' स्थाने भवदीये लोके 'एनं' 'जानीतात्' यजमानम् अविस्मृत्य सर्वदा रक्षार्थं स्मरत। हे 'सधस्थाः' यजमानेन सह तस्मिन् पुण्यलोके स्थिताः, देवाः, 'अस्य' यजमानस्य, 'रूपं' अग्निचयनाद्यनुष्ठानयुक्तं स्वरूपं 'विद' जानीत,— तस्मिन् लोके पुनः पुनः स्मरत। 'देवयानैः' भवदीयगमनयोग्यैः 'पथिभिः' मार्गैः, 'यत् आगच्छात्' यो यजमान आगच्छति, 'अस्मै' एतद्-यजमानार्थं, 'इष्टापूर्त्ते' श्रौतस्मार्तकर्मफले, 'आविः'-'कृणुतात्' प्रकटीकुरुत, हे यजमान, तवेदं श्रौतकर्मफलं, इदं च स्मार्त्तकर्मफलमित्येवं सावधाना अनुगृह्णीतेत्यर्थः।

अथ चतुर्थीमाह,—"सं प्र च्यवध्वमनु सं प्र यातामग्ने पथो देव-

यानान् कृणुध्वं। अस्मिन् सधस्थे अधि उत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत[४]" इति। हे 'अग्ने', त्वं, 'विश्वे देवाः' सर्वेऽपि देवाः, यजमान इत्येते यूयं सर्वेऽपि 'संप्र-च्यवध्वं' अस्मात् भूलोक-'स्थानात् सम्यक् प्रचलित्वा* च 'अनु- सं प्र यात' अनन्तरं यजमानेन सङ्गता एव गच्छत, गमनकाले च 'देवयानान्' 'पथः' 'कृणुध्वं'। न तु नरकलोकमनुष्यलोकमार्गः कर्त्तव्यः। 'सधस्थे' यजमानेन सहावस्थानयोग्ये 'अस्मिन्' यज्ञभूमिरूपे भूलोके 'अधि' 'उत्तरस्मिन्' फलभोगस्थाने, स्वर्गलोके च 'सीदत' यजमानो यूयं च सह तिष्ठत।

अथ पञ्चमीमाह,—"प्रस्तरेण परिधिना स्रुचा वेद्या च बर्हिषा। ऋचेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे[५]" इति। हे अग्ने, प्रस्तरादिभिः सर्वैर्यज्ञसाधनैः सहितं नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं 'सुवः' स्वर्गलोके 'वह' प्रापय। किमर्थं?—'देवेषु गन्तवे' देवानां मध्ये गन्तुं, तेषां प्रदर्शनार्थमित्यर्थः।

अथ षष्ठीमाह,—"यदिष्टं यत्परादानं यद्दत्तं या च दक्षिणा तदग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्[६]" इति। दर्शपूर्णमासादिरूपं 'यत्' कर्म 'इष्टम्' अनुष्ठितं, 'यत्' च 'परादानं' दीनान्धकृपणादिभ्यः स्वल्पदानं, 'यत्' अपि 'दत्तं' बहिर्वेदिपात्रभूतेभ्योऽनूचानेभ्यो बहु द्रव्यं समर्पितं, 'या च' अन्या 'दक्षिणा' यज्ञमध्ये गवादिरूपा दत्ता,

---

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'प्रचलत, चलित्वा च' इत्येवंरूपः कश्चित् पाठः पतित इव प्रतिभाति।

'नः' अस्मदीयं 'तत्' सर्वं 'वैश्वकर्मणः' कृत्स्नकर्मस्वामिभूतोऽयम् 'अग्निः' 'सुवर्देवेषु' स्वर्गलोकनिवासिषु मध्ये 'दधत्' स्थापयतु ।

अथ सप्तमीमाह,—"येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसन्तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे(७)" इति । हे 'अग्ने', त्वं 'येन' मार्गेण 'सहस्रं' 'वहसि' सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं नयसि; 'येन' च 'सर्ववेदसं' सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं नयसि, 'तेन' मार्गेण 'नः' अस्मदीयम् 'इमं' 'यज्ञं' 'वह' । 'नय सुवः' इत्यादि पूर्ववत् ।

अथाष्टमीमाह,—"येनाग्ने दक्षिणाः युक्ताः यज्ञं वहन्ति ऋत्विजः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे(८)" इति । 'ऋत्विजः' सर्वे 'युक्ताः' योग्याः शास्त्रीयाः 'दक्षिणाः' 'यज्ञं' च 'इमं' येन शास्त्रीयेण मार्गेण 'वहन्ति' निर्वहन्ति अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः, 'तेन' एव शास्त्रीयेण मार्गेण 'इमं यज्ञम्' इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ नवमीमाह,—"येनाग्ने सुकृतः पथा मधोर्धारा व्यानशुः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे(९)" इति । हे 'अग्ने', 'सुकृतः' पूर्वं पुण्यकृतो* यजमाना 'येन' मार्गेण गत्वा 'मधोः' मधुरस्य पीयूषस्य 'धारा' 'व्यानशुः' व्याप्नुवन्तः । तेनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ दशमीमाह,—"यत्र धारा अनपेता मधोः घृतस्य च याः तदग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्(१०)" इति । 'यत्र' यस्मिन् लोके 'मधोः' माक्षिकस्य 'घृतस्य' च 'धाराः' 'अनपेताः' अविच्छिन्नाः, तत्र लोके 'अग्निः'-इत्यादि पूर्ववत् । एते च दश मन्त्राः पूर्वस्मिन् मन्त्रकाण्डे "ममाग्ने (४।७।१४)" इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

* पूर्वपुण्यकृत इति का० औ० पु० पाठः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यास्ते॑ अग्ने स॒मिधो॒ यानि॒ धाम॒ या जि॒ह्वा जा॑तवेदो॒ यो अ॒र्चिः ये ते॑ अग्ने मे॒डयो॒ य इन्द॑व॒स्तेभि॑रा॒त्मानं॑ चिनुहि प्रजा॒नन्[१] । उ॒त्स॒न्नय॒ज्ञो वा ए॒ष यद॒ग्निः किं वाहै॒तस्य॑ क्रि॒यते॒ किं वा॒ न यद्वा अ॑ध्व॒र्युर॒ग्नेश्चि॒न्वन॑न्त॒-रेत्या॒त्मनो॒ वै तद॒न्तरे॑ति॒ यास्ते॑ अग्ने स॒मिधो॒ यानि॑ ॥ १ ॥

धामेत्या॑है॒षा वा अ॒ग्नेः स्वय॑ञ्चिति॒र॒ग्निरे॒व तद॒ग्निं चि॑नोति॒ नाध्व॒र्युरा॒त्मनो॒ऽन्तरे॑ति॒[२] चत॑स्र॒ आशाः॑ प्र च॑रन्त्व॒ग्नय॑ इ॒मन्नो॑ य॒ज्ञन्न॑यतु प्रजा॒नन् । घृ॒तं पिन्व॑-न्न॒जर॑ꣳ सु॒वीर॒ं ब्रह्म॑ स॒मिद्भ॑व॒त्याहु॑तीना॑[३] । सु॒व॒र्गाय॒ वा ए॒ष लो॒काया॒प॑धीयते॒ यत्कू॒र्मश्चत॑स्र॒ आशाः॒ प्र च॑र-न्त्व॒ग्नय॑ इ॒त्या॑ह ॥ २ ॥

दिशा॑ ए॒वैतेन॒ प्र जा॑नाति॒[४] इ॒मन्नो॑ य॒ज्ञं न॑यन्तु प्र-जा॒नन्नित्या॑ह सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्या॒भिनी॑त्यै॒[५] ब्रह्म॑ स॒मि-द्भ॑व॒त्याहु॑तीना॒मित्या॑ह॒ ब्रह्म॑णा॒ वै दे॒वाः सु॒व॒र्गं लो॒क-मा॑य॒न्[६] यद् ब्रह्म॑ण्व॒त्योप॒दधा॑ति॒ ब्रह्म॑णै॒व त॒द् यज॑मानः

सुवर्गं लोकमेति⁽⁷⁾ प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्य प्रजाः पशवश्छन्दाꣳसि रूपꣳ सर्वान्वर्णानिष्टकानां, कुर्याद्रूपेणैव प्रजान् पशूꣳश्छन्दाꣳस्यव रुन्धे⁽⁸⁾ अथो प्रजाभ्य एवैनं पशुभ्यश्छन्दोभ्योऽवरुध्य चिनुते ॥ ३ ॥

एति यास्ते अग्ने समिधो यानि । अग्नय इत्याह । इष्टकानाꣳ । षोडश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

आकूत्याकूतिमन्त्रा ये ते सप्तम उदीरिताः ।

अथाष्टमे स्वयंचित्यादिकमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण,— 'यास्ते अग्ने समिध इति स्वयंचित्याभिमृशति' इति । तदेतद्विधातुं मन्त्रमुत्पादयति,—"यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या जिह्वा जातवेदो यो अर्चिः । ये ते अग्ने मेडयो य इन्दवस्तेभिरात्मानं चिनुहि प्रजानन्[1]" इति । हे 'जातवेदः' 'अग्ने', ते त्वदीयाः 'समिधः' समिन्धनक्रिया 'याः' सन्ति, 'यानि' च 'धाम' त्वदीयानि स्थानानि गार्हपत्यादीनि, 'या' च 'जिह्वा' त्वदीया 'काली कराली' इत्यादिका:, 'यः' 'अर्चिः' प्रकाशनसामर्थ्यं, हे 'अग्ने', 'ते' त्वदीया 'ये' 'मेडयः', शब्दविशेषाः, 'ये' 'इन्दवः' इन्दुसदृशा विस्फुलिङ्गाः, 'तेभिः' तैः सर्वैः प्रजानन्, चयनप्रकाराभिज्ञस्त्वं 'आत्मानं' 'चिनुहि' स्वकीयस्वरूपमुपचितं कुरु ।

अनेन मन्त्रेण साध्यस्य चेत्राभिमर्शनस्य विधिमुन्नयति, "उत्सन्नयज्ञो वै एष यदग्निः किं वा अहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वै अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्नन्तरेत्यात्मनो वै तदन्तरेति याम्ते अग्ने समिधो यानि धामेत्याहैषा वै अग्नेः स्वयञ्चितिरग्निरेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेति[१]" इति। योऽयञ्चीयमानोऽग्निः सोऽयम् 'उत्सन्नयज्ञः', बह्वष्वङ्गेषु यस्य-कस्यचिद्विस्मृतिसम्भवेन विनष्ट-यज्ञत्वम्, अतः 'अस्य' यज्ञस्य 'किम्' अङ्गमनुष्ठितं 'किं वा' नेति ज्ञातुमशक्यम्। एवं च सति चिन्वानः अयम् 'अध्वर्युः' 'अग्नेः' सम्बन्धि 'यत्' 'अङ्गम्' अन्तरितं करोति, 'तत्' 'आत्मनः' एवाङ्गमन्तरितं कुर्यात्; अतस्तत्परिहाराय चेत्राभिमर्शनकाले 'याम्ते अग्ने' इत्येतामृचं ब्रूयात्। येयं 'याम्ते अग्ने'-इत्यृक्, सैषा 'स्वयञ्चितिः'-इत्यभिधीयते, 'आत्मानं चिनुहि' इत्येवं स्वेन स्वस्यैव चीयमानत्वाभिधानात्। तेन मन्त्रपाठेन 'तत्' 'अग्निः' 'एव' स्वयम् 'अग्निम्' स्वात्मानं 'चिनोति'। ततः 'अध्वर्युः' स्वसम्बन्धि किञ्चिदपि 'अङ्गं' 'न' 'अन्तरेति'। एतदपि 'अग्ने तव श्रवो वयः (५।२।६)" इत्यनुवाके द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—"'मधुवाता ऋतायते' इति तिसृभिर्दध्ना मधुमिश्रेण कूर्ममभ्यज्य 'मही द्यौः पृथिवी च न (४।२।९)' इति पुरस्तात्स्वयमातृण्णायाः प्रत्यञ्चं जीवन्तं कूर्मं प्राङ्मुखं उपदधाति इति। 'चतस्र आशाः प्र चरन्तु अग्नयः' इति वा उपधाय"-इति। तत्र कूर्मोपधाने विकल्पितं मन्त्रमुत्पादयति,—"चतस्र आशाः प्र चरन्तु अग्नय इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन्। घृतं पिन्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म

समिद् भवति आहुतीनाम्[१]" इति । 'अग्नयः' आहवनीयादयः सन्ति, ते 'चतस्रः' चतुःसङ्ख्याका दिशः पूर्वाद्याः 'प्र चरन्तु' कूर्मस्य स्वर्गमार्गाभिज्ञानाय सर्वासु दिक्षु प्रकाशं कुर्वन्तु। अयं च कूर्मः 'प्रजानन्' अस्मदीयं कर्म प्रकर्षेण अवगच्छन्, 'नः' अस्मदीयमिमं यज्ञं 'नयतु' स्वर्गं प्रापयतु । किं कुर्वन्?—'अजरं' विनाशरहितं 'सुवीरं' शोभनवीर्यप्रदं । 'घृतं' मधुमिश्रमाज्यं, 'पिन्वन्' पिबन्, आहुतिप्रदानां यजमानानां 'ब्रह्म समिद्' 'भवति', मन्त्र एव स्वर्गमार्गप्रकाशको भवति । अनेन मन्त्रेण साध्यं कूर्मोपधानं पूर्वमेव विहितं "यज्जीवन्तं कूर्ममुपदधाति (५।८।२)" इति । अत्र तु मन्त्रमेतं विनियोक्तुमादौ तदर्थः प्रकाश्यते ।

तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—"सुवर्गाय वै एष लोकाय उपधीयते यत्कूर्मस्तस्य आशाः प्रचरन्त्वग्नय इत्याह दिशा एवैतेन प्र जानाति[४]" इति । सुवर्गलोके नेतुमयं कूर्म उपधीयते, अतः मार्गाभिज्ञानाय एतेन पादेन दिक्प्रकाशनं प्रार्थ्यते ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—"इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन्नित्याह सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै[५]" इति। 'नयतु' इति सामान्येनोक्तेऽपि स्वर्गं प्रत्यवगमनमत्र विवक्षितम् ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—"ब्रह्म समिद्भवत्याहुतीनामित्याह ब्रह्मणा वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्[६]" इति । आहुतिप्रदाः पूर्वं देवाः मन्त्रसामर्थ्येनैव स्वर्गं प्राप्ताः, अतो मन्त्र एव प्रकाशसाधनं ।

व्याख्यातमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—"यद् ब्रह्मण्वत्या उपदधाति ब्रह्मणैव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति[७]" इति। ब्रह्मशब्दो यस्याम्

ऋचि अस्ति सेयं ब्रह्मवती। तदिदं ब्राह्मणं "स्वयमातृण्णामुप-दधाति (५।२।८)"—इत्यनुवाके द्रष्टव्यम्।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'सर्वान्वर्णानिष्टकानां कुर्याल्लेखाधिकारो भवति इति विज्ञायते ल या दक्षिणावृतस्ता दक्षिणत उपदध्यात् स व्यावृत उत्तरत ऋजुलेखाः पश्चात्पुरस्ताच्च अलिखिता मध्ये' इति। तदेतत्सर्वं विधत्ते,—"प्रजापतिर्वै एष यदग्निस्तस्य प्रजाः पशव-श्छन्दाꣳसि रूपꣳ सर्वान् वर्णानिष्टकानां कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशून् छन्दांस्यव रुन्धे(८)" इति। चीयमानः 'अग्निः' प्रजापतिजन्यत्वात् 'प्रजापतिः' एव, 'तस्य' च प्रजापतेः प्रजा-पशु-च्छन्दांसि परस्पर-विलक्षणानि स्वरूपम्। अतस्तद्रूपप्रत्यभिज्ञानाय 'इष्टकानां' 'सर्वान् वर्णान्' बहुविधरेखाविशेषान् 'कुर्यात्'। एवं सति प्रजापतिरूपेणैव प्रजापतिं प्राप्नोति।

"अथो प्रजाभ्य एवैनं पशुभ्यश्छन्दोभ्योऽवरुध्य चिनुते" इति। अपि च प्रजादिभिः 'एव' 'एनम्' अग्निं स्वाधीनं कृत्वा चितवान् भवति। एतदपि "स्वयमातृण्णामुपदधाति (५।२।८)" इत्यनुवाके द्रष्टव्यम्।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः॥०॥

मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निꣳ रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय। मयि प्रजां मयि वर्चो दधाम्यरिष्टा स्याम तनुवा सुवीराः(१)। यो नो अग्निः पितरो हृत्स्वन्तरमर्त्यो मर्त्याꣳ आविवेश। तमात्मन् परि गृह्णीमहे वयं मा सो अस्माꣳ अवहाय परा गात्(२)। यदध्वर्युरात्मन्नग्निमगृहीत्वाग्निं चिनुयाद्योऽस्य स्वोऽग्निस्तमपि ॥१॥

यजमानाय चिनुयादग्निं खलु वै पशवोऽनूप तिष्ठन्तेऽपक्रामुका अस्मात् पशवः स्युर्मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निमित्याहात्मन्नेव स्वमग्निन्दाधार नास्मात् पशवोऽप क्रामन्ति(३) ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृच्चापश्चाग्नेरनाद्यमथ कस्मान् मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयत इति यदद्भिः संयौति ॥ २ ॥

आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेवैनꣳ सꣳ सृजति यन्मृदा चीनोतीयं वा अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनैव तदग्निं चिनोति(४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिः चिनोत्यग्नयो वै छन्दाꣳसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो यत् ॥ ३ ॥

मृदा चिनोति तस्मादग्निरुच्यते(५) हिरण्येष्टका उप दधाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन् दधात्यथो

तेजो वै हिरण्यं तेज एवात्मन्धत्ते[१] यो वा अग्निꣳ सर्वतोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्नमत्ति सर्वा दिशोऽभि जयति गायत्रीं पुरस्तादुप दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्य एष वै, अग्निः सर्वतोमुखस्तं य एवं विद्वाꣳश्चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्नमत्ति सर्वा दिशोऽभि जयत्यथो दिश्येव दिशं प्र वयति तस्माद्दिशि दिक् प्रोता[२] ॥ ४ ॥

अपि। संयौति। वैश्वानरो यत्। एष वै। पञ्चविꣳशतिश्च ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

स्वयश्चितिश्च कूर्मादिरष्टमे समुदीरितः।

अथ नवमेऽग्निग्रहणादिकमभिधीयते। यदुक्तं सूत्रकारेण,—'मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं, यो नो अग्निः पितर इति द्वाभ्यामात्मन्नग्निं गृहीत्वा' इति।

तत्र प्रथमामाह,—"मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निꣳ रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय। मयि प्रजां मयि वर्चो दधाम्यरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः[१]" इति। 'अग्रे', परकीयस्याग्नेश्चयनात् पूर्वम् 'अग्निं' स्वकीयं पूर्वसिद्धं वह्निं 'मयि गृह्णामि' स्वात्मन्येव यथा स्थिरो भवति तथा स्वीकरोमि। किमर्थं? धनपुष्टि-शोभनापत्य-शोभनभृत्यार्थं।

अस्य गृहीतस्याग्नेः प्रसादात् 'प्रजाम्' उत्पत्स्यमानां पुत्रादिकां, 'मयि' स्थापयामि, 'वर्चः' शारीरं बलं च मयि स्थापयामि । 'सुवीराः' शोभनपुत्रभृत्योपेताः वयं 'तनुवा' मदीयेन शरीरेण सह 'अरिष्टाः' हिंसारहिताः 'स्याम' ।

अथ द्वितीया,—"यो नो अग्निः पितरो हृत्सु अन्तर् अमर्त्यो मर्त्याँ२ आविवेश । तम् आत्मन् परि-गृह्णीमहे वयं मा सो अस्माँ२ अवहाय परा-गात्[१]" इति । हे 'पितरः' पालकाः. अस्मच्छरीर-गता भूतेन्द्रियविशेषाः, 'अमर्त्यः' मरणरहितः 'अग्निः' 'हृत्सु' 'अन्तः' हृदयाद्यवयवेषु मध्ये 'मर्त्यान्' मरणयोग्यान् अस्मान् 'आविवेश' सर्वतः प्रविष्टः । 'तम्' अग्निं 'वयं' 'आत्मन्' 'परि-गृह्णीमहे' स्वशरीरे एव स्थिरं धारयामः । 'सो'ऽग्निः 'अस्मान्' 'अवहाय' परित्यज्य 'मा' 'परा-गात्' अन्यत्र मा गच्छतु ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमग्निग्रहणं विधत्ते,—"यदध्वर्युरात्मन्नग्निम् अगृ-हीत्वा अग्निं चिनुयाद् यः अस्य स्वोऽग्निः तमपि यजमानाय चिनु-यादग्निं खलु वै पशवोऽनूप तिष्ठन्ते अपक्रामुका अस्मात् पशवः स्युर्मयि गृह्णामि अग्रे अग्निमित्याह आत्मन्नेव स्वमग्निं दाधार न अस्मात् पशवः अप क्रामन्ति[२]" इति । यदि अयम् 'अध्वर्युः' 'मयि गृह्णामि' इति मन्त्राभ्यां स्वकीयम् 'अग्निं' स्वस्मिन् 'अगृहीत्वा', परार्थम् 'अग्निं' 'चिनुयात्', तदानीम् 'अस्य' अध्वर्योः 'यः' स्वकीयः पूर्वमेव चितोऽग्निः 'तमपि' यजमानार्थमेव चितवान् भवति । 'पशवः' च सर्वेऽपि 'अग्निम्' अनुसेवन्ते । अतोऽपक्रामन्तं तमग्निमनु 'पशवः' अपि 'अस्मात्' अध्वर्योः अपक्रामन्ति । अतस्तत्परिहर्तुमग्निग्रहणाय

'मयि गृह्णामि' इति मन्त्रद्वयं ब्रूयात्। तेन स्वकीयमग्निं स्वस्मिन् अवधारयति, पशवोऽपि अस्मात् न अपक्रामन्ति। एतदपि पूर्व-ब्राह्मणेन सह द्रष्टव्यम्।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां चयनं प्रशंसति,—"ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत्, मृच्च आपश्च अग्नेरनाद्यम् अथ कस्मात् मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयते इति, यदद्भिः संयौति आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेवैनꣳ सꣳ सृजति, यत् मृदा चिनोति इयं वै अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनैव तद् अग्निं चिनोति(४)" इति। मृत्तिका च आपश्चेति यदस्ति तदु-भयमग्नेर्भक्ष्यं न भवति, अतो भक्ष्यम् आज्यपुरोडाशादिकं विहाय कस्मादेताभ्यां मृज्जलाभ्यां इष्टकारूपाभ्यामग्निश्चीयते इति ब्रह्म-वादिनां प्रश्नः। तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः, यद्यपि आपो न भक्ष्याः तथापि, अद्भिर्मृत्तिकां मिश्रयति इति 'यत्', तेन 'देवताभि-रेव' अग्निं संयोजयति, अपां सर्वदेवतात्मकत्वात्। वृत्रवधादाविन्द्रस्य सहकारित्वेन अपां सर्वदेवोपकारित्वात् सर्वदेवतात्मकत्वम्। अतः सर्वदेवतासंयोजनाय अद्भिश्चयनं युक्तम्। तथा मृदा चयनं यदस्ति, तदपि युक्तम्, भूमेर्वैश्वानराग्निरूपत्वात् तद्रूपत्वं च "तस्मादिमां वयाꣳसि नक्तं नाध्यासते" इत्यत्रोपपादितम्। अतो मृद्रूपेणाग्निनैव तम् 'अग्निं चिनुते' इत्येतदुपपन्नम्।

इदानीं मृज्जलाभ्यां चयनमङ्गीकृत्य तस्याश्चितेरग्नित्वं प्रश्नो-त्तराभ्यां प्रतिपादयति,—"ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत् मृदा चाद्भि-श्चाग्निश्चीयते अथ कस्मादग्निरुच्यते इति, यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नयो वै छन्दाꣳसि तस्मादग्निरुच्यते अथो इयं वै अग्निर्वैश्वानरो यन्मृदा

चिनोति तस्मादग्निरुच्यते(५)" इति । इयमग्न्याख्या चितिर्मृज्जलाभ्यामेव निष्पाद्यते, न त्वङ्गारैर्ज्वालाभिर्वा । तथा सति कस्मात् कारणाद् अग्निनाम सम्पन्नमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः, न केवलं मृज्जलाभ्यामेव चयनम्, किन्तु छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरपि । छन्दांसि चाग्निस्वरूपाणि "अभिता देव सवितः"(३।५।११) इत्यादिभिर्मन्त्रगतैश्छन्दोभिर्मथनहेतुभिरग्नेरुत्पाद्यत्वात् । अतश्छन्दोद्वारा चितेरग्नित्वम् । अपि च भूमेर्वैश्वानरत्वमिदानीमेवोदाहृतम्, अतो मृत्कार्यत्वादग्नित्वं युक्तम् । एतद्ब्राह्मणमन्ते द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—'हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपदधाति गायत्रीं पुरस्तादुपदधातीत्युक्तम्' इति । तदिदं विधत्ते,—"हिरण्येष्टका उप दधाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन् दधाति अथो तेजो वै हिरण्यं तेज एवात्मन् विधत्ते(६)" इति । ज्योतिष्ट्वम् इतरप्रकाशकत्वं । तेजः प्रसिद्धं, कान्तिः ।

प्रपाठकादौ "आग्नेय्या गायत्रिया (५।७।१)" इत्यादिना नाचिकेतचयनप्रकरणाम्नाता मन्त्रादय उदाहृताः । तांश्च मन्त्रान् अत्र हिरण्येष्टकोपधाने विनियुङ्क्ते,—"यो वै अग्निꣳ सर्वतोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्व् अन्नमत्ति सर्वा दिशोऽभि जयति गायत्रीं पुरस्तादुप दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्ये एष वै अग्निः सर्वतोमुखस्तं य एवं विद्वाꣳश्चिनुते सर्वासु प्रजास्व् अन्नमत्ति सर्वा दिशोऽभि जयति अथो दिश्येव दिशं प्र वयति तस्माद्दिशि दिक् प्रोता(७)" इति । या हिरण्येष्टका तदेवाग्नेर्मुखं, तासेष्टकाः सर्वा दिशोऽभिजयन्तः सर्वासु दिक्षु विद्यन्त इत्ययम् 'अग्निः

सर्वतोमुखः', एतस्य चयने सति स्वगृहवर्त्तिप्रजास्विव सर्वदिग्वर्त्ति-प्रजासु स्निग्धो भूत्वा अन्नमत्ति, अत एव सर्वा दिशोऽनेन जिता भवन्ति। पुनरप्यन्ते फलाभिधानम् उपसंहाराय। अपि च सर्वासु दिक्षु प्रधानेनैकस्यां 'दिशि' अन्यां 'दिशं' 'प्र-वयति' सूच्या वस्त्रमिव श्लिष्टां करोति। अत एव लोकेऽपि एकस्यां 'दिशि' अन्या 'दिक्' 'प्रोता' वर्त्तते। आग्नेयादिविदिक्षु द्वयोर्दिगन्तयोः संश्लेषात्। इदं च ब्राह्मणं नक्षत्रेष्टकाभ्यः (४।४।१०) ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम्।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः प्राङ्प्राद्रवत् तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत् स दक्षिणावर्त्तत तस्मै वृष्णिं प्रत्यास्यत् स प्रत्यङावर्त्तत तस्मा ऋषभं प्रत्यास्यत् स उदङावर्तत तस्मै बस्तं प्रत्यास्यत् स ऊर्ध्वोऽद्रवत् तस्मै पुरुषं प्रत्यास्यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत एवैनम्

॥ १ ॥

अवरुध्य चिनुते[1] एता वै प्राणभृतश्चक्षुष्मतीरिष्टका यत् पशुशीर्षाणि यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति ताभि-रेव यजमानोऽमुष्मिंल्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवास्मा

इमे लोकाः प्र भान्ति[१] मृदाभिलिप्योप दधाति मेध्य-त्वाय[२] पशुर्वा एष यदग्निरन्नं पशव एष खलु वा अग्नि-र्यत् पशुशीर्षाणि यं कामयेत कनीयोऽस्यान्नम् ॥ २ ॥

स्यादिति सन्तरान्तस्य पशुशीर्षाण्युप दध्यात्कनीय एवास्यान्नं भवति यं कामयेत समावदस्यान्नं स्या-दिति मध्यतस्तस्योप दध्यात्समावदेवास्यान्नं भवति यं कामयेत भूयोऽस्यान्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य व्युदूह्योप दध्यादन्तत एवास्मा अन्नमवरुन्धे भूयोऽस्यान्नं भवति ॥ ३ ॥

एनम् । अस्यान्नम् । भूयोऽस्यान्नं भवति ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

अग्निग्रहः सर्वमुखं सप्रोतं नवमे श्रुतम् ।

अथ दशमे पशुशीर्षाण्युच्यन्ते। यत्पूर्वं द्वितीयप्रपाठके विहितं “पशुशीर्षाण्युपदधाति (५।२।९)” इति । तदत्रानूद्य प्रशंसति,— “प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः प्राङ् प्र-अद्रवत्तस्मै अश्वं प्रति-आस्यत् स दक्षिणा आ-अवर्त्तत तस्मै वृष्णिं प्रति-आस्यत् स प्रत्यङ्-आवर्त्तत तस्मै ऋषभं प्रति-आस्यत् स उदङ् आ-अवर्त्तत तस्मै बस्तं प्रति-आस्यत् स ऊर्ध्वोऽद्रवत्तस्मै पुरुषं प्रति-आस्यत् यत् पशुशीर्षा-ण्युपदधाति सर्वत एवैनं अवरुध्य चिनुते[१]” इति। प्रजापतिना ‘सृष्टः’

अग्निर्यदा पूर्वस्मान्दिशि पलायते, तदा तन्निवारणायाश्वं तत्प्राति-कूल्येन स्थापितवान्। एवं दिगन्तरेष्वपि योज्यम्। अतः पशुशीर्षाणामुपधाने सति अग्नेः पूर्वतः पलायनं निवार्य तमग्निं चिनोति।

प्रकारान्तरेण पशुशीर्षाणि प्रशंसति,—"एता वै प्राणभृतश्चक्षुष्मतीरिष्टका यत् पशुशीर्षाणि यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति ताभिरेव यजमानोऽमुष्मिन् लोके प्र-अणिति अथो ताभिरेवास्मै इमे लोकाः प्र भान्ति[१]" इति। पशुशीर्षाणां प्राणभृतां चक्षुष्मत्त्वञ्च भूतपूर्वगत्या द्रष्टव्यम्। तदुपधानेन यजमानः सुवर्गे 'प्राणिति' चिरञ्जीवति। अपि च यजमानार्थमिमे सर्वे लोकाः पशुशीर्षेष्टकाभिः प्रकर्षेण भासन्ते।

तदुपधाने कञ्चिद्विशेषं विधत्ते,—"मृदा अभिलिप्योप दधाति मेध्यत्वाय[२]" इति। मृतानां पशुशीर्षाणां मृल्लेपेन मृन्मयत्वे सति यज्ञयोग्यं भवति।

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरं विशेषं विधत्ते,—"पशुर्वा एष यदग्निरन्नं पशव एष खलु वै अग्निर्यत् पशुशीर्षाणि यं कामयेत कनीयोऽस्यान्नं स्यादिति सन्तरान्तस्य पशुशीर्षाण्युप दध्यात्कनीय एवास्यान्नं भवति यं कामयेत समावदस्यान्नꣳ स्यादिति मध्यतस्तस्योप दध्यात् समावदेवास्यान्नं भवति यं कामयेत भूयोऽस्यान्नꣳ स्यादिति अन्तेषु तस्य व्युदूह्य उप दध्यादन्तत एवास्मै अन्नमव रुन्धे भूयोऽस्यान्नं भवति[४]" इति। अयमग्निः पशुसाधनत्वात् पशुस्वरूपः पशवस्त्वन्न-साधनत्वादन्नरूपः पशुशीर्षाणि चाग्निनिष्पादकत्वादग्निरूपाणि। एवं सति अन्नाल्पत्वकामनायां 'सन्तरां' सन्निकृष्टतराणि यथा भवन्ति,

तथा 'उप-दध्यात्', ततोऽन्नमल्पमेव भवति। अथात्यल्पं नापि बहुलं किन्तु 'समावत्' समं जीवनमात्रपर्याप्तमन्नं स्यादिति कामनायां मध्यत 'उप-दध्यात्', नात्यन्तं सन्निकर्षः, नाप्यतिविकर्षः। तथा सति जीवनमात्रपर्याप्तमेवान्नं भवति। अथान्नभूयस्त्वकामनायां चितेरन्तेषु परस्परं 'व्युदूह्य' यथा भवति, तथा पशुशीर्षाणि अप-सार्य 'उप-दध्यात्', तथा सति सर्वस्मादपि दिगन्तरतोऽस्यान्नमधीनं भवति, ततोऽतिबहुलं सम्पद्यते। एतच्च सर्वम् "एषां वा एतल्लोकानाम्" (५।२।८) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम्।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥१०॥

स्तेगान्, दꣳष्ट्राभ्यां(१) मण्डूकान् जम्भ्येभिः(२) आदकां खादेन(३) ऊर्जꣳ* सꣳसूदेन(४) आरण्यं जाम्बीलेन(५) मृदं बर्स्वेभिः(६) शर्कराभिरवकाम्(७) अवकाभिः शर्कराम्(८) उत्सादेन जिह्वाम्(९) अवक्रन्देन तालुꣳ(१०) सरस्वतीं जिह्वाग्रेण(११) ॥ १ ॥

स्तेगान्। द्वाविꣳशतिः ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

---

* 'उर्जं' इति आदर्शपुस्तकपाठः।

विशेषः पशुशीर्षेषु दशमे समुदीरितः।

समाप्तं चैतावताग्निब्राह्मणम्।

अथाश्वमेधमन्त्राः* केचिदत्रोच्यन्ते। यदुक्तं सूत्रकारेण,—'हविषा प्रचर्याज्यमवदानं कृत्वा, स्तेगान् दꣳष्ट्रा †[१] मण्डूकान् जम्भ्येभिः[२]—इत्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमान् जुहोति' इति।

तत्र प्रथमानुवाकगतान् मन्त्रनाह,—"स्तेगान्दꣳष्ट्राभ्यां[१] मण्डूकान् जम्भ्येभिः[२] आदकां खादेन[३] ऊर्जꣳ सꣳसूदेन[४] आरण्यं जाम्बीलेन[५] मृदं वर्त्वेभिः[६] शर्कराभिरवकाम्[७] अवकाभिः शर्कराम्[८] उत्सादेन जिह्वाम्[९] अवक्रन्देन तालुꣳ[१०] सरस्वतीं जिह्वाग्रेण[११]" इति। अत्र द्वितीयान्तनिर्दिष्टा देवताः, तृतीयान्तनिर्दिष्टानि अश्वस्य अङ्गानि। इमां देवतामनेनाङ्गेन प्रीणयामीति होमकाले उभयं स्मर्तव्यमिति मन्त्राभिप्रायः। स्तेगाः क्षुद्रजन्तुविशेषाः, 'गोकर्णगाः' इति लोके प्रसिद्धाः। तदधिष्ठात्री काचिद्देवतेह लक्ष्यते। दंष्ट्रे उन्नते। स्तेगाभिमानिनी देवता दंष्ट्राभ्यां यजामि। स एको मन्त्रः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं।

मण्डूकाः प्रसिद्धाः। दन्तमूलं जम्भः, तत्र भवा जम्भ्याः, पार्श्वदन्ताः। आदका भक्षयित्री, प्राणाभिमानिनी देवता। खादः भक्षणहेतुर्दन्तविशेषः। ऊर्क् रसाभिमानिनी देवता। संसूदं सन्ततक्षरणो नासिकादिः। आरण्यं प्रसिद्धं। जाम्बीलं श्मामाशयः।

* "अथाश्वमेधाः समन्त्राः" इति चादर्शपुस्तकपाठः।

यत्र भक्षितं तृणं निधीयते तत् सूदं। बर्स्वभिः* दन्तमूलमांसादीनि। शर्कराः तत्सदृशानि कठिनास्थीनि। अवकाः शैवालसदृशानि मांसानि। शर्करा प्रसिद्धा। उत्सादं उपप्रदेशः। जिह्वा प्रसिद्धा। अवक्रन्दः आन्तरं काधिक†शब्दाभिव्यक्तिस्थानं। तालु जिह्वामूलं। सरस्वतीं जिह्वाग्रमित्युभयं प्रसिद्धम्।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

वाजꣳ, हनूभ्याम्[१] अप आस्येन[२] आदित्यान् श्मश्रुभिः[३] उपयामम् अधरेणोष्ठेन[४] सदुत्तरेण[५] अन्तरेणानूकाशं[६] प्रकाशेन वाह्यꣳ[७] स्तनयित्नुं निर्बाधेन[८] सूर्याग्नी चक्षुर्भ्यां[९] विद्युतौ कनीनकाभ्याम्[१०] अशनिं मस्तिष्केण[११] बलं मज्जभिः[१२] ॥ १ ॥

वाजं । पञ्चविꣳशतिः ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

---

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः। बर्स्वा इति पाठो भवितुं युक्तः।

† एवमेव सर्व्वत्र पाठः। 'कादिक'इत्येवंरूपः कश्चित् पाठो भवितुं युक्तः।

विहितेषु चतुर्दशसु द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह,—"वाजꣳ हनूभ्याम्(१) अप आस्येन(२) आदित्यान् श्मश्रुभिः(३) उपयाममधरेणोष्ठेन(४) सद् उत्तरेण(५) अन्तरेणानूकाशं(६) प्रकाशेन वाह्यꣳ(७) स्तनयित्नुं निर्बाधेन(८) सूर्याग्नी चक्षुर्भ्यां(९) विद्युतौ कनीनकाभ्याम्(१०) अशनिं मस्तिष्केण(११) बलं मज्जभिः(१२)" इति। वाजोऽन्नं। हन्वादीनां पञ्चानां पदानामर्थाः प्रसिद्धाः। उपयामः पृथिवी, 'इयं वा उपयामः' इति श्रुत्यन्तरात्। अधरमोष्ठं प्रसिद्धं। सच्छब्देन द्यौरुच्यते, सीदन्त्यस्यां पुण्यकृत इति व्युत्पत्तेः। उत्तरेणेत्यूर्ध्वोष्ठेनेत्यनुवर्तते*। अन्तरम् ओष्ठयोर्मध्यम्। अनूकाशं द्यावापृथिव्योर्मध्यं, अनुक्रमेण काशन्ते भासन्ते ज्योतींषि अस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। प्रकाशोऽभ्यन्तरं प्रकाशस्थानं। वाह्यं ब्रह्माण्डात् बहिःस्थानं। स्तनयित्नुः प्रसिद्धः। निर्बाधो गमनकालीनः शब्दः। सूर्याग्नी चक्षुषी चेत्युभयं प्रसिद्धं। विद्युतौ वृष्टिकालेतरकालीने। कनीनके अक्षिस्थे कृष्णमण्डले। अशनिः प्रसिद्धः। मस्तिष्कः शिरोमांसं। बलं मज्जेत्युभयं प्रसिद्धम्।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

---

* अत्र 'उत्तरेण ऊर्द्धेन, ओष्ठेनेति अनुवर्त्तते' इत्येवंरूपः कश्चित्पाठो भवितुं युक्तः।

कूर्मान्, शफैः[१] अच्छलाभिः कपिञ्जलान्[२] साम कुष्ठिकाभिः[३] जवं जङ्घाभिः[४] अगदं जानुभ्यां[५] वीर्यं कुहाभ्यां[६] भयं प्रचालाभ्यां[७] गुहोपपक्षाभ्यां[८] अश्विनावंसाभ्याम्[९] अदितिं शीर्ष्णा[१०] निर्ऋतिं निर्जाल्मकेन शीर्ष्णा[११] ॥ १ ॥

कूर्मान्। त्रयोविंशतिः ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

अथ तृतीयगताम्नानाह,—'कूर्मान् शफैः[१] अच्छलाभिः कपिञ्जलान्[२] साम कुष्ठिकाभिः[३] जवं जङ्घाभिः[४] अगदञ्जानुभ्यां[५] वीर्यं कुहाभ्यां[६] भयं प्रचालाभ्यां[७] गुहा उपपक्षाभ्याम्[८] अश्विनौ अंसाभ्याम्[९] अदितिं शीर्ष्णा[१०] निर्ऋतिं निर्जाल्मकेन शीर्ष्णा[११] इति। कूर्मः* शफाश्च प्रसिद्धाः। अच्छलाः शकलमांसानि। कपिञ्जलाः प्रसिद्धाः। साम गीतिः। कुष्ठिकाः प्रकोष्ठारोग्य-जानुनी (?) जङ्घाभ्यामधःप्रदेशः। जवो वेगः। जङ्घाः सन्धिभ्योऽधः-प्रदेशः। अगदः आरोग्यं। जानुनी प्रसिद्धे। वीर्यं बलं। कुहा हस्तयोर्मध्यसन्धी। भयं प्रसिद्धं। प्रचालौ पादयोरुपरिप्रदेशौ। गुहा गुहनी। उपपक्षौ पार्श्वे। अश्व्यंसशब्दौ प्रसिद्धौ। अदितिर्भूमिः।

* कूर्म्माः इति पाठो भवितुं युक्तः।

शीर्ष्णा शिरसा। निर्ऋतिः प्रसिद्धा। निर्जाल्मकेन केशरहितेन। शीर्ष्णा शिरसा।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥०॥

योक्त्रं, गृध्राभिः(१) युगमानतेन(२) चित्तं मन्याभिः(३) संक्रोशान् प्राणैः(४) प्रकाशेन त्वचं(५) पराकाशेनान्तरां(६) मशकान् केशैः(७) इन्द्रँ॒ स्वपसा वहेन(८) बृहस्पतिँ॒ शकुनिसादेन(९) रथमुष्णिहाभिः(१०) ॥ १ ॥

योक्त्रम्। एकविँ॒शतिः ॥ १४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थगतान्मन्त्रानाह,—"यक्त्रं गृध्राभिः(१) युगमानतेन(२) चित्तम् मन्याभिः(३) संक्रोशान् प्राणैः(४) प्रकाशेन त्वचं(५)० पराकाशे-नान्तरां(६) मशकान् केशैः(७) इन्द्रँ॒ स्वपसा वहेन(८) बृहस्पतिँ॒ शकु-निसादेन(९) रथमुष्णिहाभिः(१०)" इति। योक्त्रं दर्भमयं बन्धनसाधनं। गृध्राः कचाः। युगं कृतत्रेतादि। आनतं ग्रीवाप्रदेशः। चित्तं प्रसिद्धं। मन्या ग्रीवारेखाः। संक्रोशाः घोषाः। प्राणाश्चक्षुरादयः। प्रकाशो बाह्यं रूपं। त्वक् त्वगिन्द्रियाभिमानिनी। पराकाशोऽभ्यन्तरं

रूपं। अन्तरा अभ्यन्तरप्रदेशाभिमानिनी। मशककेशेन्द्रशब्दाः प्रसिद्धाः। स्वपसा वहेन शोभनव्यापारेण अङ्गबलेन। बृहस्पतिः प्रसिद्धः। शकुनिसादः पृष्ठं, यत्र शकुनयः शक्ता वीराः सीदन्ति। रथः प्रसिद्धः। उष्णिहा रथवाहनदेशः।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥०॥

मित्रावरुणौ श्रोणीभ्याम्[१] इन्द्राग्नी शिखण्डाभ्याम्[२] इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम्[३] इन्द्राविष्णू अष्ठीवद्भ्याꣳ[४] सवितारं पुच्छेन[५] गन्धर्वान् शेपेन[६] अप्सरसो मुष्काभ्यां[७] पवमानं पायुना[८] पवित्रं पोत्राभ्याम्[९] आक्रमणꣳ स्थूराभ्याꣳ[१०] प्रतिक्रमणं कुष्ठाभ्याम्[११] ॥ १ ॥ १५ ॥

इति तैत्तिरियसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमगताम्नानाह,—"मित्रावरुणौ श्रोणीभ्याम्[१] इन्द्राग्नी शिखण्डाभ्याम्[२] इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम्[३] इन्द्राविष्णू अष्ठीवद्भ्याꣳ[४] सवितारं पुच्छेन[५] गन्धर्वान् शेपेन[६] अप्सरसो मुष्काभ्यां[७] पवमानं पायुना[८] पवित्रं पोत्राभ्याम्[९] आक्रमणꣳ स्थूराभ्यां[१०] प्रतिक्रमणं कुष्ठाभ्याम्[११]" इति। श्रोणी जघनगते मांसे। शिखण्डे ततोऽप्यधस्तने।

ऊरू ततोऽप्यधस्तने। अष्ठीवती जान्वोः पृष्ठभागगते मांसे। पोचा-स्थूर-कुष्ठशब्दैः पायुसमीपवर्त्तिन एव मांसविशेषा उच्यन्ते। देवतानामानि तु स्पष्टानि।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥०॥

इन्द्रस्य, क्रोडः[१] अदित्यै पाजस्यं[२] दिशां जत्रवः[३] जीमूतान् हृदयौपशाभ्याम्[४] अन्तरिक्षं पुरितता[५] नभ उदर्येण[६] इन्द्राणीं प्लीह्ना[७] वल्मीकान् क्लोम्ना गिरीन् प्लाशिभिः[८] समुद्रमुदरेण[९] वैश्वानरं भस्मना[१०] ॥ १ ॥

मित्रावरुणौ। इन्द्रस्य। द्वाविंशतिः। द्वाविंशतिः* ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

अथ षष्ठगतान्मन्त्रानाह,—'इन्द्रस्य क्रोडः[१] अदित्यै[२] पाजस्यं दिशां यत्रवः[३] जीमूतान् हृदयौपशाभ्याम्[४] अन्तरिक्षं पुरितता[५] नभ उदर्येण[६] इन्द्राणीं प्लीह्ना[७] वल्मीकान् क्लोम्ना[८] गिरीन् प्लाशिभिः[९] समुद्रमुदरेण[१०] वैश्वानरं भस्मना[११]" इति। क्रोडो

---

* 'इन्द्रस्य'। द्वाविंशतिः' इति आदर्शपुस्तकपाठः।

गलभागः । पाजस्यं पादतलं । जत्रवोऽंससमीपवर्तीनि अस्थीनि । हृदयमध्यम्* अष्टदलं मांसपद्मं । अौपशं तद्वेष्टनं मांसं। पुरितता† अन्त्राणि। उदर्यमुदरगतं मांसं। स्नीहक्लोमशब्दाभ्यां उदरपार्श्ववर्तिनी मांसखण्डे उच्येते । तत्समीपवर्त्तीनि मांसानि प्लाशीनि । उदरं प्रसिद्धं। भस्म जीर्णतृणादि। यथा द्वितीयया देवतानिर्देशः, एवम् 'इन्द्रस्य' इत्यादौ षष्ठीचतुर्थीभ्यामपि देवतानिर्देशो द्रष्टव्यः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥०॥

पूष्णः, वनिष्ठुः(१) अन्धाहेः स्थूरगुदा(२) सर्पान् गुदाभिः(३) ऋतून् पृष्टीभिः(४) दिवं पृष्ठेन(५) वसूनां प्रथमा कीकसा(६) रुद्राणां द्वितीया(७) आदित्यानां तृतीया(८) अङ्गिरसां चतुर्थी(९) साध्यानां पञ्चमी(१०) विश्वेषां देवानाᳪ षष्ठी(११) ॥ १७ ॥

पूष्णः । चतुर्विᳪशतिः ॥ १७॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

---

* 'अत्र हृदयं हृदयमध्यं किं वा हृदयमध्यस्थं' इत्येवंरूपः कश्चित् पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'पुरितत्' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ आदर्शपुस्तके १ इत्यङ्कोऽस्ति ।

अथ सप्तमगतान्मन्त्रानाह,—"पूष्णो वनिष्ठुः(१) अन्धाहेः स्थूरगुदा(२) सर्पान् गुदाभिः(३) ऋतून् पृष्टीभिः(४) दिवं पृष्ठेन(५) वसूनां प्रथमा कीकसा(६) रुद्राणां द्वितीया(७) आदित्यानां तृतीया(८) अङ्गिरसां चतुर्थी(९) साध्यानां पञ्चमी(१०) विश्वेषां देवानाꣳ षष्ठी(११)" इति। वनिष्ठुः प्रौढम् अन्त्रम्। स्थूरगुदा गुदकाण्डे स्थूलो भागः। गुदा गुदकाण्डस्य सूक्ष्मभागाः। पृष्ट्यो गुदसमीपवर्तिन्यः शिराः। पृष्ठमुपरिभागः। तत्समीपवर्तिनोऽस्थिविशेषाः कीकसाः, ताश्च षट्सङ्ख्याकाः क्रमेण वस्वादीनां भागाः।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥०॥

ओजः, ग्रीवाभिः(१) निर्ऋतिमस्थभिः(२) इन्द्रꣳ स्वपसा वहेन(३) रुद्रस्य विचलः स्कन्धः(४) अहोरात्रयोर्द्वितीयः(५) अर्धमासानां तृतीयः(६) मासां चतुर्थः(७) ऋतूनां पञ्चमः(८) संवत्सरस्य षष्ठः(९) ॥ १८* ॥

ओजः। विꣳशतिः ॥ १८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥०॥

---

* आदर्शपुस्तके १—इत्यङ्कोऽस्ति। एवं परत्रापि।

अथाष्टमगतान्मन्त्रानाह,—'ओजो ग्रीवाभिः(१) निर्ऋतिमस्थभिः(२) इन्द्रꣳ स्वपसा वहेन(३) रुद्रस्य विचलः स्कन्धः(४) अहोरात्रयोर्द्वितीयः(५) अर्धमासानां तृतीयः(६) मासां चतुर्थः(७) ऋतूनां पञ्चमः(८) संवत्सरस्य षष्ठः(९)" इति । ग्रीवास्तदवयवाः । अस्थीनि तत्रत्यानि । योऽयं 'वहो' वहनयोग्यप्रदेशः 'स्वपाः' शोभनकर्मा, वहेनेत्यन्तः स्वपाः, सोऽयमिन्द्रस्य भागः । स्कन्धोऽवयवभेदेन षोढा भिन्नः, तत्रात्यन्तचञ्चलोऽवयवो रुद्रस्य। तत्तदनन्तरभाविनोऽहोरात्रादीनाम्।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥०॥

आनन्दं, नन्दथुना(१) कामं प्रत्यासाभ्यां(२) भयꣳ-शितीमभ्यां(३) प्रशिषं प्रशासाभ्याꣳ(४) सूर्याचन्द्रमसौ वृक्याभ्याꣳ(५) श्यामशबलौ मतस्नाभ्यां(६) व्युष्टिꣳ रूपेण(७) निर्मुक्तिमरूपेण(८) ॥ ९ ॥

आनन्दꣳ । षोडश ॥ १९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ नवमगतान्मन्त्रानाह,—"आनन्दं नन्दथुना(१) कामं प्रत्यासाभ्यां(२) भयꣳ शितीमभ्यां(३) प्रशिषं प्रशासाभ्याꣳ(४) सूर्याचन्द्रमसौ

वृक्याभ्याᳫँ(५) श्यामशबलौ मतस्राभ्यां(६) व्युष्टिᳫँ रूपेण(७) निम्रुक्तिमरूपेण(८)" इति। नन्दयुगंद्वन्द्रियम्। प्रत्यासन्नितीम-प्रशासमब्देशु समीपवर्तीनि अवयवयुगलानि अभिधीयन्ते। वृक्यौ पार्श्वद्वयवर्तिन्यौ मांसग्रन्थी। तत्समीपवर्त्तिनी मतस्ने। रूपं समीचीन आकारः। तद्विपरीतम् अरूपम्।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अहः, माᳫँसेन(१) रात्रिं पीवसा(२) अपो यूषेण(३) घृतᳫँ रसेन(४) श्यां वसया(५) दूषीकाभिः ह्रादुनिं(६) अश्रुभिः पृष्वां(७) दिवᳫँ रूपेण(८) नक्षत्राणि प्रतिरूपेण(९) पृथिवीं चर्मणा(१०) छवीं छव्या(११) उपाकृताय स्वाहा(१२) आलब्धाय स्वाहा(१३) हुताय स्वाहा(१४) ॥ १० ॥

अहः। अष्टाविᳫँशतिः ॥ २०॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ दशमगतान्मन्त्रानाह,—'अहर्माᳫँसेन(१) रात्रिं पीवसा(२) अपः यूषेण(३) घृतᳫँ रसेन(४) श्यां वसया(५) दूषीकाभिर्ह्रादुनिं(६) अश्रुभिः पृष्वां(७) दिवᳫँ रूपेण(८) नक्षत्राणि प्रतिरूपेण(९) पृथिवीं

चर्मणा[10] छवीं छव्या[11] उपाकृताय स्वाहा[12] आलब्धाय स्वाहा[13] हुताय स्वाहा[14]" इति । पीवो-यूष-रस वसा-शब्दास्तत्रत्यद्रवाणां विशेषाः । दूषीका नेत्रयोर्मलं । अश्रूणि नेत्रजलानि । पृष्वा (?) । रूपं नेत्रगोलकं । प्रतिरूपं तत्रत्यं प्रतिबिम्बं । चर्म पक्ष्मपटलम् । छवी नेत्रगता कान्तिः । योऽयमुपाकृतमश्वमभिमान्यमानो देवः तस्मै इदं स्वा हुतमस्तु*। तथैवालब्धमभिमन्यमानाय, हुतमभिन्यमानाय च देवाय तत्तदवस्थापन्नमिदं हुतमस्तु ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥०॥

अग्नेः, पक्षतिः[1] सरस्वत्यै निपक्षतिः[2] सोमस्य तृतीया[3] अपां चतुर्थी[4] ओषधीनां पञ्चमी[5] संवत्सरस्य षष्ठी[6] मरुतां सप्तमी[7] बृहस्पतेरष्टमी[8] मित्रस्य नवमी[9] वरुणस्य दशमी[10] इन्द्रस्यैकादशी[11] विश्वेषां देवानां द्वादशी[12] द्यावापृथिव्योः पार्श्वं[13] यमस्य पाटूरः[14] ॥ ११ ॥

अग्नेः । एकान्नत्रिंशत् ॥ २१ ॥

* एवमेव सर्व्वत्र पाठः । 'स्वाहा' हुतमस्तु' इत्येवंरूपः कश्चित्पाठो भवितुं युक्तः ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथैकादशगतान्मन्त्रनाह,—"अग्नेः पक्षतिः(१) सरस्वत्यै निपक्षतिः(२) सोमस्य तृतीया(३) अपां चतुर्थी(४) ओषधीनां पञ्चमी(५) संवत्सरस्य षष्ठी(६) मरुताꣳ सप्तमी(७) बृहस्पतेरष्टमी(८) मित्रस्य नवमी(९) वरुणस्य दशमी(१०) इन्द्रस्यैकादशी(११) विश्वेषां देवानां द्वादशी(१२) द्यावापृथिव्योः पार्श्वं(१३) यमस्य पाटूरः(१४)" इति। दक्षिणपार्श्वस्य मूले वर्त्तमाना येयं वङ्क्रिः सा पक्षतिः। तदनन्तरभाविनी वङ्क्रिः निपक्षतिः। एवं तत्तदनन्तरभाविन्यो वङ्क्रयो द्वितीयादिशब्दैरुच्यन्ते। एता वङ्क्रयो यस्मिन् पृष्ठभागगतेऽस्थिपार्श्वविशेषे सम्बध्यन्ते, सोऽयं पाटूरः।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥०॥

वायोः, पक्षतिः(१) सरस्वतो निपक्षतिः(२) चन्द्रमसः तृतीया(३) नक्षत्राणां चतुर्थी(४) सवितुः पञ्चमी(५) रुद्रस्य षष्ठी(६) सर्पाणाꣳ सप्तमी(७) अर्यम्णोऽष्टमी(८) त्वष्टुर्नवमी(९) धातुर्दशमी(१०) इन्द्राण्या एकादशी(११) अदित्यै द्वादशी(१२) द्यावापृथिव्योः पार्श्वं(१३) यम्यै पाटरः(१४) ॥ १२ ॥

वायोः । अष्टाविंꣳशतिः ॥ २२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ द्वादशगतान्मन्त्रानाह,—"वायोः पक्षतिः(१) सरस्वतो निपक्षतिः(२) चन्द्रमसः तृतीया(३) नक्षत्राणां चतुर्थी(४) सवितुः पञ्चमी(५) रुद्रस्य षष्ठी(६) सर्पाणाꣳ सप्तमी(७) अर्यम्णोऽष्टमी(८) त्वष्टुर्नवमी(९) धातुर्दशमी(१०) इन्द्राण्या एकादशी(११) अदित्यै द्वादशी(१२) द्यावापृथिव्योः पार्श्वं(१३) यम्यै पाटूरः(१४)" इति। पूर्वोक्तदक्षिणपार्श्ववदुत्तरपार्श्वपरत्वेनेदं सर्वं व्याख्येयम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥०॥

पन्थाम्, अनूवृग्भ्याꣳ(१) सन्ततिꣳ स्नावन्याभ्याꣳ(२) शुकान् पित्तेन(३) हरिमाणं यक्ना(४) हलीक्ष्णान् पापवातेन(५) कूश्मान् शकभिः(६) शवर्त्तान् ऊवध्येन(७) शुनो विशसनेन(८) सर्पान् लोहितगन्धेन(९) वयाꣳसि पक्वगन्धेन(१०) पिपीलिकाः प्रशादेन(११) ॥ १३ ॥

पन्थां । द्वाविंꣳशतिः ॥ २३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अथ त्रयोदशगतान्मन्त्रनाह,—"पन्थामनूवृग्भ्याꣳ(१) सन्ततिꣳ स्नावन्याभ्याꣳ(२) शुकान् पित्तेन(३) हरिमाणं यक्ना(४) हलीक्ष्णान् पापवातेन(५) कूश्मान् शकभिः(६) शवर्त्तान् ऊवध्येन(७) शुनो विशसनेन(८) सर्पान् लोहितगन्धेन(९) वयाꣳसि पक्वगन्धेन(१०) पिपीलिकाः प्रशादेन(११)" इति। अनूवृक्शब्देन पूर्वाङ्गयोर्वृक्कयोः समीपवर्त्तिनी मांसखण्डे उच्येते। स्नावन्यशब्देन सूक्ष्माणां स्नायुविशेषाणां मूले, ते पार्श्वद्वयवर्तिन्यौ द्वे शिरे उच्येते। पित्तं प्रसिद्धं। यक्ना यक्नृशब्देन* पित्तगतो वर्णविशेषः। पापवातोऽपानवायुः। शकानि शकृत्पिण्डान्। ऊवध्यं अपक्वं शकृत्। विशसनं छिन्नस्थानं। लोहितगन्धपक्वगन्धौ प्रसिद्धौ। प्रशादो विशसनकालपतितो मांसलेशविशेषः।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमखण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः॥०॥

क्रमैः, अत्यक्रमीद्वाजी विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः संविदानः। स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते वयꣳ स्वधया मदेम॥ १४॥

क्रमैः। अष्टादश॥ २४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः॥०॥

* 'यक्ना' यक्नता। यक्नृशब्देन पित्तगतो वर्णविशेषोऽत्राभिप्रेत इत्येवंरूपः कश्चित् पाठो भवितुं युक्तः।

अथ चतुर्दशोक्तं मन्त्रमाह,—"क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः संविदानः। स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते वयꣳ स्वधया मदेम" इति। अयं 'वाजी' पूर्वोक्तावयवसंपन्नोऽश्वो 'यज्ञियैः' यज्ञार्हैः 'विश्वैर्देवैः' पूर्वोक्तैस्तेगादिभिः पिपीलिकान्तैः सर्वैर्देवैः ऐकमत्यङ्गतः 'क्रमैः' पादविन्यासैः 'अत्यक्रमीत्' भूलोकमतिक्रम्य स्वर्गं गतवान्। हे वाजिन्, 'सः' त्वं 'नः' अस्मान् 'सुकृतस्य' फलभूतं 'लोकं' 'नय' प्रापय। तस्य 'ते' तृप्त्यर्थं 'वयं' स्वधाशब्दोपलक्षितेनाज्येन हविषा हर्षं जनयाम।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥०॥

द्यौः, ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्षꣳ समुद्रो योनिः सूर्यस्ते चक्षुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यृतवोऽङ्गानि संवत्सरो महिमा ॥ १५॥

द्यौः। पञ्चविंशतिः ॥ २५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥०॥

एवमाज्याहुतिसाधनभूताश्चतुर्दशानुवाकगता मन्त्रा उक्ताः। अथ यद्विहितमश्वमेधब्राह्मणे,—"द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्यश्वम-

नुमन्त्रयते" (३।८।५।८ब्रा०) इति। तं मन्त्रमस्मिन् पञ्चविंशानुवाके पठति,—"द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थम् आत्मा अन्तरिक्षꣳ समुद्रो योनिः सूर्यस्ते चक्षुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं मासाश्च अर्द्धमासाश्च पर्वाण्यृतवोऽङ्गानि संवत्सरो महिमा" इति। हे अश्व, येयं 'द्यौः', सा 'ते' तव 'पृष्ठम्' उपरिभागः। या च 'पृथिवी' सा यजमानादिभिः सह तवावस्थानहेतुः। यच्च 'अन्तरिक्षं' तत्तव 'आत्मा,' उदरभागः। योऽयं 'समुद्रः' स त्वदीय-'योनिः', "अप्सुयोनिर्वा अश्वः" (५।३।१२) इति श्रुत्यन्तरात्। यः 'सूर्यः' स विराड्रूपस्य तव 'चक्षुः'। यो 'वातः' स तव 'प्राणः'। यः 'चन्द्रमाः,' स तव 'श्रोत्रं'। 'मासाः' पक्षाश्च तव 'पर्वाणि'। वसन्ताद्यृतवः तव हस्तपादाद्यङ्गानि। 'संवत्सरः' तव युद्धजयादिरूपो 'महिमा'।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥०॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नग्निः स ते लोकस्तञ्जेष्यस्यथाव जिघ्र वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन् वायुः स ते लोकस्तस्मात् त्वान्तरैष्यामि यदि नावजिघ्रस्यादित्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्, आदित्यः स ते लोकस्तं जेष्यसि यद्यवजिघ्रसि ॥ १ ॥

यस्मिन्। अष्टौ च ॥ २६ ॥

योऽवै अयथादेवतम् (१) । त्वामग्ने (२) । इन्द्रस्य (३) । चित्तिं (४) । यथा वै (५) । वयो वै (६) । यदाकूतात् (७) । यास्ते अग्ने (८) । मयि गृह्णामि (९) । प्रजापतिः—सोऽस्मात् (१०) । स्तेगान् (११) । वाजं (१२) । कूर्मान् (१३) । योक्त्रं (१४) । मित्रा-वरुणौ (१५) । इन्द्रस्य (१६) । पूष्णः (१७) । ओजः (१८) । आनन्दम् (१९) । अहः (२०) । अग्ने (२१) । वायोः (२२) । पन्थाम् (२३) । क्रमैः (२४) । द्यौस्ते (२५) । अग्निः पशुरासीत् (२६) । षड्विꣳशतिः ॥ २६ ॥

यो वै (१।१) । एवाहुतिम् (३।३) । अभवन् (५।५) । पथिभिः (७।२) । अवरुध्य (१०।२) । आनन्दम् (१९) । अष्टौ-पञ्चाशत् ॥ ५८* ॥

सावित्राणि (१) । विष्णुमुखाः (२) । उत्सन्नयज्ञः (३) । देवासुराः (४) । यदेकेन (५) । हिरण्यवर्णाः (६) । यो वै अयथादेवतम् (७) । सप्त ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥०॥

पञ्चमाष्टकः समाप्तः ।

* प्रथमेऽनुवाके ३ द्वितीये ५ तृतीये ४ चतुर्थे ४ पञ्चमे ७ षष्ठे ६ सप्तमे ३ अष्टमे ३ नवमे ४ दशमे ३ एकादशात् षड्विंशपर्य्यन्तं प्रत्येकं एकक-मिति १६ । मिलित्वा ५८ ।

अथ यदुक्तमश्वमेधब्राह्मणे "अग्निः पशुरासीदित्यवघ्रापयेत्" (३।९।५।८ब्रा०) इति तमिमं मन्त्रमस्मिन् षड्विंशानुवाके पठति,— "अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद् यस्मिन् अग्निः स ते लोकस्तञ्जेष्यस्यथाव जिघ्र, वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद् यस्मिन् वायुः स ते लोकस्तस्मात् त्वान्तरेष्यामि यदि नावजिघ्रसि, आदित्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद् यस्मिन्नादित्यः स ते लोकस्तञ्जेष्यसि यद्यवजिघ्रसि"— इति। हे अश्व, अयम् 'अग्निः' देवः पुरा कस्मिंश्चित् जन्मनि त्वमिवाश्वमेधे यागहेतुस्त्वाश्वः 'पशुरासीत्', 'तेन' अग्निरूपेण पशुना केचित् यजमाना 'अयजन्त', 'स' च पशुरग्निर्देवो भूत्वा 'लोकम्' 'एतम्' 'अजयत्,' 'यस्मिन्' लोके सः 'अग्निः' इदानीं तिष्ठति, 'सः' एव तवापि 'लोको' भविष्यति, त्वं च तं लोकं जेष्यसि। अथैवं सति त्वमुत्सुकः सन् इदमुदकं जिघ्र*। एवं वाय्वादित्यवाक्ययोरपि योज्यम्। वायुवाक्ये तु व्यतिरेकोपन्यासः, यदि† उदकं 'नावजिघ्रसि,' तर्हि 'तस्मात्' वायुलोकात् त्वाम् 'अन्तः' 'एष्यामि,' त्वमन्तरितस्तस्माल्लोकाद्भ्रष्टो यथा भवसि‡ तथा करिष्यामि। आदित्यवाक्ये तु अग्निवाक्यवदन्वयः,—यद्युदकं 'अवजिघ्रसि', तर्हि तमादित्यलोकं जेष्यसि।

---

* 'अव-जिघ्र' इति पाठो भवितुं युक्तः।

† 'यदुदकम्' इति आदर्शपुस्तक-का० ञो० पुस्तकयोः पाठः।

‡ अत्र 'भवति' इति आदर्शपुस्तक-का० ञो० पुस्तकयोः पाठः।

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः।

गायत्र्यादिभिराग्नेयमन्त्रैः पञ्च चितीः स्पृशेत्।
'अग्ने देवानिह'-इत्याद्या नाचिकेतचितौरिताः॥
गायत्र्याद्याः पञ्च मन्त्रा इष्टानेया यथाक्रमम्।
सौरी चित्रवती 'चित्रं देवानाम्' इत्यसौ भवेत्[१]॥
'त्वामग्ने वृषभं' दध्यात् प्रत्येकचितिपञ्चके।
'संवत्सरस्य'-इति दध्यात् प्राजापत्यामिमेष्टकाम्॥
'येन देवाः' उख्यमिष्वे, दध्यादज्यानिसंज्ञकाः।
'शतायुधाय'-इति पञ्चमन्त्रैः पञ्चेष्टका इमाः[२]॥
'इन्द्रस्य' वज्रिणौर्दध्याद् 'अग्नाविष्णू' हुताहुतिः[३]।
'चित्तिं जुहोमि' च 'अग्ने तं' 'मम ते' त्रीन् जुहोति हि॥
'अग्ने यश'-इत्युपादध्याद्रात्रेष्टकाः[४]।
'सुवर्न'-पञ्चभिर्हुत्वा[५] 'तजम्'-तिस्रो दधाति हि॥
'यास्ते'-तिस्रो जुहोत्येवं 'तत्त्वा यामि'-इति होमकः[६]।
'यदाकूताद्'-इति प्रोक्तैर्मन्त्रैराकूतिहोमकः[७]॥
'यास्ते' स्पर्शग् 'चतस्र'-इतिमन्त्रात् कूर्मं दधाति हि[८]।
'मयि'-इत्यग्निग्रहो गाय—त्र्याद्याः पूर्वमुदीरिताः॥
ताभिः पञ्चेष्टका दध्याद्[९] अग्निकाण्डमितीरितम्[१०]।
'स्तेगान्' इत्यश्वमेधाङ्गमन्त्राः षोड़श[११—२६] स्मृताः॥
अनुवाकेषु काण्डं यत्पञ्चमं यद्धि सुस्थितं।
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्॥
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥०॥

॥०॥ समाप्तं पञ्चमं काण्डम् ॥०॥